UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

ISSN 2229-4406

Smt. S.K. Gandhi Art's, Amolak Science & P.H. Gandhi Commerce College, Kada, Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.) 431518

Published, Printed, Owned by Sow. Mahananda B. Kamble & Edited by Dr. J. M. Bhandari & Printed at Indo Vision Offset, Binding & Published by Jyotichandra Publication 'Gyandev - Parvati', R-9 / 139/6, Near Vishal School, L.I.C. Colony, Pragati Nagar, Latur. Dist. Latur-413531(M.S.) India. Contact :- 8484818000, 7276301000.

ISSN 2229-4406

Editor in Chief : Dr. J. M. Bhandari

CONTEMPORARY CHALLENGES : ADDRESSING INDIA'S BURNING ISSUES FOR A SUSTAINABLE FUTURE

Impact Factor :- 7.338 (SJIF) ISSN 2229-4406

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL
RESEARCH ANALYSIS

(UGC Approved, Peer Reviewed & Refereed Indexed Research Journal)

(Year -XVI, Issue - XXXII, Vol. - V : Sept. 2025 To Feb. 2026) Special Issue

Shri Amolak Jain Vidya Prasarak Mandal's

Smt. S.K. Gandhi Art's, Amolak Science & P.H. Gandhi Commerce College, Kada

Tq-Ashti, Dist. Beed (M.S.) 431518

(NAAC Accredited B+ Grade)

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chh. Sambhajinagar (M.S.)

One Day Multidisciplinary National Conference

Date : 24/ 01/2026

On

Contemporary Challenges : Addressing India's Burning Issues for a Sustainable Future

Editor in Chief
Dr. J. M. Bhandari

Co - Editor
Dr. U. E. Chavan

Shri Amolak Jain Vidya Prasarak Mandal's

Smt. S. K. Gandhi Art's, Amolak Science & P. H. Gandhi Commerce College, Kada

Tq-Ashti, Dist. Beed (M. S.) 431518

(NAAC Accredited B+ Grade)

Affiliated to
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Chhatrapati Sambhajinagar (M. S.)

One Day Multidisciplinary National Conference

on

"Contemporary Challenges: Addressing India's Burning Issues for a Sustainable Future"

(24th January 2026)

Editor in Chief

Dr. J. M. Bhandari

Co - Editor

Dr. U. E. Chavan

Organized by

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

IMPACT FACTOR
7.338 (SJIF)

ISSN 2229-4406

UGC Approved International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED, REFERRED & PEER REVIEWED INDEXED RESEARCH JOURNAL

Issue - XXXII, Vol. V
Year - XVI (Half Yearly)
Sept. 2025 To Feb. 2026
(Special Issue)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 8484818000
7276301000 /9503814000
7276305000 / 9423346913

Website
www.jpiap.com

E-mail :
irasg1411@gmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (MS)

Price : ₹ 400/-

EDITOR IN CHIEF

Dr. J. M. Bhandari
Principal
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.) 414202

CO - EDITOR

Dr. U. E. Chavan
Head Dept. of Geography,
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

MEMBER OF EDITOR BOARD

Dr. C. K. Talekar
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. A. D. Shelake
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. G. B. Shinde
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. N. T. Gawali
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. N. N. Vidhate
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. P. B. Jadhavar
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. J. S. Sayyad
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. A. P. Katariya
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. P. R. Meher
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Mr. D. B. Harkar
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Dr. D. A. Munot
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Mr. S. R. Hase
Smt. S.K. Gandhi Arts, Amolak Science &
P.H. Gandhi Commerce College, Kada
Tq. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

Disclaimer: This is a Special Issue of the journal published in association with the conference. Selected papers have been published after peer review. The journal's ISSN and periodicity remain unchanged.

ISSN -2229-4406

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL
RESEARCH ANALYSIS

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. J. M. Bhandari (Physics)
Dr. Garje A. L. (Marathi)
Dr. Karale N. G (English)
Dr. Shinde S. M. (Geography)
Dr. Sayyad I. G. (Botany)
Dr. Korade A. M. (Economics)
Dr. Shinde G.B. (Commerce)
Ms. Munot D. A. (Mathematics)
Dr. Talekar C. K. (Political Sciecne)
Dr. Koinkar K.N. (Chemistry)
Dr. Rasal Y. B. (Physics)
Dr. Gawali N.T. (English)
Dr. Udhav Chavan (Geography)
Dr. Thorve R. H. (Library)
Dr. Patale S. S. (Botany)
Dr. Shelke A.D. (Economics)
Dr. Nath M.N. (Commerce)
Dr. Magar S.R. (Public Adm.)
Dr. Katariya A.P. (Chemistry)
Mr. Hase S.R. (Computer Science)

ADVISORY BOARD

Prin. Dr. H. G. Vidhate, Kada
Dr. Sanjay B. Salunke Chh. Sambahjinagar
Prin. Dr. Sopan Nimbhore, Ashti
Prin. Dr. D. T. Wagh, Ashti
Prin. Dr. Mukund Devarshi, Majalgaon
Prin. Dr. Navnath Aghav
Prin. Dr. Abasaheb Hange, Parali
Prin. Dr. Tatyaram Sondge, Georai
Prin. Dr. Dadasaheb Mote, Neknur
Prin. Dr. Makrand Joshi, Chh. Sambahjinagar
Prin. Attaulla Jahagirdar, Beed
Prin. Dr. A. B. Bangar, Pezari
Dr. Rajesh Karpe, Paithan
Dr. Vyankatesh Lamb, Shillod
Dr. Vilash Khandare, Devgaon R.
Dr. Sudhakar Shendge, Chh. Sambahjinagar
Dr. D.S. Gajhans, Jalna
Dr. Madan Suryawanshi, Chh. Sambahjinagar
Dr. Rupesh More, Chh. Sambahjinagar
Dr. Sandip Sangale, Pune
Dr. Kalidas Bhange, Devgaon R.
Dr. Sominath Khade Chh. Sambahjinagar
Dr. Santosh Kakade, Chh. Sambahjinagar
Dr. Vithal Jadhav, Shirur Kasar
Dr. Santosh Gutte, Kandhar
Dr. A. I. Khan (Chairman BOS Geography)
Dr. C. U. Bhore, Chh. Sambahjinagar
Dr. Sachin More, Chh. Sambahjinagar
Dr. Kamlakar Bhat, Ahilyanagar
Dr. Swati Pawar, Ahilyanagar
Dr. Sambhaji Kale Bhenda Factory

Message

Dear Esteemed Participants,

It gives me immense pleasure and a deep sense of pride to address this academic gathering organized around the theme **"Contemporary Challenges: Addressing India's Burning Issues for a Sustainable Future."** At a time when our nation stands at a crucial crossroads facing challenges related to climate change, social inequality, economic sustainability, education, health, and technological transformation such scholarly deliberations are not only relevant but essential.

I heartily congratulate all the respected professors, researchers and contributors who have presented their research papers in this conference. The quality, depth, and originality reflected in these papers clearly demonstrate a strong commitment to academic excellence and social responsibility. Your research efforts do not remain confined to theory alone; rather, they provide meaningful insights and practical pathways toward building a resilient and sustainable India.

I also extend my sincere appreciation to the organizing committee, coordinators, reviewers and every member of our college who has worked tirelessly to make this conference a success. Organizing an academic event of this stature requires vision, teamwork, discipline, and dedication, and I am proud of the collective effort displayed by our institution.

As an educational institution, our responsibility goes beyond imparting knowledge; we must nurture critical thinking, ethical values, and a solution-oriented mindset among scholars and students alike. Conferences such as this serve as vibrant platforms for dialogue, innovation, and collaboration, helping bridge the gap between academic research and societal needs.

I am confident that the ideas and discussions generated here will inspire further research, policy thinking, and constructive action. Once again, I congratulate all contributors and members of the college and wish this academic endeavor continued success in shaping a sustainable and enlightened future for our nation.

Warm regards,

Shri. Yogesh Sumatilal Bhandari
President
Shri. Amolak Jain Vidya Prasarak Mandal,
Kada, Tal. Ashti Dist. Beed

Message

Dear Esteemed Delegates,

It is a matter of great honor and privilege for me, as the Acting President of the institution, to convey my warm congratulations on the successful conduct of this academic conference on the theme **"Contemporary Challenges: Addressing India's Burning Issues for a Sustainable Future."** This conference reflects the institution's commitment to academic excellence, social relevance, and national responsibility.

In the present era, India is facing multifaceted challenges that demand thoughtful analysis, innovative solutions, and collective intellectual effort. Academic platforms such as this conference play a vital role in encouraging meaningful dialogue and generating research-driven perspectives that can contribute to sustainable development and inclusive progress. The scholarly papers presented here demonstrate clarity of thought, depth of research, and a strong concern for contemporary societal issues.

I sincerely congratulate all the faculty members, researchers, and contributors for their valuable academic contributions. I also extend my appreciation to the organizing committee, coordinators, reviewers, and supporting staff for their dedication, teamwork and effective execution of this important academic event.

As Acting President, I firmly believe that such initiatives strengthen institutional values, inspire young scholars, and enhance the research culture of the college. I am confident that the outcomes of this conference will leave a lasting academic impact and guide future endeavors.

I once again congratulate everyone involved and wish the institution continued success in its academic mission.

Warm regards,

Shri. Kantilal Fakirchand Chanodiya
Acting President
Shri. Amolak Jain Vidya Prasarak Mandal
Kada,Tal. Ashti District Beed

Message

Dear Esteemed Participants,

As the President of the Trust, I feel a profound sense of satisfaction and honor in being associated with this national-level academic conference on the theme **"Contemporary Challenges: Addressing India's Burning Issues for a Sustainable Future."** The Trust firmly believes that higher education and research play a pivotal role in shaping a responsible, progressive and sustainable society and this conference stands as a testimony to that belief.

India today is confronted with complex and interlinked challenges environmental degradation, social disparities, economic transitions, digital transformation, and the need for inclusive growth. Addressing these concerns requires not only policy interventions but also strong intellectual engagement, critical analysis, and innovative thinking. The scholarly papers presented in this conference reflect such engagement and provide valuable perspectives for understanding and resolving these pressing national issues.

I sincerely congratulate all the faculty members, researchers, and contributors for their commendable academic work. Their dedication to research and commitment to national development are truly praiseworthy. I also extend my heartfelt appreciation to the college administration, organizing committee and all supporting staff members for their meticulous planning and collective efforts in organizing this meaningful academic event.

The Trust takes pride in supporting initiatives that encourage research culture, interdisciplinary dialogue, and socially relevant scholarship. Academic forums like this conference not only enhance institutional prestige but also inspire young minds to pursue knowledge with purpose and responsibility.

I am confident that the deliberations, discussions and outcomes of this conference will contribute constructively to academic discourse and societal progress. On behalf of the Trust, I extend my best wishes for the grand success of this conference and hope that such scholarly initiatives will continue to guide India toward a sustainable, inclusive and enlightened future.

Thank you.

Warm regards,

Shri. Gokuldas Anandram Meher

Trust President

Shri. Amolak Jain Vidya Prasarak Mandal

Kada,Tal. Ashti Dist. Beed

Message

Dear Attendees,

We are delighted to extend a warm welcome to all participants of our One Day Multidisciplinary National Conference on **"Contemporary Challenges: Addressing India's Burning Issues for a Sustainable Future."** The conference has provided a meaningful platform for intellectual exchange and scholarly reflection on issues of critical national importance.

I sincerely congratulate all the faculty members, researchers, and contributors whose research papers have enriched this conference with quality, originality and relevance. Their academic efforts reflect a strong research culture and a deep sense of responsibility toward society and the nation. Such contributions play a vital role in translating academic knowledge into constructive solutions for contemporary challenges.

My special appreciation goes to the organizing committee, coordinators, reviewers, and supporting staff for their dedicated efforts, effective coordination and meticulous execution of this event. Their teamwork and commitment have been instrumental in making the conference a smooth and successful academic endeavor.

Academic conferences like this strengthen institutional values, promote collaborative learning and inspire both teachers and students to engage in meaningful research. I am confident that the ideas and insights generated through this conference will leave a lasting impact on future academic pursuits.

Once again, I congratulate everyone involved and wish continued success to all contributors and the institution in its academic journey.

Best regards,

Shri. Hemant Babulal Pokharna

Secretory

Shri. Amolak Jain Vidya Prasarak Mandal,

Kada, Tal. Ashti Dist. Beed

Message

Dear Esteemed Participants,

It gives me immense satisfaction, as the Treasurer of the institution, to convey my hearty congratulations on the successful organization of this academic conference on the theme **"Contemporary Challenges: Addressing India's Burning Issues for a Sustainable Future."** This conference stands as a fine example of how academic vision, intellectual rigor and institutional commitment come together to address the pressing needs of the nation.

Sound academic initiatives require not only scholarly excellence but also careful planning, transparency, and responsible utilization of resources. I am pleased to note that this conference has been organized with a strong sense of discipline, efficiency and accountability, ensuring that academic objectives were achieved in a meaningful and sustainable manner.

I sincerely congratulate all the faculty members, researchers and contributors whose high-quality research papers have added immense value to this conference. Their work reflects dedication, foresight, and a deep understanding of contemporary national and global challenges. I also appreciate the organizing committee and staff members for their coordinated efforts and prudent management, which have ensured the smooth execution of this event.

As an institution, we remain committed to supporting academic excellence and research-oriented activities that contribute to national development and social progress. I am confident that the outcomes of this conference will inspire future research and responsible action.

Once again, I extend my best wishes and congratulations to everyone associated with this successful academic endeavor.

Warm regards,

Dr. Umesh Ashok Gandhi
Treasurer
Shri. Amolak Jain Vidya Prasarak Mandal
Kada,Tal. Ashti Dist. Beed

Editorial

It gives me immense pleasure to present this One Day Multidisciplinary National Conference on **"Contemporary Challenges: Addressing India's Burning Issues for a Sustainable Future."** This theme is not merely academic in nature; it reflects the urgent realities of our time and the collective responsibility we bear as educators, researchers, and students in shaping a better tomorrow.

The enthusiastic participation of professors, researchers, and students in contributing high-quality research articles to this conference is truly commendable. Each paper reflects deep thinking, rigorous research, and a sincere concern for the social, economic, environmental, and cultural challenges facing India today. The diversity of perspectives and the depth of analysis showcased in this issue demonstrate the strong academic culture nurtured within our institution.

This conference is the result of collective effort. From conceptualizing the theme to organizing sessions, reviewing papers, and compiling the proceedings, everyone at the college has worked with dedication and a shared sense of purpose. Such teamwork reflects not only academic excellence but also institutional unity and commitment.

Most importantly, this endeavor highlights our core mission: to create responsible, socially aware, and future-ready students who contribute meaningfully to nation-building. By encouraging research, critical inquiry, and dialogue on contemporary issues, we are strengthening the foundation of our college and empowering students to become thoughtful leaders and change-makers.

I extend my heartfelt congratulations to all contributors, organizers, reviewers, and participants. This conference issue stands as a proud academic milestone for our college and a testament to our belief that knowledge, when aligned with social responsibility, becomes a powerful tool for sustainable development.

Let this be an inspiration to continue our academic journey with integrity, innovation and a deep commitment to society.

Congratulations to everyone involved.

Editor in Chief
Dr. J. M. Bhandari (Principal)
Co - Editor
Dr. U. E. Chavan

अ. क्र.	अनुक्रमणिका	पेज नं.
१	समाज आणि संस्कृती : लिंग समानता, सामाजिक न्याय आणि विविधता **डॉ. बाळासाहेब नामदेवराव भांडवलकर**	१
२	भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्ये : आशय, महत्त्व आणि समकालीन आव्हाने **डॉ. तुकाराम दत्तात्रय गोंदकर**	४
३	भारतीय समाजातील सांस्कृतिक विविधता आणि सामाजिक ऐक्य **प्रा. डॉ. शशिकांत दत्तोपंत परळकर**	९
४	ई कचरा - व्यवस्थापन **चैतन्य बाबुराव शिंदे**	१४
५	शाश्वत शेती.... काळाची गरज **डॉ. शितल प्रशांत कोतकर**	१९
६	डॉ.भीमराव रामजी आंबेडकर जीवन आणि संघर्ष **श्री. सुनील अशोक पहिलवान**	२३
७	संवैधानिक मूल्ये, लोकशाही जबाबदारी आणि निवडणूक सुधारणा **प्रोफेसर डॉ. विठ्ठल सखाराम जाधव**	२६
८	महाराष्ट्रातील निवडक जिल्ह्यांमध्ये पाणलोट क्षेत्र विकासाचा शेतीवरील परिणाम : एक भौगोलिक अभ्यास (2001-2021) **पूजा तानाजी सितापे, डॉ. मंगल एस. टेकाडे**	३०
९	पर्यावरणीय शाश्वत विकास : काळाची गरज **प्रा.डॉ.गौतम नागनाथ येडे**	३२
१०	छत्रपती संभाजीनगर शहरातील प्रभागरचना आणि प्रभागनिहाय महिला व पुरुष मतदाराचे प्रमाण : एक भौगोलीक अभ्यास **रामेश्वर तुळशीराम करपे, प्रा. डॉ. राघवेंद्र विठ्ठल ताटीपामूल**	३६
११	बदलते वातावरण व भारतीय लोकसंस्कृती **प्रा. दत्तात्रय बद्रिनाथ हारकर**	४०
१२	लोककलावंताचे लोकसाहित्य **दत्ता काशिनाथ कोकाटे, प्रा. डॉ. अनिल एल. गर्जे**	४५
१३	मराठी रंगभूमी : स्त्रीवादी नाटकांचे योगदान **प्रा. डॉ. अनिल बळीराम बांगर**	४९
१४	भारतात शाश्वत शेती काळाची गरज: एक भौगोलिक अभ्यास. **डॉ. वसुदेव दत्तात्रय जाधव**	५४
१५	संत साहित्यातील पर्यावरण जाणीव : एक सविस्तर अभ्यास **मनीषा सागर राऊत**	५७

अ. क्र.	अनुक्रमणिका	पेज नं.
१६	घटनात्मक मुल्ये आणि निवडणुक सुधारणा **सोपान मारोती शिंदे, प्रो. डॉ. आर.के. काळे**	५९
१७	पवन उर्जा निर्मिती आणि त्यांचा पठारी भागातील पर्यावरणांवरील प्रभाव **डॉ. पार्वती विनायक माने**	६४
१८	बदलते वातावरण व बहुरुप्याची लोकसंस्कृती **प्रा. डॉ. रमेश जयवंत खिळदकर**	६९
१९	कुपोषित बालकांच्या आरोग्य सुधारण्यात सार्वजनिक आरोग्य धोरणाचे योगदान **जया दाभाडे, डॉ. संजय जी. कांबळे**	७२
२०	भारतीय लोकशाही आणि निवडणूक प्रक्रियेत संविधानिक मूल्यांची जाणीव **डॉ. जयराम श्रीरंग ढवळे**	७५
२१	ग्रामीण साहित्यातील बदलत्या कृषी संस्कृतीचे स्वरुप **डॉ. राजाराम सोनटक्के**	७८
२२	सर्वसमावेशक आर्थिक विकास, रोजगारनिर्मिती व डिजिटल अर्थव्यवस्था : MSMEs, स्टार्टअप्स व फिनटेकची भूमिका **श्री. दिपक अर्जून चौधरी**	८०
२३	शाश्वत विकासासाठी मराठी साहित्याचे योगदान **डॉ. गोपीनाथ पांडूरंग बोडखे**	८९
२४	ब्रिटिशकालीन आणि संस्थांनकालीन जमिनीचे मोजमाप आणि महसूल पध्दती : एक ऐतिहासिक अभ्यास **डॉ. एन. एन. विधाते**	९२
२५	मीडीया संचार और सांस्कृतिक विरासत प्रतिनिधित्वक संचार और सुरक्षा **डॉ. के. बी. चौधरी**	९५
२६	गोविंद चातक का नाटक 'काला मुँह' में पर्यावरण चेतना **डॉ. अप्पासाहेब टाळके**	९७

This document was created with the Win2PDF "Print to PDF" printer available at

https://www.win2pdf.com

This version of Win2PDF 10 is for evaluation and non-commercial use only.
Visit https://www.win2pdf.com/trial/ for a 30 day trial license.

This page will not be added after purchasing Win2PDF.

https://www.win2pdf.com/purchase/

1

समाज आणि संस्कृती : लिंग समानता, सामाजिक न्याय आणि विविधता

डॉ. बाळासाहेब नामदेवराव भांडवलकर
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय पिंपळनेर (ग.)
ता.जि.बीड

प्रस्तावना :

समाज आणि संस्कृती हे मानवी जीवनाचे दोन अविभाज्य घटक आहेत. समाज म्हणजे व्यक्तींचा समूह असून संस्कृती म्हणजे त्या समाजातील मूल्ये, श्रद्धा, परंपरा, रीतिरिवाज, भाषा, कला आणि विचारसरणी यांचा एकत्रित आविष्कार होय. कोणत्याही समाजाची प्रगती ही त्या समाजातील सर्व घटकांना समान संधी, समान हक्क आणि सन्मान मिळण्यावर अवलंबून असते. या दृष्टीने लिंग समानता, सामाजिक न्याय आणि विविधता हे आधुनिक समाजशास्त्रातील अत्यंत महत्त्वाचे विषय ठरले आहेत.

परंपरागत समाजरचनेत स्त्री-पुरुष भेद, जातीय विषमता, वर्गीय अन्याय आणि सांस्कृतिक भेद मोठ्या प्रमाणावर आढळतात; मात्र आधुनिक लोकशाही, राज्यघटना, मानवी हक्कांची जाणीव आणि शिक्षणामुळे समाजात परिवर्तन घडत आहे. लिंग समानतेशिवाय सामाजिक न्यायाची संकल्पना अपूर्ण आहे आणि विविधतेचा सन्मान न केल्यास संस्कृतीचा समतोल बिघडतो. म्हणूनच प्रस्तुत शोधनिबंधात समाज व संस्कृतीच्या संदर्भात लिंग समानता, सामाजिक न्याय आणि विविधता यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- समाज आणि संस्कृती यांची संकल्पनात्मक मांडणी करणे.
- लिंग समानता आणि सामाजिक न्याय या संकल्पनांचा अभ्यास करणे.
- लिंग आधारित विषमता निर्माण होण्यामागील ऐतिहासिक कारणांचा शोध घेणे.
- लिंग समानता व सामाजिक न्यायासाठी अस्तित्वात असलेल्या कायद्यांचा अभ्यास करणे.
- सामाजिक विविधतेचा लिंग समानतेवर होणारा परिणाम स्पष्ट करणे.
- पारंपरिक व आधुनिक समाजातील लिंग भूमिकांची तुलना करणे.
- भविष्यात लिंग समानतेसाठी आवश्यक बदलांचा वेध घेणे.

संशोधनाची गृहितके:

- समाजातील लिंग विषमता ही सांस्कृतिक व ऐतिहासिक घटकांमुळे निर्माण झाली आहे.
- लिंग समानता साध्य केल्याशिवाय सामाजिक न्याय शक्य नाही.
- कायदे असूनही सामाजिक मानसिकता बदलणे आवश्यक आहे.
- विविधतेचा सन्मान करणारा समाज अधिक न्याय्य व समतावादी असतो.
- शिक्षण आणि जागरूकता यामुळे लिंग समानतेला चालना मिळते.

संशोधन विषयाचे महत्त्व:-

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात समाज झपाट्याने बदलत आहे. महिलांचे शिक्षण, रोजगारातील सहभाग, LGBTQ+ समुदायाचे हक्क, तृतीयपंथीयांची ओळख, अल्पसंख्याकांचे प्रश्न या सर्व बाबी लिंग समानता व सामाजिक न्यायाशी निगडित आहेत. (LGBTQ+ हा एक सामान्य शब्द आहे जो अशा लोकांसाठी वापरला जातो जे लेस्बियन, गे, बायसेक्शुअल, ट्रान्सजेंडर, प्रश्न विचारणारे किंवा क्विअर म्हणून ओळखू शकतात. "+" म्हणजे इतर अनेक ओळखी. यापैकी काही ओळखी

व्यक्तीच्या स्वतःच्या लिंगाबद्दलच्या समजुतीवर आधारित असतात.) त्यामुळे हा विषय केवळ शैक्षणिकच नव्हे तर सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक दृष्टिकोनातूनही अत्यंत महत्त्वाचा आहे. न्याय्य, समतावादी आणि समावेशक समाज निर्माण करण्यासाठी या विषयाचा अभ्यास अपरिहार्य आहे.

समाजशास्त्राचा ज्ञानकोश:-

समाजशास्त्र हे मानवी समाजाच्या रचना, संस्था, संबंध आणि सामाजिक वर्तनाचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. समाजशास्त्रात कुटुंब, विवाह, धर्म, अर्थव्यवस्था, शिक्षण, राज्य, लिंग, जात आणि वर्ग यांचा अभ्यास केला जातो. लिंग समानता व सामाजिक न्याय हे समाजशास्त्रातील महत्त्वाचे अध्ययनक्षेत्र असून त्यातून सामाजिक समस्या समजून घेता येतात आणि त्यावर उपाय शोधता येतात.

समाज आणि संस्कृतीचे स्वरूप:-

समाज हा गतिशील असून संस्कृती ही त्याची आत्मा आहे. संस्कृती समाजाला ओळख देते. संस्कृतीतूनच लिंग भूमिका निश्चित होतात. कोणते काम स्त्रियांनी करावे, पुरुषांनी कसे वागावे, हे अनेकदा संस्कृती ठरवते. त्यामुळे संस्कृती समतावादी असेल तर समाजात लिंग समानता नांदते, अन्यथा विषमता निर्माण होते.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:-

भारतीय समाजात प्राचीन काळात स्त्रियांना काही प्रमाणात स्वातंत्र्य होते. वैदिक काळात स्त्रिया शिक्षण घेत होत्या. मात्र मध्ययुगात स्त्रीची स्थिती खालावली. बालविवाह, सतीप्रथा, पर्दापद्धती यांसारख्या प्रथांमुळे लिंग विषमता वाढली. ब्रिटिश काळात समाजसुधारकांनी स्त्री शिक्षण, विधवाविवाह यासाठी चळवळी केल्या. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने समानतेचा अधिकार दिला.

लिंग समानता व सामाजिक न्याय : संकल्पना:

लिंग समानता म्हणजे स्त्री, पुरुष व इतर सर्व लिंग ओळखींना समान हक्क, संधी व सन्मान मिळणे. सामाजिक न्याय म्हणजे समाजातील दुर्बल, वंचित घटकांना समान संधी उपलब्ध करून देणे. लिंगाच्या आधारावर भेदभाव न करणे हा सामाजिक न्यायाचा मूलभूत पाया आहे.

लिंग समानता, सामाजिक न्याय आणि कायदे:-

भारतीय संविधानातील अनुच्छेद 14 समानतेचा अधिकार देतो. अनुच्छेद 15 लिंगभेदास मनाई करतो. महिलांसाठी विशेष कायदे जसे की हुंडाबंदी कायदा, मातृत्व लाभ कायदा, लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा अस्तित्वात आहेत. LGBTQ+ समुदायासाठीही अलीकडे कायदेशीर मान्यता मिळू लागली आहे. मात्र कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे.

लिंग समानता, सामाजिक न्याय आणि विविधता:-

भारतीय समाज विविधतेने नटलेला आहे. जात, धर्म, भाषा, प्रदेश आणि लिंग या सर्व विविधतेमुळे समाज समृद्ध होतो. मात्र ही विविधता जर भेदभावाचे कारण ठरली तर अन्याय निर्माण होतो. समावेशक दृष्टीकोनातून विविधतेचा सन्मान केल्यास सामाजिक न्याय साध्य होतो.

समाज आणि संस्कृती :-

पारंपरिक आणि आधुनिक:

पारंपरिक समाजात लिंग भूमिका ठरावीक होत्या. आधुनिक समाजात स्त्री-पुरुष दोघेही सर्व क्षेत्रांत कार्यरत आहेत. शिक्षण, तंत्रज्ञान, माध्यमे यामुळे लिंग भूमिकांमध्ये बदल होत आहेत. तरीही पारंपरिक मानसिकतेचे अवशेष आजही दिसतात.

लिंग समानता, सामाजिक न्याय : काल, आज आणि उद्याः-

काल लिंग विषमता तीव्र होती. आज परिस्थिती सुधारली असली तरी संपूर्ण समानता साध्य झालेली नाही. उद्याचा समाज अधिक समतावादी, संवेदनशील आणि समावेशक होण्यासाठी शिक्षण, कायदे आणि सांस्कृतिक बदल आवश्यक आहेत.

सारांश:-

समाज आणि संस्कृती यांचा लिंग समानता व सामाजिक न्यायाशी घनिष्ठ संबंध आहे. संस्कृती बदलल्याशिवाय समाजात खरे परिवर्तन शक्य नाही. विविधतेचा सन्मान करणारा समाजच न्याय्य समाज ठरतो.

निष्कर्ष:

लिंग समानता ही केवळ महिलांचा प्रश्न नसून संपूर्ण समाजाच्या प्रगतीचा प्रश्न आहे. सामाजिक न्यायासाठी कायदे आवश्यक असले तरी सामाजिक मानसिकता बदलणे अधिक महत्त्वाचे आहे. शिक्षण, जागरूकता आणि मूल्याधिष्ठित संस्कृती यांद्वारेच समतावादी समाज घडवता येईल.

संस्कारक्षम विचार आणि बदलती संस्कृतीचा योग्य ताळमेळ:-

संस्कारक्षम विचार म्हणजे मूल्याधिष्ठित आणि

संवेदनशील दृष्टिकोन. बदलती संस्कृती स्वीकारताना परंपरेतील सकारात्मक मूल्ये जपणे आणि अन्यायकारक प्रथा नाकारणे आवश्यक आहे. याच ताळमेळातून लिंग समानता आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित होऊ शकतो.

संदर्भ सूची :-

1) घुर्ये, गो. स. - समाजशास्त्र, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, 1996
2) देशपांडे, नीरा - स्त्रीवाद आणि समाज, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, 2005
3) केळकर गोपाळ - भारतीय समाजरचना, कॉन्टिनेंटल, पुणे, 2001
4) आंबेडकर बाबासाहेब - स्त्री प्रश्न, भारत सरकार प्रकाशन, दिल्ली, 1193
5) गाडगीळ माधव - संस्कृती आणि समाज, राजहंस प्रकाशन, पुणे, 2008
6) साठे गंगाधर - सामाजिक न्याय, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, 2010
7) बर्वे सुलभा - लिंग अभ्यास, नित्यनूतन प्रकाशन, मुंबई, 2012
8) सरकार रोमिला - भारतीय इतिहास, ऑक्सफर्ड, दिल्ली, 2000
9) शाह, ए. एम. - भारतीय कुटुंब व्यवस्था, ओरिएंट लॉन्गमन, दिल्ली, 1998
10) देशमुख व्ही. बी. - समाजशास्त्र परिचय, विद्या प्रकाशन, नागपूर, 2015
11) पाटील सुनीता - महिला सक्षमीकरण, स्नेहवर्धन, पुणे, 2011
12) फुले सावित्रीबाई - निवडक लेखन, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, 1995
13) राव म. न. - सामाजिक परिवर्तन, मॅकमिलन, दिल्ली, 2006
14) नाईक जयंत -शिक्षण आणि समाज, प्रकाशन संस्था, मुंबई, 2009
15) सेन अमर्त्य - Development as Freedom, ऑक्सफर्ड, दिल्ली, 1999
16) मेनन नंदिता - Gender and Politics, ऑक्सफर्ड, दिल्ली, 2010
17) सरकार तन्मय -समावेशक समाज, पेंग्विन, दिल्ली, 2016

2

भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्ये : आशय, महत्त्व आणि समकालीन आव्हाने

डॉ.तुकाराम दत्तात्रय गोंदकर
राज्यशास्त्र विभाग
गांधी महाविद्यालय, कडा,
ता.आष्टी, जि. बीड.

सारांश

भारतीय संविधान हे केवळ शासनव्यवस्थेचे कायदेशीर दस्तऐवज नसून, ते भारतीय समाजाच्या मूलभूत मूल्यांचे प्रतिबिंब आहे. स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता, न्याय आणि धर्मनिरपेक्षता ही संविधानातील मूलभूत मूल्ये भारतीय लोकशाहीचा पाया घालतात. या संशोधन पेपरमध्ये संविधानातील या मूल्यांचा आशय, त्यांचे सामाजिक व राजकीय महत्त्व तसेच समकालीन काळातील त्यांच्यासमोरील आव्हानांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीत या मूल्यांचे संरक्षण आणि बळकटीकरण करणे ही काळाची गरज असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

कीवर्ड्स: भारतीय संविधान, मूलभूत मूल्ये, लोकशाही, समानता, धर्मनिरपेक्षता, समकालीन आव्हाने

प्रस्तावना :

भारतीय संविधान 26 जानेवारी 1950 रोजी अंमलात आले आणि भारताला एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष आणि लोकशाही प्रजासत्ताक राष्ट्र म्हणून घडविण्याची दिशा दिली. हा संविधानाचा ऐतिहासिक ठराव केवळ शासनव्यवस्थेसाठी नाही, तर तो भारतीय समाजातील विविध घटकांना एकत्र बांधण्याचे साधन म्हणूनही महत्त्वपूर्ण आहे. भारत हा भाषिक, धार्मिक, जातीय आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यंत विविध समाज आहे, ज्यात हजारो वर्षांपासून वेगवेगळ्या समुदायांचे सहअस्तित्व आणि परस्परसंवादाची परंपरा आहे. अशा बहुसांस्कृतिक समाजाला एकसंध ठेवण्यासाठी संविधान निर्मात्यांनी मूलभूत मूल्यांची मांडणी केली, जी केवळ कायदेशीर तत्त्वांपुरती मर्यादित नाही तर समाजातील व्यवहार, नागरिकांचे अधिकार, सामाजिक न्याय आणि नैतिक दृष्टीकोन यांना दिशा देणारी आहे.

संविधानाची प्रस्तावना (Preamble) या मूलभूत मूल्यांची प्रतिकात्मक आणि तात्त्विक रूपरेषा आहे. "न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता" ही मूल्ये भारतीय लोकशाहीच्या केंद्रस्थानी असून नागरिकांचे हक्क, सामाजिक सलोखा आणि राष्ट्रीय एकात्मता या मूल्यांवर आधारित आहेत. प्रस्तावना फक्त एक घोषवाक्य नसून, ती भारतीय समाजासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे आणि व्यवहारिक मूल्ये स्पष्ट करणारी आहे. आजच्या बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीत या मूल्यांचा अभ्यास करणे केवळ शैक्षणिक गरज नसून, सामाजिक सलोखा टिकवून ठेवण्याच्या दृष्टीनेही अत्यंत आवश्यक ठरते. संविधानातील मूलभूत मूल्यांचे पालन, प्रसार आणि अंमलबजावणी हेच भारतीय लोकशाहीला टिकवून ठेवणारे मुख्य आधार आहेत.

संशोधन उद्देश:

1. भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्यांची संकल्पना व आशय स्पष्ट करणे.
2. प्रस्तावना व संविधानातील विविध तरतुदींमधील मूलभूत मूल्यांचे महत्त्व अधोरेखित करणे.
3. भारतीय लोकशाहीच्या कार्यप्रणालीत या मूल्यांची भूमिका अभ्यासणे.
4. समकालीन काळातील सामाजिक, राजकीय

व आर्थिक आव्हानांचा मूलभूत मूल्यांवर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्ये : आशय, महत्त्व आणि समकालीन आव्हाने याचे अध्ययन करण्यासाठी हा विषय निश्चित करण्यात आला आहे. प्रस्तूत संशोधनात द्वितीयक स्त्रोतांद्वारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे. द्वितीयक तथ्य संकलनासोबतच विशेषतः प्राथमिक तथ्य संकलन आणि निरीक्षण पद्धतीवर अधिक भर देण्यात आला आहे. भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्ये : आशय, महत्त्व आणि समकालीन आव्हाने याचे अध्ययन पुढील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्यांचा आशय:

भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत नमूद केलेली मूलभूत मूल्येन्याय, स्वातंर्त्य, समानता, बंधुता आणि धर्मनिरपेक्षताभारतीय लोकशाहीच्या मूलाधाराचे प्रतिनिधित्व करतात. ही मूल्ये केवळ तात्त्विक दृष्ट्या महत्त्वाची नाहीत तर ती समाजातील व्यवहार, कायदेशीर निर्णय, शासकीय धोरणे आणि नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण यांच्याशी थेट संबंधित आहेत.

न्याय :

संविधान सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची हमी देते.

सामाजिक न्याय:

समाजातील जाती, धर्म, लिंग, वंश, वंचित गट यांच्याशी संबंधित विषमता दूर करणे हा उद्देश. सामाजिक न्यायामुळे दुर्बल घटक मुख्य प्रवाहात येतात व समान संधी मिळतात. उदाहरणार्थ, अनुसूचित जाती-जनजातींना आरक्षणाच्या माध्यमातून शिक्षण, नोकरी आणि लोकप्रतिनिधित्वात समान संधी मिळतात.

आर्थिक न्याय:

संसाधनांचे समतोल वितरण, संपत्तीची अत्यधिक एकाग्रता टाळणे व गरीब व दुर्बल घटकांना सामाजिक सुरक्षा आणि जीवनमानाची हमी देणे.

राजकीय न्याय:

प्रत्येक नागरिकाला मतदानाचा अधिकार, निवडणुकीत भाग घेण्याचा अधिकार आणि राजकीय संस्थांमध्ये सहभागाची संधी समान प्रमाणात मिळवून देणे.

यामुळे संविधान सामाजिक समतोल राखण्याचे साधन बनते आणि समाजातील दुर्बल घटकांचा विकास सुनिश्चित करतो.

स्वातंत्र्य :

संविधान नागरिकांना वैयक्तिक व सामूहिक स्वातंत्र्याची हमी देते.

विचार आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य :

नागरिकांना त्यांचे विचार, मत व्यक्त करण्याचा अधिकार असतो. ही मोकळीक लोकशाहीसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे.

धर्म, श्रद्धा आणि उपासना स्वातंत्र्य :

प्रत्येक नागरिक आपली श्रद्धा, धर्म आणि पूजा करण्याचा अधिकार स्वतंत्रपणे वापरू शकतो.

व्यक्तीगत स्वातंत्र्य :

संविधान नागरिकांना मन, शरीर व प्रतिष्ठेच्या संदर्भात मूलभूत संरक्षण देतो.

स्वातंत्र्यामुळे नागरिकांचा सर्वांगीण विकास शक्य होतो, सामाजिक सहकार्य व सह अस्तित्व वाढते, आणि व्यक्ती समाजाच्या प्रगतीत सक्रीय सहभागी बनते.

समानता :

समानता ही संविधानातील महत्त्वाची तत्त्वे असून समाजातील भेदभाव दूर करण्याचे साधन आहे.

कायद्यासमोर समानता:

प्रत्येक नागरिकाला कायद्याचे समान संरक्षण मिळते.

1.भेदभावाविरुद्ध: जात, धर्म, लिंग, भाषा किंवा जन्मस्थानाच्या आधारे कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव निषिद्ध आहे.

2. सकारात्मक भेदभाव: आरक्षण, महिला व वंचित घटकांसाठी विशेष धोरणे हे समानतेच्या तत्त्वाची व्यवहारिक अंमलबजावणी करतात. समानता सुनिश्चित केल्यामुळे सामाजिक समरसता टिकते, दुर्बल घटक मुख्य प्रवाहात येतात आणि समाजाचे सर्वांगीण विकास शक्य होतो.

बंधुता :

बंधुतेचा अर्थ समाजातील सर्व घटकांमध्ये परस्पर आदर, सहकार्य आणि राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करणे होय.

1. बंधुतेमुळे व्यक्तीचा सन्मान राखला जातो, भेदभाव कमी होतो, आणि सामाजिक सलोखा टिकतो.

2. राष्ट्रीय बंधुतेमुळे प्रादेशिक, जातीय किंवा धार्मिक मतभेद असूनही समाजातील विविध घटक एकत्र राहतात.

3. आधुनिक भारतीय समाजात बंधुतेची भावनाराष्ट्रीय चळवळी, सण-उत्सव व सांस्कृतिक कार्यक्रमांमुळेअधिक दृढ होते. बंधुतेमुळे संविधान सामाजिक ऐक्याचे आदर्श स्थापित करते.

धर्मनिरपेक्षता :

भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे कारण तीसर्व धर्मांना समान मान्यता देणारी आहे, राज्य कोणत्याही धर्माला प्राधान्य देत नाही किंवा विरोध करत नाही.

1. बहुधार्मिक समाजात शांततेचे सहअस्तित्व टिकवण्याचे माध्यम.
2. धार्मिक स्वातंर्त्याचे संरक्षण: प्रत्येक नागरिक आपला धर्म, उपासना आणि धार्मिक आचारपद्धती निवडू शकतो.
3. राज्य धर्मनिरपेक्ष धोरणे राबवून सामाजिक विषमता आणि धार्मिक कट्टरतेचा प्रभाव कमी करण्याचा प्रयत्न करते.

धर्मनिरपेक्षतेमुळे विविधतेने भरलेल्या भारतीय समाजात एकात्मता टिकवून ठेवणे शक्य होते आणि सामाजिक संघर्ष कमी होतो.

मूलभूत मूल्यांचे महत्त्व :

भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्येन्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता आणि धर्मनिरपेक्षताभारतीय लोकशाही व्यवस्थेचा पाया मजबूत करतात. ही मूल्ये केवळ तात्त्विक आदर्श म्हणून मर्यादित नाहीत, तर ती नागरिकांच्या दैनंदिन जीवनात, समाजातील सहअस्तित्वात आणि राज्यसत्तेच्या कार्यप्रणालीत प्रत्यक्ष परिणाम घडवतात.

सामाजिक महत्त्व:

1. न्याय आणि समानतेमुळे समाजातील दुर्बल आणि वंचित घटकांना मुख्य प्रवाहात सहभागी होण्याची संधी मिळते. सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी आरक्षण, सामाजिक कल्याण योजना आणि सशक्त कायदेशीर संरचना यांमार्फत होते.

2. बंधुतेमुळे समाजातील विविध घटकांमध्ये परस्पर आदर, स्नेहभावना आणि सहकार्याची भावना निर्माण होते. यामुळे जातीय, प्रादेशिक आणि धार्मिक भेद मिटवून राष्ट्रीय एकात्मता टिकवता येते.

राजकीय महत्त्व:

1. स्वातंत्र्य आणि समानता ही मूल्ये लोकशाही संस्थांच्या प्रभावी कार्यप्रणालीसाठी आधारस्तंभ ठरतात. नागरिकांना मतदानाचा अधिकार, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, राजकीय सहभाग आणि निवडणूक प्रक्रियेत समान संधी मिळते.

2. धर्मनिरपेक्षतेमुळे राज्य कोणत्याही धर्माच्या प्रभावाखाली येत नाही आणि धार्मिक भेदभाव रोखण्यासाठी धोरणात्मक पायाभूत संरचना निर्माण होते.

आर्थिक व विकासात्मक महत्त्व:

1. आर्थिक न्यायाच्या माध्यमातून संसाधनांचे समतोल वितरण साधले जाते. यामुळे गरीब, अल्पसंख्यांक आणि वंचित घटकांचा विकास सुनिश्चित होतो.

2. मूलभूत मूल्यांवर आधारित धोरणांमुळे सामाजिक समावेश, शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगार क्षेत्रात समान संधी निर्माण होतात, जे दीर्घकालीन सामाजिक परिवर्तनाला गती देतात.

सांस्कृतिक व राष्ट्रीय महत्त्व:

3. बंधुता आणि धर्मनिरपेक्षतेमुळे बहुसांस्कृतिक समाजात शांतता टिकते आणि विविधता जपली जाते.

4. ही मूल्ये नागरिकांमध्ये राष्ट्रीय ओळख आणि समाजिक जबाबदारीची भावना निर्माण करतात, जी भारतीय लोकशाही आणि समाजाच्या स्थैर्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

समकालीन आव्हाने :

भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्ये - न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता आणि धर्मनिरपेक्षता - भारतीय लोकशाहीचे पाया आहेत. तथापि, बदलत्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि तंत्रज्ञानिक परिस्थितीत या मूल्यांवर अनेक आव्हाने उभी राहिली आहेत.

जातीयता आणि धार्मिक कट्टरता :

भारतातील विविध समाजघटकांमध्ये जातीय भेदभाव आणि धार्मिक कट्टरतेचा प्रभाव अद्याप कायम आहे. काही भागांत जातीय आणि धार्मिक असंतोष सामाजिक सलोख्याला बाधा पोहोचवतो. यामुळे सामाजिक न्यायाचे तत्त्व, धर्मनिरपेक्षता आणि बंधुतेची भावना कमकुवत होऊ शकते. उदाहरणार्थ, काही प्रादेशिक राजकीय संघर्ष, धार्मिक दंगली किंवा जातीवर आधारित भेदभावाचे प्रकार संविधानातील मूल्यांच्या विरोधात जातात.

आर्थिक विषमता :

भारतातील आर्थिक विषमता वाढल्याने समानतेच्या तत्त्वाला आव्हान निर्माण झाले आहे. श्रीमंत व गरीब यांच्यातील अंतर वाढत आहे, तर ग्रामीण व शहरी भागांमधील विकासाचे असमान प्रमाण सामाजिक न्यायाच्या उद्दिष्टास बाधक ठरते. अशा विषमतेमुळे दुर्बल घटक मुख्य प्रवाहात सहभागी होण्याच्या संधीपासून वंचित राहतात.

लोकशाही संस्थांचे दुर्बलीकरण:

लोकशाही संस्थांमध्ये पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि कार्यक्षमतेची कमतरता ही संविधानिक मूल्यांची अंमलबजावणी प्रभावित करते. निवडणूक प्रक्रिया, न्यायव्यवस्था आणि प्रशासकीय कार्यप्रणालीत अपूर्णता असल्यास स्वातंत्र्य आणि न्यायाच्या तत्त्वांवर परिणाम होतो.

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर मर्यादा :

माहिती तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या सीमांवर प्रश्न निर्माण झाले आहेत. सोशल मीडिया, न्यूज चॅनेल्स आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर द्वेषपूर्ण भाषेचा प्रसार, अफवा आणि अप्रामाणिक माहिती हे बंधुतेच्या भावनेला धोका पोहोचवतात. यामुळे समाजातील विविध घटकांमध्ये असंतोष निर्माण होतो.

राजकीय स्वार्थ आणि सामाजिक ध्रुवीकरण:

राजकीय स्वार्थासाठी समाजातील विविध घटकांमध्ये मतभेद निर्माण करणे, धर्म, जाती किंवा प्रादेशिक भेदांचे अपव्यवहार करणे हे मूल्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीस अडथळा निर्माण करतात. यामुळे संविधानातील समानता, बंधुता आणि धर्मनिरपेक्षता कमजोर होतात.

जागतिकीकरण आणि सांस्कृतिक दबाव:

जागतिकीकरण, बाह्य संस्कृतींचा प्रभाव आणि बाजारवलीकरणामुळे स्थानिक संस्कृती, परंपरा आणि सामाजिक मूल्ये प्रभावित होतात. सामाजिक-सांस्कृतिक बदलांशी जुळवून घेणे आणि संविधानिक मूल्यांची जपणूक करणे हे समकालीन काळातील महत्त्वाचे आव्हान बनले आहे.

उपाय व शिफारसी :

या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी काही प्रभावी उपाय सुचवता येतात:

1. संविधानिक साक्षरता: नागरिकांना संविधानातील मूल्यांची माहिती आणि त्यांचा वापर कसा करायचा याचे शिक्षण देणे.
2. मूल्याधारित शिक्षण: शाळा, महाविद्यालये आणि सार्वजनिक शिबिरे यांमध्ये न्याय, समानता, बंधुता आणि धर्मनिरपेक्षतेसंबंधी शिक्षण देणे.
3. सकारात्मक सार्वजनिक संवाद: विविध समाजघटकांमध्ये समन्वय वाढवण्यासाठी मंच, गट चर्चा आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन करणे.
4. माध्यमांचे जबाबदार नियमन: द्वेषपूर्ण भाषेवर नियंत्रण आणि सत्य माहितीचे प्रसारण सुनिश्चित करणे.
5. सामाजिक समावेश धोरणे: दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी विशेष धोरणे आणि योजनांची अंमलबजावणी करणे.

निष्कर्ष :

भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्ये जसेन्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता आणि धर्मनिरपेक्षता ही केवळ आदर्श तत्वे नाहीत, तर भारतीय लोकशाहीची आत्मा आहेत. या मूल्यांमुळे विविध भाषा, धर्म, जात, प्रादेशिक आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमी असलेल्या समाजाला एकसंध ठेवणे शक्य झाले आहे. न्यायामुळे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विषमता कमी होते; स्वातंत्र्यामुळे नागरिकांचा वैयक्तिक आणि सामाजिक विकास साधला जातो; समानतेमुळे दुर्बल घटकांना मुख्य प्रवाहात सहभागी होण्याची संधी मिळते; बंधुतेमुळे सामाजिक सलोखा टिकतो आणि राष्ट्रीय एकात्मता दृढ होते; तर धर्मनिरपेक्षतेमुळे बहुधार्मिक समाजात शांततेचे सहअस्तित्व टिकते.समकालीन काळातील आव्हाने जसेजातीयता, धार्मिक कट्टरता, आर्थिक विषमता, राजकीय स्वार्थ, सामाजिक माध्यमांमधील द्वेषपूर्ण भाषा आणि जागतिकीकरणामुळे होणारा सांस्कृतिक दबाव या मूल्यांची अंमलबजावणी कठीण करत आहेत. तरीही, या मूल्यांचे महत्त्व केवळ टिकून राहिलेले नाही, तर अधिक वाढलेले आहे. कारण सामाजिक समरसता, न्यायसंगत विकास, लोकशाही स्थैर्य आणि राष्ट्रीय ऐक्य हे आजच्या काळातील अत्यावश्यक गरजा बनल्या आहेत.म्हणूनच, संविधानातील मूलभूत मूल्यांचे संरक्षण, प्रसार आणि व्यवहारात प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्य, शासकीय संस्था, शिक्षणसंस्था आणि नागरिकांनी संयुक्तपणे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. मूल्याधारित शिक्षण, संविधानिक

साक्षरता, सामाजिक समावेश धोरणे आणि पारदर्शक प्रशासन या उपाययोजनांमुळे या मूल्यांचे जतन आणि बळकटीकरण शक्य होते. अंतिमतः, भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्ये केवळ कायदेशीर तत्त्वे नसून, सामाजिक समरसता, राष्ट्रीय एकात्मता आणि लोकशाही स्थैर्य यांचे मूळ आधारस्तंभ आहेत, जे भारताला विविधतेत एकतेची अद्वितीय ओळख देतात.

संदर्भ सूची :-

1. भारतीय संविधान - भारत सरकार, नवी दिल्ली
2. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब - Annihilation of Caste
3. दुर्कीम, एमिल - The Division of Labour in Society
4. घुर्ये, जी. एस. - भारतीय समाजरचना
5. कर्वे, इरावती - हिंदू समाज
6. श्रीनिवास, एम. एन. - Social Change in Modern India
7. Desai, A. R. - Social Background of Indian Nationalism
8. Béteille, André - Democracy and Institutions in India
9. Austin, Granville - The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation
10. Gandhi, M. K. - Hind Swaraj

3

भारतीय समाजातील सांस्कृतिक विविधता आणि सामाजिक ऐक्य

प्रा. डॉ. शशिकांत दत्तोपंत परळकर
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
श्री. पंडितगुरू पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा,
ता.परळी (वै.) जि. बीड

सारांश

प्रस्तुत शोधनिबंधात आधुनिक भारतीय समाजातील सांस्कृतिक विविधता आणि सामाजिक ऐक्य याचे अध्ययन करण्यात आले आहे. भारत हा जगातील सर्वाधिक सांस्कृतिकदृष्ट्या विविध देशांपैकी एक आहे. भाषा, धर्म, जात, परंपरा, आहार, वेशभूषा आणि जीवनशैली या सर्व पातळ्यांवर भारतीय समाजात प्रचंड विविधता आढळते. तरीही या विविधतेतून सामाजिक ऐक्य टिकवून ठेवण्याची एक अद्वितीय परंपरा भारताने विकसित केली आहे. या संशोधन पेपरचा उद्देश भारतीय समाजातील सांस्कृतिक विविधतेचे स्वरूप, त्यामागील ऐतिहासिक व सामाजिक घटक, तसेच सामाजिक ऐक्य निर्माण करणाऱ्या मूल्यांचा अभ्यास करणे हा आहे. "विविधतेत एकता" ही भारतीय समाजाची मूलभूत संकल्पना कशी घडत गेली, याचे विश्लेषण या पेपरमध्ये करण्यात आले आहे.

कीवर्ड्स: सांस्कृतिक विविधता, सामाजिक ऐक्य, भारतीय समाज, विविधतेत एकता, सहअस्तित्व

प्रस्तावना :

भारतीय समाज हा जगातील सर्वात प्राचीन आणि सातत्याने विकसित होत आलेल्या समाजांपैकी एक मानला जातो. भौगोलिक दृष्ट्या विशाल, ऐतिहासिकदृष्ट्या समृद्ध आणि सामाजिकदृष्ट्या बहुसांस्कृतिक असलेल्या भारताने हजारो वर्षांच्या प्रवासात अनेक संस्कृती, धर्म, भाषा आणि जीवनपद्धती आत्मसात केल्या आहेत. सिंधू संस्कृतीपासून प्रारंभ होऊन वैदिक संस्कृती, बौद्ध व जैन तत्त्वज्ञान, इस्लामिक आणि खिश्चन धर्मप्रवाह तसेच आधुनिक काळातील पाश्चात्त्य विचारसरणी यांचा भारतीय समाजावर खोलवर प्रभाव पडलेला दिसून येतो. या विविध सांस्कृतिक प्रवाहांच्या परस्पर संपर्कातून भारतीय समाजाला एक बहुआयामी, गतिशील आणि समन्वयात्मक स्वरूप प्राप्त झाले आहे.सामान्यतः इतक्या मोठ्या प्रमाणावर सांस्कृतिक, धार्मिक आणि सामाजिक विविधता असलेल्या समाजात मतभेद, संघर्ष आणि सामाजिक विघटनाची शक्यता अधिक असते. मात्र भारतीय समाजाच्या इतिहासाकडे पाहिले असता, विविधतेच्या या चौकटीतूनच सहअस्तित्व, सहिष्णुता आणि परस्पर स्वीकाराची परंपरा विकसित झाल्याचे आढळते. "विविधतेत एकता" ही संकल्पना केवळ एक घोषवाक्य न राहता भारतीय सामाजिक जीवनाची मूलभूत वैशिष्ट्ये बनली आहेत. विविध समाजघटकांनी आपापली स्वतंत्र ओळख जपत, एक व्यापक राष्ट्रीय आणि सामाजिक ओळख निर्माण केली आहे.

याच पार्श्वभूमीवर, भारतीय समाज सांस्कृतिकदृष्ट्या अत्यंत विविध असूनही सामाजिक ऐक्य कसे टिकवून ठेवतो, हा प्रश्न समाजशास्त्रीय अभ्यासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. या संशोधनाचा उद्देश भारतीय समाजातील सांस्कृतिक विविधतेचे स्वरूप समजून घेणे, त्या विविधतेतून सामाजिक

ऐक्य निर्माण होण्यामागील घटकांचा अभ्यास करणे तसेच आधुनिक काळातील आव्हानांच्या संदर्भात या ऐक्याचे महत्त्व अधोरेखित करणे हा आहे. अशा प्रकारे हा अभ्यास भारतीय समाजरचनेच्या समजून घेण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण शैक्षणिक योगदान देण्याचा प्रयत्न करतो.

संशोधनाचे उद्देश :

1. भारतीय समाजातील सांस्कृतिक विविधतेची संकल्पना व स्वरूप स्पष्ट करणे.
2. सामाजिक ऐक्याची संकल्पना व तिचे महत्त्व अभ्यासणे.
3. सांस्कृतिक विविधता सामाजिक ऐक्याला कशी चालना देते किंवा आव्हाने निर्माण करते याचे विश्लेषण करणे.
4. धर्म, भाषा, जात व प्रादेशिकतेचा सामाजिक ऐक्यावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
5. भारतीय संविधान व लोकशाही व्यवस्थेची सामाजिक ऐक्य घडवण्यातली भूमिका तपासणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. सामाजिक संशोधन पद्धतीत सर्वात महत्वाचे कार्य म्हणजे तथ्य संकलन करणे होय. प्रस्तुत संशोधनासाठी भारतीय समाजातील सांस्कृतिक विविधता आणि सामाजिक ऐक्यआणि होत असलेल्या परिवर्तनाची चिकित्सा करण्यासाठी हा विषय निश्चित करण्यात आला आहे. प्रस्तूत संशोधनात द्वितीयक स्त्रोतांद्वारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे. द्वितीयक तथ्य संकलनासोबतच विशेषतः प्राथमिक तथ्य संकलन आणि निरीक्षण पद्धतीवर अधिक भर देण्यात आला आहे. भारतीय समाजातील सांस्कृतिक विविधता आणि सामाजिक ऐक्य पुढील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

भारतीय समाजातील सांस्कृतिक विविधतेचे स्वरूप:

भारतीय समाजाची ओळख ही त्याच्या प्रचंड सांस्कृतिक विविधतेमुळे निर्माण झाली आहे. ही विविधता केवळ बाह्य स्वरूपातच नव्हे, तर विचारपद्धती, श्रद्धा, सामाजिक संस्था आणि जीवनशैली यांमध्येही खोलवर रुजलेली आहे. भारतीय समाजातील सांस्कृतिक विविधतेचे स्वरूप पुढील घटकांच्या माध्यमातून स्पष्ट करता येते.

भाषिक विविधता:

भारत हा भाषिक दृष्ट्या अत्यंत समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण देश आहे. भारतीय संविधानाने 22 भाषांना अधिकृत मान्यता दिली असून त्याशिवाय शेकडो बोली भाषा आणि उपभाषा देशभर प्रचलित आहेत. इंडो-आर्यन, द्रविड, ऑस्ट्रो-एशियाटिक आणि तिबेटो-बर्मी ही प्रमुख भाषाकुळे भारतात आढळतात. उत्तर भारतात हिंदी, पंजाबी, बंगाली, मराठी यांसारख्या इंडो-आर्यन भाषांचा प्रभाव दिसतो, तर दक्षिण भारतात तमिळ, तेलुगू, कन्नड आणि मल्याळम या द्रविड भाषांचा प्रभाव आहे. ईशान्य भारतातील तिबेटो-बर्मी भाषांनी त्या भागाची स्वतंत्र भाषिक ओळख निर्माण केली आहे.

भाषिक विविधतेमुळे सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे अनेक प्रकार विकसित झाले आहेत. साहित्य, लोककथा, नाट्य, गीते आणि म्हणी या माध्यमांतून भाषिक विविधता समाजजीवन समृद्ध करते. मात्र याच विविधतेमुळे संवाद, प्रशासन आणि शिक्षण क्षेत्रात काही आव्हानेही निर्माण होतात.

धार्मिक विविधता :

धार्मिक विविधता हे भारतीय समाजाचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन, शीख, बौद्ध, जैन, पारशी, यहुदी आणि इतर अनेक धर्मांचे अनुयायी भारतात शांततेने सहअस्तित्व राखून राहतात. हिंदू धर्माचा उगम भारतातच झालेला असून बौद्ध आणि जैन धर्मांनीही भारतीय तत्त्वज्ञानाला वैश्विक ओळख दिली आहे. इस्लाम आणि ख्रिश्चन धर्म भारतात ऐतिहासिक काळात आले असून त्यांनी भारतीय संस्कृतीवर आपला वेगळा प्रभाव टाकला आहे.

प्रत्येक धर्माच्या वेगळ्या श्रद्धा, पूजा-पद्धती, नैतिक मूल्ये, सण-उत्सव आणि जीवनदृष्टी आहेत. दिवाळी, ईद, ख्रिसमस, गुरुपर्व, बुद्ध पौर्णिमा यांसारखे सण भारतीय समाजातील धार्मिक विविधतेचे प्रतीक आहेत. ही विविधता अनेकदा सामाजिक समन्वय वाढवते, तर कधी कधी धार्मिक मतभेदांमुळे तणाव निर्माण होण्याची शक्यताही असते.

जातीय व सामाजिक विविधता:

भारतीय समाजरचनेत जात ही एक महत्त्वाची

सामाजिक संस्था राहिली आहे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र यांसारख्या पारंपरिक वर्णव्यवस्थेबरोबरच विविध जात, उपजात आणि व्यावसायिक समूह अस्तित्वात आहेत. याशिवाय अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीय समाजघटक भारतीय समाजातील सामाजिक विविधतेला अधिक व्यापक बनवतात.

आदिवासी समाजांचे स्वतंत्र सांस्कृतिक जीवन, भाषा, श्रद्धा आणि परंपरा आहेत. भिल्ल, गोंड, संथाल, कोल यांसारख्या जमातींनी भारतीय संस्कृतीत वेगळे योगदान दिले आहे. प्रादेशिक समुदायांमुळे सामाजिक विविधतेला भौगोलिक परिमाणही प्राप्त झाले आहे. ही विविधता सामाजिक विषमतेचे कारण ठरली असली, तरी आधुनिक काळात सामाजिक सुधारणांमुळे समतेच्या दिशेने प्रयत्न होत आहेत.

सांस्कृतिक प्रथा व परंपरा :

भारतीय समाजातील सांस्कृतिक विविधता दैनंदिन जीवनातील प्रथा आणि परंपरांमध्ये स्पष्टपणे दिसून येते. वेशभूषा, आहार, निवासपद्धती, विवाहसंस्था, कुटुंबरचना आणि सामाजिक विधी हे घटक प्रदेशानुसार वेगवेगळे आहेत. उत्तर भारतातील पारंपरिक पोशाख, दक्षिण भारतातील साडीची विविध रूपे, तसेच ईशान्य भारतातील वेगळ्या पोशाखशैली या सांस्कृतिक विविधतेचे उदाहरण आहेत.

आहारपद्धतींमध्येही प्रचंड विविधता आढळते. शाकाहार, मांसाहार, समुद्री अन्न यांचा वापर प्रदेश, धर्म आणि परंपरेनुसार बदलतो. भारतीय लोककला, संगीत, नृत्य आणि सण-उत्सव यांमुळे सांस्कृतिक जीवन अधिक समृद्ध झाले आहे. भरतनाट्यम, कथक, ओडिसी, कथकली, लोकनृत्ये आणि शास्त्रीय संगीत यांमधून भारतीय सांस्कृतिक विविधतेचे सौंदर्य व्यक्त होते.

सामाजिक ऐक्याची संकल्पना :

सामाजिक ऐक्य ही समाजशास्त्रातील एक महत्त्वाची संकल्पना असून ती समाजातील विविध घटकांमध्ये परस्पर सहकार्य, समन्वय, सलोखा आणि एकात्मतेची भावना दर्शवते. समाजातील व्यक्ती, गट, संस्था आणि समुदाय यांच्यात परस्पर विश्वास, सहिष्णुता व सामूहिक जबाबदारीची जाणीव निर्माण होणे म्हणजे सामाजिक ऐक्य होय. सामाजिक ऐक्यामुळे समाज स्थिर, संघटित आणि कार्यक्षम राहतो.

समाजशास्त्रज्ञ एमिल दुर्कीम यांनी सामाजिक ऐक्याच्या दोन प्रकारांची मांडणी केली आहेझ्यांत्रिक ऐक्य (Mechanical Solidarity) आणि सेंद्रिय ऐक्य (Organic Solidarity). पारंपरिक समाजांमध्ये समान श्रद्धा, प्रथा आणि मूल्यांवर आधारित यांत्रिक ऐक्य आढळते, तर आधुनिक व विविधतापूर्ण समाजांमध्ये परस्परावलंबनावर आधारित सेंद्रिय ऐक्य विकसित होते. भारतीय समाज हा या दोन्ही प्रकारच्या ऐक्याचे मिश्र स्वरूप दर्शवतो.

भारतीय संदर्भात सामाजिक ऐक्य म्हणजे विविध धर्म, भाषा, जात आणि संस्कृती असूनही एकत्र राहण्याची, परस्पर आदर राखण्याची आणि "आपण सर्व भारतीय आहोत" ही सामूहिक ओळख जपण्याची भावना होय. संविधानातील बंधुता, समानता आणि धर्मनिरपेक्षता ही मूल्ये सामाजिक ऐक्याचा मजबूत पाया घालतात.

भारतीय समाजात सामाजिक ऐक्य निर्माण करणारे घटक:

भारतीय समाजातील सामाजिक ऐक्य हे नैसर्गिकरीत्या निर्माण झालेले नसून, ते ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि वैचारिक प्रक्रियांतून घडून आलेले आहे. विविधता, मतभेद आणि विषमता असूनही समाजाला एकत्र ठेवणारे काही मूलभूत घटक भारतीय समाजात कार्यरत आहेत. हे घटक पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतात.

विविधतेत एकता" ही संकल्पना:

"विविधतेत एकता" ही संकल्पना भारतीय समाजाची वैशिष्ट्यपूर्ण ओळख बनली आहे. भाषा, धर्म, जात, प्रांत आणि संस्कृती यांतील भिन्नता असूनही एक व्यापक सामाजिक व राष्ट्रीय एकात्मता भारतीय समाजात दिसून येते. ही संकल्पना केवळ तात्त्विक विचार न राहता, दैनंदिन सामाजिक व्यवहारात प्रत्यक्ष अनुभवता येते. विविध धार्मिक सण एकत्र साजरे करणे, भिन्न भाषांचा सन्मान राखणे आणि परस्पर सहकार्याची भावना जोपासणे यांतून या संकल्पनेची प्रचीती येते.

या संकल्पनेमुळे विविधतेकडे विभाजनाचे कारण म्हणून न पाहता, समाजाच्या समृद्धीचे साधन म्हणून पाहण्याची दृष्टी विकसित झाली आहे. त्यामुळे भारतीय

समाजात सहअस्तित्व आणि सामाजिक सलोखा टिकून राहण्यास मदत झाली आहे.

संविधानात्मक मूल्ये:

भारतीय संविधान हे सामाजिक ऐक्याचे एक महत्त्वाचे आधारस्तंभ आहे. संविधानात समाविष्ट केलेली धर्मनिरपेक्षता, समानता, स्वातंर्त्य आणि बंधुता ही मूल्ये विविध समाजघटकांना एकत्र बांधून ठेवतात. धर्मनिरपेक्षतेमुळे राज्य कोणत्याही विशिष्ट धर्माला प्राधान्य देत नाही, तर सर्व धर्मांना समान वागणूक मिळते. समानतेच्या तत्त्वामुळे जात, धर्म, लिंग किंवा भाषा यांच्या आधारावर भेदभाव न करण्याची हमी दिली जाते.

संविधानातील मूलभूत अधिकार आणि राज्य धोरणांची निर्देशक तत्त्वे सामाजिक न्याय आणि समावेशक विकासाला प्रोत्साहन देतात. त्यामुळे दुर्बल व वंचित घटकांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यास मदत होते, आणि सामाजिक ऐक्य अधिक मजबूत होते.

सहिष्णुतेची परंपरा

सहिष्णुता ही भारतीय संस्कृतीची एक महत्त्वाची मूल्यव्यवस्था आहे. प्राचीन काळापासून "सर्व धर्म सत्याकडे जाणारे वेगवेगळे मार्ग आहेत" अशी व्यापक दृष्टी भारतीय तत्त्वज्ञानात आढळते. विविध श्रद्धा, तत्त्वज्ञान आणि विचारधारांचा स्वीकार करण्याची आणि त्यांचा आदर करण्याची परंपरा भारतीय समाजात खोलवर रुजलेली आहे.

ही सहिष्णुता सामाजिक ऐक्य टिकवून ठेवण्यासाठी अत्यंत आवश्यक ठरते. मतभेद असूनही संवाद साधणे, परस्पर समजून घेणे आणि संघर्ष टाळणे यासाठी सहिष्णुता मार्गदर्शक ठरते. बहुसांस्कृतिक समाजात शांततेचे सहअस्तित्व शक्य करणारा हा एक महत्त्वाचा घटक आहे.

राष्ट्रीय चळवळ आणि राष्ट्रवाद:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीने सामाजिक ऐक्य निर्माण करण्यात निर्णायक भूमिका बजावली. ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध लढताना विविध धर्म, जात, भाषा आणि प्रांतांतील लोक एकत्र आले. महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू, सुभाषचंद्र बोस, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या नेत्यांनी समावेशक राष्ट्रवादाची संकल्पना मांडली.

या चळवळीच्या प्रक्रियेत "भारतीय" ही एक सामूहिक ओळख निर्माण झाली. वैयक्तिक किंवा गटात्मक ओळखींपेक्षा राष्ट्रीय ओळख महत्त्वाची ठरू लागली. या राष्ट्रवादी जाणीवेने स्वातंत्र्यनंतरही देशाच्या एकात्मतेला बळ दिले.

सांस्कृतिक समन्वय :

भारतीय समाजात सांस्कृतिक समन्वयाची दीर्घ परंपरा आहे. विविध संस्कृती, धर्म आणि जीवनपद्धतींच्या परस्पर संपर्कातून एक मिश्र, समन्वित भारतीय संस्कृती विकसित झाली आहे. स्थापत्यकलेतील हिंदू-इस्लामिक शैली, संगीत व साहित्यावरील विविध संस्कृतींचा प्रभाव, तसेच सामाजिक प्रथांतील बदल हे सांस्कृतिक समन्वयाचे स्पष्ट उदाहरणे आहेत.

या समन्वयामुळे सांस्कृतिक संघर्षाऐवजी सांस्कृतिक समृद्धी निर्माण झाली. नवीन विचार, परंपरा आणि मूल्ये स्वीकारत असतानाही मूळ सांस्कृतिक ओळख टिकवून ठेवण्याची क्षमता भारतीय समाजाने दाखवली आहे. यामुळे सामाजिक ऐक्य अधिक व्यापक आणि टिकाऊ झाले आहे.

सांस्कृतिक विविधता आणि सामाजिक ऐक्य यांच्यातील आव्हाने:

भारतीय समाजात सामाजिक ऐक्याची परंपरा ऐतिहासिकदृष्ट्या मजबूत असली तरी, आधुनिक काळात सांस्कृतिक विविधतेच्या संदर्भात अनेक गंभीर आव्हाने निर्माण झाली आहेत. जातीयता, धार्मिक कट्टरता, प्रादेशिक अस्मिता, भाषिक वर्चस्व, आर्थिक विषमता आणि राजकीय स्वार्थ यांमुळे समाजातील विविध घटकांमध्ये तणाव आणि अविश्वास निर्माण होतो. जातीय व्यवस्थेमुळे सामाजिक विषमता आणि भेदभाव टिकून राहतो, ज्यामुळे दुर्बल आणि वंचित घटक मुख्य प्रवाहापासून दूर राहण्याची शक्यता वाढते. यामुळे सामाजिक ऐक्याला बाधा पोहोचते.

धार्मिक कट्टरतेमुळे सहिष्णुतेची परंपरा कमकुवत होण्याचा धोका निर्माण होतो. धर्माच्या नावाखाली होणारे ध्रुवीकरण समाजातील परस्पर विश्वास कमी करते आणि सामाजिक सलोख्याला तडे देते. त्याचप्रमाणे, प्रादेशिक आणि भाषिक अस्मितांवर आधारित राजकारणामुळे "आपण" आणि "ते" अशी विभागणी

निर्माण होते. आर्थिक विषमता हीदेखील सामाजिक ऐक्याला आव्हान ठरते, कारण विकासाचा लाभ सर्व समाजघटकांपर्यंत समान प्रमाणात न पोहोचल्यास असंतोष वाढतो.

याशिवाय, राजकीय स्वार्थासाठी सांस्कृतिक आणि सामाजिक फरकांचा वापर केल्यास समाजात तणाव वाढतो. माध्यमे आणि सामाजिक माध्यमांमधून पसरवली जाणारी अप्रामाणिक माहिती आणि द्वेषपूर्ण विचारसरणी या समस्या अधिक तीव्र करतात. या सर्व आव्हानांवर मात करण्यासाठी संवाद, समावेशक शिक्षण, मूल्याधारित समाजशिक्षण आणि संविधानात्मक मूल्यांची प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक आहे. विविध समाजघटकांमध्ये परस्पर समज वाढवणारे उपक्रम, लोकशाही संवादाची प्रक्रिया आणि सर्वसमावेशक विकास धोरणे राबविल्यास सांस्कृतिक विविधता ही सामाजिक ऐक्याला बाधक न ठरता, समाजाच्या एकात्मतेला बळ देणारी शक्ती ठरू शकते.

निष्कर्ष :

भारतीय समाजातील सांस्कृतिक विविधता ही कोणतीही मर्यादा किंवा कमजोरी नसून ती समाजाच्या सर्जनशीलतेची, सहिष्णुतेची आणि टिकाऊपणाची मोठी ताकद आहे. विविध भाषा, धर्म, जात, प्रथा आणि जीवनशैली असूनही भारतीय समाजाने सामाजिक ऐक्य टिकवून ठेवण्याची एक वैशिष्ट्यपूर्ण परंपरा विकसित केली आहे. "विविधतेत एकता" ही संकल्पना केवळ तात्त्विक विचार न राहता, भारतीय सामाजिक जीवनाचा कणा बनली आहे. सहअस्तित्व, परस्पर आदर आणि संवाद या मूल्यांमुळे विविध समाजघटकांमध्ये समन्वय साधला गेला आहे.भारतीय संविधानातील धर्मनिरपेक्षता, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूलभूत मूल्यांनी सामाजिक एकात्मतेला भक्कम संस्थात्मक आधार दिला आहे. स्वातंत्र्य चळवळीच्या अनुभवातून निर्माण झालेली राष्ट्रीय जाणीव आणि सांस्कृतिक समन्वयाची परंपरा यांमुळे भारतीय समाज अधिक एकसंध झाला आहे. तथापि, जातीयता, धार्मिक कट्टरता, आर्थिक विषमता आणि राजकीय स्वार्थ यांसारखी आव्हाने अद्यापही सामाजिक ऐक्याला धोका निर्माण करतात. त्यामुळे भविष्यात शिक्षण, समावेशक विकास, सामाजिक न्याय आणि लोकशाही मूल्यांच्या बळकटीकरणाच्या माध्यमातून सांस्कृतिक विविधता जपत सामाजिक ऐक्य अधिक दृढ करण्यासाठी सातत्यपूर्ण आणि जागरूक प्रयत्न करणे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ सूची :-

1. घुर्ये, जी. एस. - भारतीय समाजरचना
2. कर्वे, इरावती - हिंदू समाज
3. दुर्कीम, एमिल - The Division of Labour in Society
4. श्रीनिवास, एम. एन. - Social Change in Modern India
5. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब - Annihilation of Caste
6. गांधी, महात्मा - Hind Swaraj
7. भारतीय संविधान - भारत सरकार, नवी दिल्ली
8. Desai, A. R. - Social Background of Indian Nationalism
9. Béteille, André - Caste, Class and Power
10. Dumont, Louis - Homo Hierarchicus

4

ई कचरा - व्यवस्थापन

चैतन्य बाबुराव शिंदे
संशोधक विद्यार्थी
दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

आधुनिक जीवनशैलीमध्ये दैनंदिन जीवनात इलेक्ट्रॉनिक वस्तू या अविभाज्य अंग झाल्या आहेत. संगणक, दूरचित्रवाणी संच, मोबाईल संच, लॅपटॉप, टॅब अशा अनेक उपयोजनांवर आपण अवलंबून असतो. मात्र, त्यांचा वापर संपल्यावर किंवा ते नादुरुस्त झाल्यावर, आपण ते टाकून देतो. हाच 'ई-कचरा' जगभरात पर्यावरणाची समस्या ठरला आहे. त्यामुळे आरोग्याच्याही गंभीर समस्या निर्माण होत आहेत. ई-कचऱ्याचे भारतातील प्रमाण अधिक चिंताजनक आहे.

आपण इतके प्रगत झालो आहोत की यंत्रांशिवाय आपले जीवन खूपच कठीण झाले आहे. जरी ते अगदी लहान काम देखील असले तरी आपल्याला या मशीनवर अवलंबून रहावे लागते. कारण आपले जीवन अधिक आरामदायक बनविण्यासाठी मशीन्सचा मोठा वापर होत आहे. या गरजा भागविण्यासाठी, इलेक्ट्रिकल आणि इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तूंची मागणी दिवसेंदिवस वाढू लागली आहे आणि ई कचरा तयार होण्याचे सर्वात मोठे कारण म्हणून उदयास येत आहे.

ई कचरा किंवा इलेक्ट्रॉनिक कचरा यांचा वापर केल्यावर आपण यांना फेकून देतो. आपली लोकसंख्या जसजशी वाढत आहे तसतसे आपल्या गरजा देखील वाढत आहेत, ज्यामुळे ई कचराचे प्रमाणही वाढत आहे. दरवर्षी सुमारे 70 दशलक्ष टन ई-कचरा तयार होतो. जे योग्य प्रकारे व्यवस्थापित न केल्यास भविष्यात एक मोठा धोका निर्माण होऊ शकेल.

ई कचरा म्हणजे काय ?

ई-कचरा म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक कचर्याचे संपूर्ण रूप आहे हे पूर्वी आपण आपल्या सोयीसाठी वापरत असलेल्या इलेक्ट्रॉनिक वस्तूंचा खच आहे परंतु आता ते खराब झाल्यामुळे ते यापुढे त्यांचा वापर करत नाहीत. दर वर्षी जगभरात सुमारे 70 दशलक्ष टन ई-कचरा तयार केला जातो जर त्याची योग्य प्रकारे विल्हेवाट लावली गेली नाही किंवा त्याच recycle केल गेल नाही तर भविष्यात तो एक मोठा धोका बनू शकतो.ई-कचरा आपल्या कोणत्याही electrical किंवा electronic वस्तूंपासून बनला जातो जसेः संगणक, टीव्ही, मॉनिटर्स, सेलफोन, पीडीए, व्हीसीआर, सीडीप्लेयर, फॅक्समशीन, प्रिंटर इ. जर त्यांची योग्य प्रकारे विल्हेवाट लावली नाही तर ते बेरिलियम, कॅडमियम, पारा आणि शिसे यासारख्या बर्याचि हानिकारक सामग्रीची निर्मिती करतात. ही सामग्री स्वतः विघटित होत नाही परंतु ती आपल्या पर्यावरणासाठी एक मोठा धोका म्हणून उदभवते. म्हणूनच त्याचे योग्य आणि कार्यक्षमतेने पुनर्वापर करणे फार महत्वाचे आहे.

ई-कचरा कुठून येत आहेत?

ई कचराचे बरेच स्त्रोत आहेत परंतु आपल्या समजण्यानुसार ते प्रामुख्याने तीन श्रेणींमध्ये वर्गीकृत आहेत. त्यातील काही पुढील प्रमाणेः

पांढर्याच वस्तू:

यामध्ये घरात वातानुकूलन, वॉशिंग मशीन आणि वातानुकूलित यंत्रांचा समावेश आहे.

तपकिरी वस्तू:

यामध्ये दूरदर्शन, कॅमेरे इत्यादी वस्तु येतात आहेत.

राखाडी वस्तू:

यामध्ये संगणक, स्कॅनर, प्रिंटर, मोबाईल फोन आदींचा समावेश आहे.

ई-कचरा निर्मिती का होते ? त्याची मुख्य कारणे कोणती ?

वाढती लोकसंख्या, ज्यामुळे वाढत्या गरजा ई कचरा तयार करण्याचे मोठे कारण आहे. या व्यतिरिक्त, आणखी काही कारणे देखील आहेत जी यामुळे खूप मोठा धोका निर्माण करत आहेत.

1. तंत्रज्ञान: आता आधुनिक तंत्रज्ञानाची वेळ आली आहे, यामुळे तंत्रज्ञान वेगाने वाढत आहे. या नवीन तंत्रज्ञानामुळे बाजारात नवीन उत्पादने आणि उपकरणे येत आहेत. लोकांना आता खराब केल्या असूनही जुन्या गोष्टी वापरायच्या नाहीत. या सर्वामागील हात मोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्याचा आहे. या इतकया शक्तिशाली झाल्या आहे की त्यांच्याकडे देशाची संपूर्ण बाजारपेठ बदलण्याची क्षमता आहे. लोकशाहीसाठी नेहमीच चांगले तंत्रज्ञान देणारी ही बहुराष्ट्रीय कंपन्या आहे. सध्या मध्यमवर्गीय कुटुंबे चांगल्या पैशांमुळे नेहमीच नवीन घोषणांच्या मागे असतात, म्हणूनच कंपन्या त्यांची गुणवत्ता वाढवत असतात जेणेकरून त्यांना अधिक विक्री मिळेल. अशा परिस्थितीत विचार न केल्यास तो भविष्यात मोठे धोका बनू शकतो.

2. विकास: जर आपण आता याबद्दल बोललो तर असे अनुमान काढले जाऊ शकते की या जगात 1.3 अब्जाहून अधिक वैयक्तिक संगणक आहेत. विकसित देशांमध्ये त्यांचे सरासरी आयुष्य केवळ 2-3 वर्षे असते. केवळ अमेरिकेत, 400 दशलक्षाहून अधिक संगणक असे पडून आहेत. केवळ विकसित देश नव्हे तर विकसनशील देशांनीही या तंत्रज्ञानाची विक्री बरीच केली आहे, ज्यामुळे त्यांचा आलेख बराच वाढला आहे, जो नंतर वाया जाण्याचे प्रकार होत आहे. विकसनशील देशांमध्ये संगणकाची विक्री आणि इंटरनेटचा वापर 500% टक्क्यांहून अधिक झाला आहे. अचानक झालेल्या या वाढीमुळे त्यांच्याद्वारे तयार होणारा ई कचरादेखील वाढला आहे. यावरून एक गोष्ट स्पष्ट झाली आहे की ज्यामुळे संगणक उद्योगाच्या विकासाच्या नावाखाली हे इतके वाढत आहे, जर त्याचा ई-कचर्यावर विचार केला नाही तर भविष्यात हा एक मोठ धोका ठरू शकतो.

3. लोकसंख्या: वाढती लोकसंख्या यामुळे प्रत्येक गोष्टीची मागणी बऱ्याच प्रमाणात वाढली आहे. जर एक माणूस देखील एखादी वस्तू खरेदी करतो आणि अशा परिस्थितीत आपण सर्व विकत घेतल्यास काय होईल. यावरून आपण असा निष्कर्ष काढू शकतो की वाढत्या लोकसंख्ये मुळे ई-कचर्यावचे प्रमाणही लक्षणीय वाढले आहे. वाढत्या लोकसंख्या वस्तूंच्या पुनर्वापराच्या बदल्यात नवीन वस्तू विकत घेण्यासाठी नेहमीच अग्रेसर आहे. अशा परिस्थितीत विचार न केल्यास ते भविष्यात मोठा धोका बनू शकते.

4. मानवी मानसिकता: सर्वसामान्य लोक सुद्धा ब्रॅंड च्या नावाखाली अधिक पैशांची उधळपट्टी करतात, जर संगणकाची विक्री वाढत गेली, जर ती बर्याच काळासाठी योग्यपणे वापरली गेली नाही तर ती ई कचरा होईल. या पैशाच्या सामर्थ्यामुळे आता लोकांना त्यांच्या जुन्या गोष्टीऐवजी नवीन वस्तू वापरण्याची अधिक आवश्यकता वाटते आणि ही जुनी सामग्री नंतर ई-कचरा बनते.

इलेक्ट्रॉनिक कचरा आणि भारत:

भारत आता संपूर्ण जगात पाचव्या क्रमांकाचा ई-कचरा उत्पादक देश बनला आहे. सुमारे 70% ई-कचरा केवळ संगणक उपकरणांमधून, 12% दूरसंचार क्षेत्रातून, 08% वैद्यकीय उपकरणांमधून आणि 07% वार्षिक उपकरणामधून बाहेर पडतो. सरकारी, सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या आणि खासगी क्षेत्रातील कंपन्या एकत्रितपणे 75% पेक्षा जास्त इलेक्ट्रॉनिक कचरा तयार करतात, तर वैयक्तिक घरातील केवळ 19% उत्पादन होते.

दुसरीकडे आपण जर शहराची यादी तयार केली तर मुंबई आघाडीवर आहे आणि त्यापाठोपाठ नवी दिल्ली, बंगळुरू आणि चेन्नई आहे. राज्यनिहाय महाराष्ट्र आघाडीवर असून तामिळनाडू आणि उत्तर प्रदेशच्या मागे आहे. सर्वात जास्त शिसे या इलेक्ट्रॉनिक कचर्यालमध्ये आढळतात, जो 43% आहे आणि यामुळे 72% पेक्षा जास्त जड धातू तयार होतात. या प्रदूषकांमुळे भूजल दूषित होणे, वायू प्रदूषण आणि माती आम्लीकरण होते.

पर्यावरणावर ई-कचर्यारचा कसा प्रभाव पडतो ?

1. ई-कचरा किंवा इलेक्ट्रॉनिक कचरा असे म्हटले जाते जे कॉम्प्यूटर, मोबाइल फोनपासून ते घरगुती

इलेक्ट्रॉनिक्स जसे की फूड प्रोसेसर, प्रेशरकुकरपर्यंत कोणतेही इलेक्ट्रॉनिक्स भाग असू शकतात.

2. या ई-कचर्यागच्या अयोग्य विल्हेवाट मुळे वातावरणात नक्की काय घडते हे आपल्याला अजून माहित नाही, परंतु त्याचा प्रवाह मोठ्या प्रमाणात भयानक रूप धारण करू शकतो हे निश्चित आहे.

3. ई-कचर्यामुळे वातावरणातील माती, हवा आणि पाण्याचे घटक खराब होते. तर मग आपल्या वातावरणात काय वाहते आहे, हे माहीत असायला हवे.

ई-कचर्याचा मातीवर कसा परिणाम होतो ?:

जर E-waste याची योग्य प्रकारे विल्हेवाट लावली नाही तर त्यात विषारी जड धातू आणि रसायने आपल्या "माती-पीक-अन्न" मार्ग मध्ये प्रवेश करतात जेणेकरुन हे जड धातू मनुष्यांच्या संपर्कात येतात. ही रसायने बायोडिग्रेडेबल नाहीत, ज्याचा अर्थ असा आहे की ते वातावरणात बराच काळ राहतात, ज्यामुळे धोका मोठ्या प्रमाणात वाढतो.या रसायनांचे मानवावर आणि इतर प्राण्यांवर खूप वाईट परिणाम होतात, ज्यामुळे मेंदू, हृदय, यकृत, मूत्रपिंड आणि कंकाल प्रणाली खराब होते. यासह, मुले अपंग जन्माला येतात. अशा प्रकारे, ते माती प्रदूषण करते, जे नंतर एक मोठे रूप घेऊ शकते.

ई-कचर्याचा पाण्यावर कसा परिणाम होतो ?

जेव्हा या इलेक्ट्रॉनिक्स ज्यात शिसे, बेरियम, पारा, लिथियम (मोबाइल फोन आणि संगणकाच्या बॅटरी आहेत) अशा जड धातू असतात, जेव्हा या जड धातू योग्य प्रकारे विल्हेवाट लावल्या नाहीत तर भूजल वाहिन्यां, ओढे, नाले पर्यंत पोहोचू शकतात. पुढेनंतर पृष्ठभागातील प्रवाह आणि लहान तलावांमध्ये ते आढळतात. यावर अवलंबून असलेल्या स्थानिक समुदायांमध्ये या रसायनांचा थेट प्रवाह असतो, ज्यामुळे त्यांना बऱ्याच रोग होऊ शकतात. अशा प्रकारे, हे जल प्रदूषणाचे रूप घेते.

ई-कचऱ्याचा हवेवर कसा परिणाम होतो ?

हवेतील वायू प्रदूषणाद्वारे ई-कचरा हा एक सामान्य परिणाम आहे. आपल्या सर्वांना माहित आहे की अशा बर्याधच वस्तू या इलेक्ट्रॉनिक कचर्यातमध्ये येतात, तारा, ब्लेंडर आणि बर्यारच गोष्टी ज्या मिळवण्यासाठी लोक जाळतात, ज्यामुळे वायू प्रदूषण ही एक सामान्य गोष्ट आहे.

ई-कचरा नियंत्रित करण्यासाठी काय उपाय करावे ?

1. आपण स्थानिक सरकारने बनविलेले कायदे आणि कायद्यांचे अनुसरण करू शकता, ज्यामध्ये आपल्या कचर्यालची नैतिक आणि सुरक्षित विल्हेवाट लावण्यास सांगितले गेले आहे. ई कचरा पर्यावरणाला मोठा धोका होऊ शकत असल्याने, बर्या्च समुदायांनी अनावश्यक इलेक्ट्रॉनिक्स काही खास ड्रॉप-ऑफ ठिकाणी ठेवण्याची व्यवस्था केली आहे जेणेकरून त्याचे योग्यरित्या नियंत्रण केले जाऊ शकते.

2. इलेक्ट्रॉनिक उत्पादनाच्या देणगीमुळे आपण अशा कोणत्याही गोष्टीचा पुन्हा वापर करू शकतो ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण रोखता येईल. कारण आपण वापरत असलेली गोष्ट दुसर्या एखाद्या व्यक्तीसाठी खूप महत्वाची आहे.

3. जरी बरेच ई-कचरा पुनर्वापरासारखे आहे परंतु त्यापैकी योग्य रीसायकलर शोधणे थोडे अवघड आहे परंतु जर आपण प्रमाणित ई-कचरा पुनर्वापराचा वापर केला तर त्याचे प्रदूषण कमी होईल आणि ते आपल्या वातावरणासाठी सुरक्षित आहे.

4. जर आपण सर्वांनी असे वचन दिले की आपण आपले वातावरण ई-कचरा मुळे खराब होऊ देणार नाही आणि या इलेक्ट्रॉनिक वस्तूंचा योग्य प्रकारे वापर करू.

ई-कचरा पुनर्वापराचे फायदे काय आहेत ?:

जर ते पुनर्वापराच्या मदतीने योग्यरित्या व्यवस्थापित केले गेले तर ई-कचरा देखील आपल्यासाठी कच्च्या मालाचा दुय्यम स्त्रोत बनू शकतो आणि त्याचे इतरही बरेच फायदे आहेतः

1. पर्यावरणीय फायदे:

यामुळे, नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन देखील मोठ्या प्रमाणात केले जाऊ शकते आणि त्याद्वारे पर्यावरणाचे प्रदूषणही मोठ्या प्रमाणात कमी होऊ शकते.

2. आर्थिक लाभ:

या पुनर्प्राप्त केलेल्या साहित्यामुळे आपण उत्पन्न कमावू शकतो.

3. सामाजिक फायदे :

अशा रीसायकलिंग प्रक्रियेस मानवी श्रमांची देखील आवश्यकता असते, ज्यामुळे रोजगार निर्मिती

होऊ शकते.

आपणपुर्नवापर (Recycle) का करावे?

1. या पृथ्वीची नैसर्गिक संसाधने पूर्णपणे मर्यादित आहेत आणि म्हणूनच आपण त्याचे संरक्षण केले पाहिजे आणि त्यास काळजीपूर्वक वापरले पाहिजे.

2. आपण लँडफिल होण्यापासून रोखू शकतो.

3. आपण आपल्या पृथ्वीला हवा, पाणी आणि भूप्रदूषणापासून रोखू शकतो.

4. याशिवाय रोजगाराची संधीही निर्माण होते.

ई-कचर्यालचे पुनर्वापर करण्याचे काही उपाय:

इलेक्ट्रॉनिक कचऱ्यामुळे शिसे, कॅडमियम, बेरेलियम, पारा इत्यादी अनेक घातक रसायने तयार होतात. जेव्हा आपण गॅझेट्स आणि डिव्हाइसची चुकीच्या पद्धतीने विल्हेवाट लावतो तेव्हा हा कचरा आपले वातावरण दूषित करू शकते. हे तिन्ही पाणी, जमीन आणि वायू दूषित करतात ज्यामुळे आपल्याला आणि इतर सजीव प्राण्यांना बरेच आजार उदभवू शकता.

ई-कचर्यारचे पुनर्वापर कसे करावे:

ग्राहक पुनर्वापर (Consumer recycling):

Consumer recycling अंतर्गत, वापरात नसलेल्या इलेक्ट्रॉनिक वस्तू गरजूंना विकल्या जातात किंवा त्यांना दान केल्या जातात. या व्यतिरिक्त, ते केवळ नवीन उत्पादनांच्या बदल्यात उत्पादकांकडून एक्सचेंज केले जातात. ते शक्य असल्यास सोयीस्कर रीसायकलर किंवा नूतनीकरण करणार्याक कंपनीला दिले जातात.

भंगार- पुनर्वापर:

जेव्हा ई-कचरा पुनर्वापर संयंत्रात येतो तेव्हा हा कचरा स्वयंचलितपणे निवडला जातो आणि उर्वरित लॅपटॉप, एचडीडी, मेमरी देखील क्रमवारी लावल्यास बॅटरी देखील काढल्या जातात.

क्रमवारी लावल्यानंतर, ई-कचरा आयटम वेगळे केले जातात, ज्यामध्ये ते core materials आणि घटकांनुसार वर्गीकृत केले जातात. या विघटित वस्तू इतर वेळी देखील पुन्हा वापरल्या जाऊ शकतात. धातू प्लास्टिकपासून विभक्त केला जातो.आकार दिला जातो - त्या तुकड्यांना 2 इंच व्यासाच्या आकारात कापले जातात. यामुळे ई कचरा एकसमान होतो. ते तुकडे आणखी लहान तुकड्यांमध्ये विभागले गेले आहेत आणि तेथून कोणतीही धूळ बाहेर पडल्यास ते पर्यावरणाला हानी पोहोचवू न देणार्या ठिकाणी टाकले जाते.या प्रक्रियेदरम्यान ओव्हर-बँड मॅग्नेटचा वापर करून सर्व चुंबकीय साहित्य इतर ई-कचरा मोडतोडांपासून विभक्त केले जातात.धातू आणि अधातूंचे घटक वेगळे करणे: या प्रक्रियेदरम्यान सर्व धातू आणि अधातुचे घटक इतर ई-कचरा मोडतोडांपासून विभक्त केले जातात येथे धातू कच्च्या मालानुसार विकल्या जातात. किंवा उत्पादने बनविण्यासाठी पुन्हा वापरली जाते.शेवटची पायरी ज्यामध्ये पाण्याचे साहाय्याने प्लास्टिकचे घटक ग्लासमधून वेगळे केले जातात. एकदा सर्व साहित्य वेगळे झाल्यावर ते कच्चे माल म्हणून पुन्हा विकले जातील.आता हे नवनिर्माण केलेले घटक जसे की ग्लास (मॉनिटर्स, फोन स्क्रीन, टीव्ही स्क्रीन इत्यादी पासून), प्लास्टिक, धातू इत्यादी सहज वापरतात. पुनर्प्राप्त केलेले प्लास्टिक घटक रीसायकलर्सना पाठविले जातात जे त्यांचा वापर कुंपण पोस्ट, प्लास्टिक स्लीपर, प्लास्टिकच्या ट्रे, व्हाइनयार्ड स्टेक्स, उपकरण धारक, प्लास्टिक खुर्च्या आणि खेळणी यासारख्या इतर वस्तू बनविण्यासाठी करतात.तांबे आणि स्टील यासारखे धातू नवीन धातूची उत्पादने तयार करण्यासाठी रीसायकलवर पाठविली जातात.

ई कचरा व्यवस्थापनसाठी काही महत्वाच्या गोष्टी:

- हरित अभियांत्रिकीला नेहमीच पाठिंबा द्या.
- इलेक्ट्रॉनिक वस्तू केवळ त्या दुकानदारांकडून खरेदी करा जे नुकसान झाल्यास त्यांना परत रीसायकलवर घेऊन जातात.
- नागरिकांनी नेहमीच पुनर्वापर केलेले उत्पादने वापरली पाहिजे.
- आपल्या हार्डवेअर उपकरणांच्या आयुष्यावर लक्ष ठेवा जेणेकरून ई कचरा बर्यापच प्रमाणात कमी होऊ शकेल.
- मोठ्या उद्योगांनी रीसायकल खरेदी करावीत जे ते बर्यादच काळासाठी वापरू शकतील.
- कधीही खराब सेलफोन, डम्प सिस्टम ठेवू नका. त्याऐवजी अशा संस्थांना पाठवा जिथे पुनर्वापर चालू आहे.

संदर्भ सूची :-

1) Gosh,Sadhan."Swachha Bharat Mission(SBM)- AParadigm Shift in Waste Management and Cleanliness in India."Procedia Environmental Science, 2016
2) https://earthday.org
3) Wikipedia
4) www.loksatta.com
5) www.maharashtratimes.com
6) www.pib.in
7) mpcb.gov.in
8) उज्वलागायकवाड, कचरा व्यवस्थापन, प्रोफिसिएंट प्रकाशन, कोल्हापूर
9) पर्यावरणाचीबखर - अतुल देऊळगावकर
10) पर्यावरणपरिस्थितीकी - डॉ.तुषार घोरपडे
11) योजनामासिक,भारत सरकार, प्रकाशन विभाग ,एप्रिल 2021.

5

शाश्वत शेती.... काळाची गरज

डॉ. शितल प्रशांत कोतकर
डॉन बॉस्को उच्च माध्यमिक विद्यालय,
सावेडी, अहिल्यानगर

प्रस्तावना:

शाश्वत शेती (Sustainable Agriculture) ही अशी शेतीपद्धती आहे जी सध्याच्या पिढीच्या अन्न, वस्त्र आणि उत्पन्नाच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर कोणताही प्रतिकूल परिणाम होऊ देत नाही. या संकल्पनेचा केंद्रबिंदू म्हणजे पर्यावरण संरक्षण, आर्थिक स्थैर्य आणि सामाजिक समता यांचा समतोल साधणे. शाश्वत शेती ही केवळ उत्पादन वाढवण्यापुरती मर्यादित नसून ती निसर्गाशी सुसंवाद साधून शेती करण्यासाठी प्रोत्साहन देते.

शाश्वत शेतीत माती, पाणी, हवा, जैवविविधता आणि ऊर्जा यांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांचे जतन व संवर्धन केले जाते. रासायनिक खते व कीटकनाशकांच्या अतिवापरामुळे होणारे दुष्परिणाम टाळून सेंद्रिय खते, जैवखते, नैसर्गिक कीडनियंत्रण पद्धती आणि पारंपरिक ज्ञानाचा उपयोग केला जातो. यामुळे मातीची सुपीकता टिकून राहते, पाण्याचे प्रदूषण कमी होते आणि पर्यावरणाचा समतोल राखला जातो.

शाश्वत शेती ही स्थानिक परिस्थितीनुसार बदलणारी व लवचिक असते. हवामान, मातीचा प्रकार, पाण्याची उपलब्धता आणि सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती यांचा विचार करून शेती पद्धती ठरवल्या जातात. त्यामुळे शाश्वत शेती ही दीर्घकालीन दृष्टीकोन असलेली, नैसर्गिक प्रक्रियांवर आधारित आणि स्वयंपूर्ण शेती व्यवस्था निर्माण करण्यावर भर देणारी संकल्पना आहे.

शेती ही मानवाच्या अस्तित्वाशी निगडित असलेली सर्वात प्राचीन आणि मूलभूत आर्थिक क्रिया आहे. अन्ननिर्मिती, रोजगारनिर्मिती आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून शेतीचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. मात्र विसाव्या शतकात झालेल्या औद्योगिकीकरण, हरित क्रांती आणि तंत्रज्ञानप्रधान शेतीमुळे उत्पादनात लक्षणीय वाढ झाली असली तरी त्यासोबतच पर्यावरणीय असमतोल, नैसर्गिक संसाधनांचा ऱ्हास, सामाजिक विषमता आणि शेतकऱ्यांची आर्थिक असुरक्षा यांसारख्या गंभीर समस्या उद्भवल्या आहेत. मातीची घटती सुपीकता, भूजल पातळीतील घसरण, रासायनिक प्रदूषण आणि हवामान बदलाचे वाढते परिणाम हे आजच्या शेतीसमोरील ज्वलंत प्रश्न बनले आहेत.

संयुक्त राष्ट्रांनी मांडलेल्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांनुसार (Sustainable Development Goals - SDGs) अन्नसुरक्षा, पर्यावरण संरक्षण आणि समावेशक विकास साध्य करणे ही जागतिक जबाबदारी ठरली आहे. या पार्श्वभूमीवर शाश्वत शेती ही संकल्पना केवळ पर्यावरणपूरक शेतीपद्धती म्हणून न पाहता ती एक समग्र विकास धोरण म्हणून स्वीकारणे आवश्यक झाले आहे. शाश्वत शेतीमुळे उत्पादन, पर्यावरण आणि समाज यांच्यात संतुलन साधून दीर्घकालीन अन्नसुरक्षा आणि आर्थिक स्थैर्य प्राप्त होऊ शकते. त्यामुळेच शाश्वत शेती ही आजच्या काळाची नितांत गरज ठरते.

शाश्वत शेतीची गरज:

आजच्या काळात पारंपरिक व औद्योगिक शेतीमुळे अनेक गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. रासायनिक खतांचा व कीटकनाशकांचा अतिरेक, एकपिकी शेती, भूजलाचा बेसुमार उपसा आणि जंगलतोड यामुळे

मातीची गुणवत्ता घसरली आहे व पर्यावरणाचा ऱ्हास झाला आहे. अशा परिस्थितीत शाश्वत शेतीची गरज प्रकर्षाने जाणवते.

पहिली गरज म्हणजे पर्यावरण संरक्षण :

हवामान बदल, जागतिक तापमानवाढ, पाण्याची टंचाई आणि जैवविविधतेचा ऱ्हास या समस्या मानवी अस्तित्वासाठी धोका ठरत आहेत. शाश्वत शेतीद्वारे कार्बन उत्सर्जन कमी करता येते, नैसर्गिक परिसंस्था टिकवता येते आणि हवामान बदलाशी जुळवून घेणे शक्य होते.

दुसरी महत्त्वाची गरज म्हणजे अन्नसुरक्षा :

वाढती लोकसंख्या लक्षात घेता सातत्याने व दर्जेदार अन्नउत्पादन आवश्यक आहे. मातीची सुपीकता व पाण्याची उपलब्धता टिकवून ठेवली नाही तर भविष्यात अन्नटंचाई निर्माण होऊ शकते. शाश्वत शेतीमुळे उत्पादन दीर्घकालीन व स्थिर राहते.

तिसरी गरज म्हणजे शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थैर्य :

रासायनिक शेतीत उत्पादन खर्च वाढत असून शेतकरी कर्जबाजारी होत आहेत. शाश्वत शेतीत स्थानिक संसाधनांचा वापर केल्यामुळे खर्च कमी होतो आणि उत्पन्न अधिक स्थिर राहते.

चौथी गरज म्हणजे मानवी आरोग्य :

रासायनिक अवशेष असलेले अन्नपदार्थ आरोग्यास घातक ठरतात. शाश्वत व सेंद्रिय शेतीमुळे सुरक्षित, पौष्टिक आणि विषमुक्त अन्न उपलब्ध होते.

पर्यावरणाचा समतोल राखणे, अन्नसुरक्षा सुनिश्चित करणे, शेतकऱ्यांचे जीवनमान सुधारणे आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी नैसर्गिक संसाधने जतन करणे यासाठी शाश्वत शेतीची नितांत गरज आहे.

आजची पारंपरिक शेती मोठ्या प्रमाणावर रासायनिक खते, कीटकनाशके आणि यांत्रिकीकरणावर अवलंबून आहे. यामुळे मातीची सुपीकता कमी होत आहे, पाणी व हवा प्रदूषित होत आहेत आणि मानवी आरोग्यावरही विपरीत परिणाम होत आहेत. हवामान बदलामुळे अनियमित पाऊस, दुष्काळ, पूर यांसारख्या नैसर्गिक आपत्ती वाढत आहेत. या सर्व समस्यांवर मात करण्यासाठी शाश्वत शेतीची गरज निर्माण झाली आहे. शाश्वत शेतीमुळे पर्यावरणाचे संरक्षण होते, उत्पादन खर्च कमी होतो, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न स्थिर राहते आणि अन्नसुरक्षा सुनिश्चित होते.

शाश्वत शेतीची संकल्पना:

शाश्वत शेती (Sustainable Agriculture) म्हणजे अशी शेतीपद्धती जी सध्याच्या पिढीच्या अन्न, वस्त्र आणि आर्थिक गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर कोणताही विपरीत परिणाम होऊ देत नाही. पर्यावरण संरक्षण, आर्थिक व्यवहार्यता आणि सामाजिक न्याय या तीन स्तंभांवर शाश्वत शेतीची उभारणी होते. या शेतीत निसर्गाशी सुसंवाद साधून शेती करण्यावर भर दिला जातो. माती, पाणी, हवा, जैवविविधता आणि ऊर्जा यांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांचे जतन व संवर्धन करणे हे शाश्वत शेतीचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

शाश्वत शेती ही केवळ उत्पादन वाढवण्यापुरती मर्यादित नसून दीर्घकालीन दृष्टीकोन असलेली प्रक्रिया आहे. रासायनिक खतांऐवजी सेंद्रिय खते, जैवखते, हिरवळीचे खत; रासायनिक कीटकनाशकांऐवजी जैविक कीडनियंत्रण; तसेच स्थानिक वाणांचा वापर, पीक फेरपालट आणि मिश्र पीक पद्धती यांचा अवलंब केला जातो. यामुळे पर्यावरणाचा समतोल राखला जातो आणि शेती व्यवस्था टिकाऊ बनते.

पारंपरिक व आधुनिक शेतीमुळे निर्माण झालेली संकटे:

आजच्या पारंपरिक औद्योगिक शेतीमुळे अनेक गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. रासायनिक खतांचा अतिरेक केल्यामुळे मातीतील सेंद्रिय घटक कमी होत आहे. जमिनीची रचना बिघडत असून धूप वाढत आहे. भूजलाचा अमर्याद उपसा केल्यामुळे पाण्याची पातळी खोलवर जात आहे. अनेक भागांत शेती पाण्याअभावी संकटात सापडली आहे.

तसेच कीटकनाशकांच्या अतिवापरामुळे पाणी, हवा आणि अन्नप्रदूषण वाढले आहे. अन्नधान्यातील रासायनिक अवशेष मानवी आरोग्यास घातक ठरत आहेत. कर्करोग, त्वचारोग, श्वसनविकार यांसारख्या आजारांचे प्रमाण वाढत आहे. एकपिकी शेतीमुळे जैवविविधतेचा ऱ्हास झाला असून कीड व रोगांचा प्रादुर्भाव वाढला आहे. या सर्व समस्यांमुळे शेतीचा टिकाव धोक्यात आला आहे.

हवामान बदल आणि शेती:

हवामान बदल हा आजच्या जागतिक

पातळीवरील गंभीर प्रश्न आहे. अनियमित पाऊस, दुष्काळ, पूर, गारपीट, उष्णतेच्या लाटा यांचा थेट परिणाम शेतीवर होत आहे. पारंपरिक शेती पद्धती या बदलांना तोंड देण्यास अपुऱ्या ठरत आहेत. अशा परिस्थितीत शाश्वत शेती ही हवामान बदलाशी जुळवून घेणारी (Climate Resilient) शेती व्यवस्था निर्माण करण्यास मदत करते. पाण्याचा कार्यक्षम वापर, मातीतील ओलावा टिकवणे, स्थानिक वाणांचा वापर आणि जैवविविधतेचे संरक्षण यामुळे हवामान बदलाचे दुष्परिणाम कमी करता येतात.

अन्नसुरक्षा आणि शाश्वत शेती :

वाढती लोकसंख्या लक्षात घेता अन्नसुरक्षा हा एक महत्त्वाचा प्रश्न बनला आहे. केवळ उत्पादन वाढवणे पुरेसे नसून ते उत्पादन दीर्घकालीन आणि दर्जेदार असणे आवश्यक आहे. मातीची सुपीकता नष्ट झाली आणि पाण्याचे स्रोत आटले तर भविष्यात अन्नटंचाई निर्माण होऊ शकते. शाश्वत शेतीद्वारे माती व पाण्याचे जतन करून सातत्यपूर्ण उत्पादन घेणे शक्य होते. त्यामुळे अन्नसुरक्षा सुनिश्चित होते.

शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थैर्य :

आज अनेक शेतकरी वाढत्या उत्पादन खर्चामुळे कर्जबाजारी होत आहेत. बियाणे, खते, कीटकनाशके, वीज आणि पाणी यांचा खर्च सातत्याने वाढत आहे. शाश्वत शेतीत स्थानिक संसाधनांचा वापर केल्यामुळे उत्पादन खर्च कमी होतो. सेंद्रिय शेती, नैसर्गिक शेती आणि एकात्मिक शेती पद्धतींमुळे उत्पन्नाचे विविध स्रोत उपलब्ध होतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थैर्य वाढते आणि आत्महत्यांसारख्या सामाजिक समस्यांना आळा घालता येतो.

मानवी आरोग्य आणि पर्यावरण संरक्षण:

रासायनिक शेतीमुळे अन्नप्रदूषण वाढले असून त्याचा थेट परिणाम मानवी आरोग्यावर होत आहे. शाश्वत शेतीमुळे विषमुक्त, पौष्टिक आणि सुरक्षित अन्न उपलब्ध होते. तसेच पाणी, हवा आणि माती यांचे प्रदूषण कमी होते. जैवविविधतेचे संरक्षण होते आणि नैसर्गिक परिसंस्था टिकून राहते.

शाश्वत शेतीचे प्रमुख घटक

1. माती व्यवस्थापन :

माती ही शेतीची मूलभूत संपत्ती आहे. शाश्वत शेतीत मातीची सुपीकता टिकवण्यासाठी सेंद्रिय खतांचा वापर, हिरवळीचे खत, पीक फेरपालट आणि आच्छादन पिके घेतली जातात. यामुळे मातीतील सेंद्रिय घटक वाढतात, सूक्ष्मजीवांची क्रियाशीलता वाढते आणि धूप कमी होते.

2. पाणी व्यवस्थापन :

पाण्याची टंचाई ही आजची मोठी समस्या आहे. ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन, पावसाचे पाणी साठवणे, शेततळ्यांची निर्मिती आणि जलसंधारण या उपायांद्वारे पाण्याचा कार्यक्षम वापर करता येतो. शाश्वत शेतीत 'जास्त पीक, कमी पाणी' या तत्त्वावर भर दिला जातो.

3. जैवविविधतेचे संरक्षण :

एकाच पिकावर अवलंबून राहण्याऐवजी मिश्र पीक पद्धती, आंतरपीक पद्धती आणि स्थानिक वाणांचा वापर केल्यास जैवविविधता टिकून राहते. यामुळे कीड व रोगांचा प्रादुर्भाव कमी होतो आणि नैसर्गिक समतोल राखला जातो.

4. कीड व रोग व्यवस्थापन :

रासायनिक कीटकनाशकांऐवजी जैविक कीडनियंत्रण पद्धती वापरणे हे शाश्वत शेतीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. नीम आधारित कीटकनाशके, उपयुक्त कीटकांचा वापर, फेरोमोन सापळे आणि एकात्मिक कीड व्यवस्थापन (IPM) या पद्धतींमुळे पर्यावरणाला कमी हानी पोहोचते.

5. ऊर्जा वापर :

शाश्वत शेतीत सौरऊर्जा, जैवगॅस, वाऱ्याची ऊर्जा यांसारख्या अक्षय ऊर्जास्रोतांचा वापर केला जातो. यामुळे जीवाश्म इंधनांवरील अवलंबित्व कमी होते आणि कार्बन उत्सर्जन घटते.

शाश्वत शेतीच्या पद्धती

1. सेंद्रिय शेती

सेंद्रिय शेती ही शाश्वत शेतीची एक महत्त्वाची पद्धत आहे. यात रासायनिक खते व कीटकनाशकांचा वापर टाळून शेणखत, कंपोस्ट, गांडूळ खत, जैवखते यांचा वापर केला जातो. सेंद्रिय शेतीमुळे मातीची गुणवत्ता सुधारते आणि अन्नपदार्थ अधिक पौष्टिक होतात.

2. नैसर्गिक शेती

नैसर्गिक शेतीत स्थानिक संसाधनांचा वापर

करून शेती केली जाते. शून्य बजेट नैसर्गिक शेती (ZBNF) ही संकल्पना शेतकऱ्यांचा खर्च कमी करून नफा वाढवण्यास मदत करते.

3. एकात्मिक शेती पद्धती :

या पद्धतीत शेती, पशुपालन, मत्स्यपालन, कुक्कुटपालन यांचा समन्वय साधला जातो. यामुळे संसाधनांचा पूर्ण उपयोग होतो आणि उत्पन्नाचे विविध स्रोत उपलब्ध होतात.

सारांश :

शाश्वत शेती ही आधुनिक काळातील शेतीसमोरील पर्यावरणीय, आर्थिक व सामाजिक आव्हानांना उत्तर देणारी महत्त्वाची संकल्पना आहे. या शोधनिबंधात शाश्वत शेतीची संकल्पना, गरज, प्रमुख घटक, विविध पद्धती, फायदे व आव्हाने यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. वाढती लोकसंख्या, हवामान बदल, नैसर्गिक संसाधनांचा ऱ्हास आणि रासायनिक शेतीचे दुष्परिणाम लक्षात घेता शाश्वत शेतीचा अवलंब अपरिहार्य ठरतो. माती व पाणी व्यवस्थापन, जैवविविधतेचे संरक्षण, जैविक कीडनियंत्रण आणि अक्षय ऊर्जेचा वापर यांद्वारे शेती अधिक टिकाऊ व पर्यावरणपूरक बनवता येते. शाश्वत शेतीमुळे दीर्घकालीन उत्पादनक्षमता वाढते, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न स्थिर होते आणि अन्नसुरक्षा सुनिश्चित होते, असा निष्कर्ष या अभ्यासातून काढण्यात आला आहे.

संदर्भ सूची :-

1. पाटील, व्ही. बी. (2018). शाश्वत शेती व ग्रामीण विकास. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
2. देशमुख, आर. एस. (2020). भारतीय शेती : समस्या व उपाय. औरंगाबाद : विद्या प्रकाशन.
3. Food and Agriculture Organization (FAO). (2017). Sustainable Agriculture for Biodiversity. Rome.
4. Government of India. (2021). Paramparagat Krushi Vikas Yojana - Guidelines. Ministry of Agriculture & Farmers Welfare.
5. Altieri, M. A. (2018). Agroecology: The Science of Sustainable Agriculture. CRC Press.
6. शिंदे, एस. आर. (2019). सेंद्रिय व नैसर्गिक शेती. नागपूर : मेहता पब्लिशिंग.
7. World Bank. (2020). Climate-Smart Agriculture. Washington, D.C.
8. United Nations. (2015). Sustainable Development Goals (SDGs). UN Publications.

6

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर जीवन आणि संघर्ष

श्री. सुनील अशोक पहिलवान
आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,
कडा, ता. आष्टी जि. बीड.

प्रस्ताविक:

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांच्या विचार प्रवासाची कहाणी सोपी व सरळ नव्हती वकिलीचा कायद्याचा अभ्यास करणारे आंबेडकर राजकारणाच्या धामधुमीतील विचारवंत होते. व दलितांचे दिनदुबळ्यांचे प्रतिनिधित्व करत होते त्यांचे विचार या स्थानावर उगम पावले आहेत. डॉ. भीमराव आंबेडकर यांनी न्या. महादेव गोविंद रानडे यांच्या जन्म-शताब्दी निमित्ताने पुण्यात भाषण देताना महापुरुष कोणाला म्हणावे या संदर्भात अनेक विश्वविख्यात विचारवंतांची मनोगते व्यक्त केली आणि त्यानंतर त्यांनी स्वतःचे मत व्यक्त केले. ते म्हणाले,"A great man must be motivated by the dynamics of a social purpose and must be act the scourge and the scavenger of society" देशात समाजाचे शुद्धीकरण करणे किती अवघड आणि आव्हानास्पद आहे यांची पूर्ण जाणीव बाबासाहेबांना होती म्हणूनच समाजाचे शुद्धीकरण करेल तो महापुरुष अशी व्याख्या त्यांनी केली होती आणि आयुष्यभर त्यांनी शुद्धीकरणाचे आणि परिवर्तनाचे कार्य केले, संघर्ष केला, पण त्यांचा पाया ' ज्ञानार्जन 'हा होता त्याशिवाय त्यांना या देशाच्या प्राचीन इतिहास ,धर्म संस्था आणि धर्मग्रंथ, संस्कृती आणि वर्ण तथा जाती, अर्थनीती आणि शोषण व्यवस्था कशी कळली असती. म्हणूनच ज्ञान हेच त्यांचे जीवनसूत्र होते. या आंबेडकरांच्या ज्ञाननिष्ठेचा शोध आपण बाबासाहेबांच्या जीवन चारित्र्यातून घेतला आहे. बाबासाहेब स्वतः ला आपण आयुष्यभर विद्यार्थी आहोत असे मानीत असत. त्यांचे ग्रंथ सुद्धा नंतरच प्रकाशित झाले आहेत 1923 पर्यंतचे त्यांचे ज्ञानार्जन मोठ्या प्रमाणात परदेशातील आहे. त्या दृष्टीने भारतात म. गांधी व आंबेडकर या दोन थोर विभूती आशा आहेत त्यांच्यावर जगातील अनेक विद्वानांनी वेगवेगळ्या भाषेत लेखन केले आहे. आणि त्यांची ग्रंथ संख्या ही विपुल आहे.

डॉ. आंबेडकरांना आपल्या न्याय हक्कासाठी खूप संघर्ष करावा लागला व देशातील प्रत्येक घटकांसाठी आंबेडकरांचा संघर्ष यशस्वी ठरला.

डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य-

हिंदू समाजातील जातीय पद्धतीची व अस्पृश्यतेचे हे मूळ समाज घातकी राष्ट्र घातकी स्वरूप पाहून अनुभवून, त्यांचा अभ्यास करून, त्यावर चिंतन करून, डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या वाणी- विचारांचे जातीय व्यवस्थेवर कठोर घणाघाती हल्ले केले आणि त्याचबरोबर जातीयता व अस्पृश्यता यातून मुक्त होण्यासाठी मोठ्या धैर्याने मुक्ती संग्राम सुरू केला आणि हा मुक्तिसंग्राम त्यांनी आपल्या जीवनाच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत अविरत अखंडपणे चालविला. हे त्यांच्या जीवनातील एक एक ऐतिहासिक कार्य म्हणूनच त्यांनी हे कार्य केले म्हणून दलितांचे अस्पृश्य मानलेल्या समाजाचे ते मुक्तात्मा म्हणून त्यांना इतिहासात गौरवाचे स्थान प्राप्त झाले.

अपृश्यतेच्या प्रश्नावरील भूमिका:

आंबेडकर यांनी आपल्या विचारप्रणालीने वैचारिक सिद्धांताचे व प्रत्यक्ष कार्याने दलित वर्गात- मानलेल्या अस्पृश्य समाजात स्वाभिमान, महत्वकांक्षा व जागृती निर्माण केली स्वतःचा उद्धार स्वतः केला पाहिजे

आपण स्वयंप्रकाशित झाले पाहिजे, अशी मोलाची शिकवण त्यांनी अस्पृश्य मानलेल्या वर्गाला दिली दलित वर्गाला दिली.

डॉ. आंबेडकर यांनीच अपृश्यता निवारणाच्या प्रश्नाला अस्पृश्य मानलेल्या वर्गाच्या प्रगतीसाठी उद्धारासाठी संघटनात्मक लढाऊ व व्यापक असे स्वरूप दिले. त्यांच्या कार्याची सुरुवातच मुलगामी व क्रांतिकारक स्वरूपाची होती.

डॉ. आंबेडकर यांनी महाड व नाशिक येथे माणुसकीच्या हक्कासाठी हिंदू समाजाच्या विरुद्ध सत्याग्रह सुरू करून या क्रांतिकार्याला सुरुवात केली माणुसकीच्या हक्कासाठी अपृश्य-दलित वर्गाची पोलादी संघटना त्यांनी आपल्या पाठीशी उभी केली.

डॉ. बाबासाहेब यांनी अगाध विव्दवा गाढा अभ्यास विशाल बुद्धिमत्ता अपक्ष मानलेल्या समाजासाठी तन-मन-धनाचा त्या करण्याचे व्रत, शुद्ध चारित्र्य व भव्य व्यक्तिमत्व या त्यांच्या गुणांच्या जोरावर त्यांनी दलित वर्गाच्या संघटनेला शास्त्रीय विचारांची तात्विक बैठक देऊन लढाऊ बनवले त्यातच त्यांनी लंडन येथे 1930-31-32 साली, झालेल्या गोलमेज परिषदेत दलित वर्गाच्या हक्काचा-मागण्यांचा खलिता (मेमोरॅडम) दाखल केला . तूच खलिता भारतीय पुरुष मानलेल्या समाजाच्या दलित वर्गाच्या मुक्ती चळवळीचा खरा वैचारिक व तात्विक पाया मानला गेला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पूर्वी काही थोर व्यक्तींनी व विभूतींनी आपल्या शक्तीप्रमाणे व विचारांप्रमाणे अस्पृश्यता निवारणासाठी श्रद्धेने, प्रयत्नपूर्वक कार्य केले. परंतु त्यात कोणत्या ना कोणत्या उणिवा होत्या. अशा या थोर व्यक्तींपैकी कोणी अस्पृश्य समाजाच्या प्रश्नांबद्दल तोंडी सहानुभूती दाखवली दाखविली तर काही थोर व्यक्तीत हा प्रश्न सोडवण्याची तळमळ व कळकळ होती. पण त्यांच्यात प्रत्यक्ष कृतीचा अभाव होता कोणी भूत दयेने प्रेरित होऊन या कार्याला लागले. कोणी मानवता वादाच्या आश्रय घेऊन विचार मांडले काही थोर पुरुषांनी अस्पृश्यता निवारणासाठी प्रत्यक्ष कार्य करण्याचे प्रयत्न केले व कार्यही केले पण त्यासाठी लागणारी विचारांची बैठक व दृष्टिकोनाचा अभाव होता. त्यात अनेक सुधारकांचे प्रयत्न शंकाकी होते . त्याला संघटनेचा तात्विक बैठकीचा व दूरदृष्टीचा आधार नव्हता. महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे अस्पृश्यता निवारण्याचे कार्य मुलगामी, मोलाच्या स्वरूपाचे होते. त्याला श्रद्धेची तशीच विचारांची बैठक होती. पण काळ , परिस्थिती, साधने व लोकमत या गोष्टींची मर्यादेची अडचण त्यांच्या कार्याला होती. अर्थात तरीही प्रत्येक थोर पुरुषाच्या कार्याला त्या-त्या काळात त्या-त्या परिस्थितीत महत्व होते हेही विचारात घेतले पाहिजे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता सामाजिक न्यायाचे साधन:

पददलित समाजासाठी सामाजिक न्याय मिळवण्याकरिता डॉ. आंबेडकरांनी लोकशाहीच्या चौथ्या स्तंभाचा म्हणजेच पत्रकारितेचा वापर केला मूकनायक बहिष्कृत भारत, जनता आणि प्रबुद्ध भारत यामधील त्यांचे लेखन हे सामाजिक न्यायाशी असलेली त्यांची बांधिलकी दाखवून देणारे मुक साक्षीदार आहे. भारतातील जनसामान्यांना न्याय मिळवून देण्याच्या कामात डॉ. आंबेडकर इतके गुंतून गेले होते की मी असे लिहिण्यास प्रवृत्त झालो आहे. की डॉ. आंबेडकर म्हणजेच सामाजिक न्याय होते आणि सामाजिक न्याय म्हणजेच डॉ. आंबेडकर होते. म्हणूनच त्यांच्या जीवन काळात त्यांना जवळजवळ जिवंत संतांचा दर्जा प्राप्त झाला होता. यात आश्चर्य वाटणेजोगे काहीच नाही. भारतातील सर्वसामान्य जनतेला सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न आणि त्याविषयीची त्यांची निष्ठा पहिली तर ही अतिशयोक्ती आहे असे नक्कीच कोणालाही वाटणार नाही. त्यांनी सर्वसामान्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी अनेक साधनांचा वापर केला.

पत्रकारिता हे त्यापैकी एक साधन होते लोकशाहीचा चौथा स्तंभ असलेल्या पत्रकारितेने भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत मोलाची ऐतिहासिक भूमिका बजावली होती आणि भारतातील ब्रिटिश सत्तेला आव्हान देण्याचे शस्त्र म्हणून पत्रकारितेचा वापर करण्यात आला होता. बाळ गंगाधर टिळकांनी भारताच्या स्वातंर्त्य चळवळीच्या लढ्यासाठी पत्रकारितेचा वापर केला होता. तर डॉ. आंबेडकरांनी समाज सुधारणेचे आणि भारतातील पददलित वर्गांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्याचे शस्त्र किंवा साधन म्हणून पत्रकारितेचा वापर केला होता. दडपणूक

करणाऱ्या जातीव्यवस्थेमुळे आणि भारतातील हिंदू धर्माच्या लोकभीपणात मूळ असलेल्या अस्पृश्यतेमुळे दडपशाही भेदभाव आणि छळ यांच्या विरोधात अस्पृश्यतां मध्ये जागृती निर्माण करण्यात त्यांच्या पत्रकारितेने मोलाची भूमिका पार पाडली.

आंबेडकरांना लोकांच्या मुक्ततेसाठी आणि सक्षमीकरणासाठी चळवळी उभारण्यातील आणि लोकांपर्यंत पोहोचवण्यातील वृत्तपत्राचे महत्त्व माहित होते. हा दृष्टिकोन मनात बाळगून त्यांनी पत्रकारितेत उडी घेतली होती. आणि वृत्तपत्रे सुरू केली होती सण 1920 मध्ये त्यांनी मूकनायक हे पहिले पाक्षिक काढले.

कोल्हापूरच्या शाहू महाराजांनी त्यांना यासाठी आर्थिक सहाय्य दिले होते मूकनायक जेमतेम वर्ष भर सुरू राहिले आणि नंतर आर्थिक अडचणीमुळे बंद पडले सण 1926 मध्ये त्यांनी बहिष्कृत भारत हे आणखीन एक मासिक सुरू केले. ते दोन वर्ष सुरू राहिले त्यानंतर त्यांनी जनता आणि प्रबुद्ध भारत ही दोन्ही नियतकालिके 1930 मध्ये काढली पण त्यांची ही तीच गत झाली. या नियतकालिकेच्या माध्यमातून डॉ. आंबेडकरांनी सामाजिक-राजकीय आणि धार्मिक घटना विषयी अस्पृश्यता मध्ये जागृती घडवून आणली ते तिथेच थांबले नाहीत आपल्या सामाजिक ,राजकीय आणि धार्मिक चळवळीद्वारे त्यांनी या जागृतीला या चळवळीतून निघालेल्या तर्कशुद्ध निष्कर्षापर्यंत नेले आणि त्याच वेळी अस्पृश्यांची दास्य मुक्ती करत त्यांचे सक्षमीकरण केले. पददलितांच्या हक्कासाठी लढा देण्याकरता त्यांनी या नियतकालिकांचा उपयोग केला.

मानवी हक्कासाठी लढा:

डॉ. आंबेडकरांचे संघर्ष लढे आणि सामाजिक चळवळी या मानवी हक्कासाठी चा लढा या एकाच व्यापक शीर्षकाखाली येतात ते फक्त महान बुद्धिवादी आणि दंतकचा बनून गेलेले समाज सुधारक नव्हते तर दडपशाहीपासून आणि शोषणापासून लोकांची मुक्तता करण्याच्या व्यवहार्य प्रगतीवर विश्वास ठेवणारे ते एक अविश्वासनीय वाटावेत इतके व्यवहारी व्यक्ती होते.

आपल्या सामाजिक चळवळींच्या माध्यमातून डॉ. आंबेडकर व्यापकपणे दलित वर्गाच्या आणि महिलांवरच्या अन्यायाच्या आणि दडपनुकीच्या विरोधात लढत देत झगडत राहिले. गरजू आणि गरीब भारतीयांच्या आणि त्यातही विशेषतः पद दलितांच्या हक्कासाठी आणि कल्याणासाठी त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचले.

संदर्भ सूची :-

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार-शंकरराव खरात
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जीवन चरित्र-धनंजय कीर
3. डॉ. बाबासाहेब उर्फ भीमराव रामजी आंबेडकर-चांगदेव रूरमाडे रूंड ?
4. समाज धर्मयोगी समाज धर्मयोगी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर-प्रा. डॉ. प्रभाकर पाठक
5. असे घडले ज्ञानसूर्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर-प्राचार्य झिंगके
6. लोकशाहीतला माणूस-अशोक गोपाळ
7. भूमिपुत्राचे बाबासाहेब-चंद्रशेखर मलकमंपट्टे

7

संवैधानिक मूल्ये, लोकशाही जबाबदारी आणि निवडणूक सुधारणा

प्रोफेसर डॉ. विठ्ठल सखाराम जाधव
संशोधक मार्गदर्शक तथा विभाग, प्रमुख लोकप्रशासनशास्त्र,
कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर का.जिल्हा .बीड

सारांश

हे संशोधन भारतीय लोकशाहीच्या तीन मूलभूत स्तंभांचे- संवैधानिक मूल्ये, लोकशाही जबाबदारी आणि निवडणूक सुधारणा- समग्र व परस्परसंबंधित विश्लेषण सादर करते. संविधानातील न्याय, स्वातंर्त्य, समता आणि बंधुता ही मूल्ये लोकशाही व्यवस्थेचा तत्त्वज्ञानात्मक पाया घडवतात, तर लोकशाही जबाबदारीच्या यंत्रणा (विधिमंडळ, न्यायपालिका, निवडणूक आयोग, प्रसारमाध्यमे व नागरी समाज) या मूल्यांना कृतीत आणून प्रशासनाची कार्यक्षमता सुनिश्चित करतात. निवडणूक सुधारणा लोकशाहीची अखंडता, पारदर्शकता आणि नागरिकांचा विश्वास टिकवून ठेवण्यात निर्णायक भूमिका बजावतात.

हे संशोधात्मक चिंतन भारतीय संविधानाच्या ऐतिहासिक विकासाचा मागोवा घेत आधुनिक काळातील आव्हाने- भ्रष्टाचार, पारदर्शकतेचा अभाव, संस्थात्मक कमकुवतपणा, राजकीय अपारदर्शकता आणि तांत्रिक विश्वासार्हतेवरील वाद - यांचे विश्लेषण केले आहे. तसेच मूलभूत संरचना सिद्धांत, माहिती अधिकार (RTI) कायदा, EVM-VVPAT व्यवस्था आणि निवडणूक आयोगाच्या स्वायत्ततेसारख्या उपाययोजनांची भूमिका अधोरेखित करण्यात आली आहे. हा शोधनिबंध असा निष्कर्ष काढते की संवैधानिक मूल्यांची जपवणूक, जबाबदारीची प्रभावी अंमलबजावणी आणि नियमित निवडणूक सुधारणा या परस्परावलंबी प्रक्रिया असून त्यांपैकी एकही दुर्बल झाल्यास लोकशाहीची गुणवत्ता घसरते. म्हणूनच, संवैधानिक शिक्षण, पारदर्शक वित्त व्यवस्था, संस्थात्मक बळकटीकरण आणि समावेशक तांत्रिक नवकल्पना यांद्वारे भारतीय लोकशाही अधिक सुदृढ, सहभागी आणि उत्तरदायी करण्याची आवश्यकता अधोरेखित केली आहे.

प्रस्तावना:

लोकशाही पद्धती ही केवळ शासनाच्या एका स्वरूपापेक्षा अधिक मूल्यवान आहे; ती नागरिकांच्या सामूहिक इच्छेची अभिव्यक्ती, सामाजिक न्यायाचे साधन आणि राष्ट्रीय विकासाचे चक्र आहे. या व्यवस्थेचा पाया तीन संबंधित स्तंभांवर अवलंबून आहे. संवैधानिक मूल्ये जी त्याचे तत्त्वज्ञान ठरवतात, लोकशाही जबाबदारी जी त्याची कार्यक्षमता सुनिश्चित करते, आणि निवडणूक सुधारणा जी त्याची अखंडता राखते. ही संशोधन पत्रिका या तीन घटकांच्या गुंतागुंतीच्या परस्परसंबंधाचे परीक्षण करते, त्यांची ऐतिहासिक प्रगती, वर्तमान आव्हाने आणि भारताच्या संदर्भात भविष्यातील दिशानिर्देश करते.

संवैधानिक मूल्ये - लोकशाहीचा तत्त्वज्ञानात्मक आधार

संवैधानिक मूल्यांचा अर्थ आणि स्वरूप :

संवैधानिक मूल्ये म्हणजे राष्ट्राच्या कायदेशीर आणि राजकीय व्यवस्थेचा पाया घालणारे मूलभूत तत्त्वे. ती राष्ट्राची ओळख, त्याची आकांक्षा आणि त्याच्या नागरिकांशीचा करार परिभाषित करतात. भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेत "न्याय, स्वातंर्त्य, समता आणि बंधुता" या मूल्यांचा उल्लेख आहे, जी पुढील अनुच्छेदांमध्ये विस्तारित केली आहेत. ही मूल्ये केवळ शब्द नसून ती सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहेत, जी एका असमान

समाजाला लोकशाही प्रजासत्ताक गणराज्यात रूपांतरित करण्याचे उद्दिष्ट साध्य करतात.

ऐतिहासिक संदर्भ आणि विकास :

भारतीय संविधानाची मूल्ये प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञान, ब्रिटिश संवैधानिक प्रथांपासून ते जगभरातील स्वातंत्र्य चळवळींपर्यंत विविध स्रोतांमधून उत्क्रांत झाली आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्पष्ट केल्याप्रमाणे, घटना हा "भविष्यातील प्रगतीसाठी एक साधन" आहे. मूलभूत हक्क (भाग तीन) आणि राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे (भाग चार) मधील ताणतणाव, तसेच मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश (42 वी घटनादुरुस्ती, 1976) यामुळे ही मूल्ये गतिमान राहिली आहेत.

आव्हाने आणि सातत्यता :

आज, संवैधानिक मूल्यांना वेगवेगळ्या आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. सामुदायिक राजकारणामुळे धर्मनिरपेक्षता कमजोर होणे, सामाजिक-आर्थिक असमानतेमुळे समता धोक्यात येणे, आणि नागरी स्वातंत्र्यावरील अतिरेकी उपाययोजनांचे आव्हान. तरीही, सर्वोच्च न्यायालयासारख्या संस्थांनी "मूलभूत संरचना सिद्धांत" (केशवानंद भारती केस, 1973) या द्वारे मूल्यांचे संरक्षण केले आहे, ज्यामुळे घटनादुरुस्तीद्वारे ही मूलभूत मूल्ये बदलता येत नाहीत हे सुनिश्चित केले आहे.

जबाबदार लोकशाही - व्यवस्थेची कार्यक्षमता

जबाबदारीचे त्रिसूत्री मॉडेल

जबाबदार लोकशाही ही तीन स्तरांवर कार्य करते:

1.राजकीय जबाबदारी : निवडणुकांमार्फत लोकांकडून निवडून आलेल्या प्रतिनिधींकडे.

2.आर्थिक जबाबदारी : लोकांच्या पैशाचा विनिमय पारदर्शक आणि कार्यक्षम पद्धतीने.

3.प्रशासकीय जबाबदारी: नोकरशाहीकडून सेवा वितरणातील कार्यक्षमतेसाठी.

भारतात, ही जबाबदारी संसदीय समित्या, सरकारी हिशेब समिती (CAG), माहितीचा अधिकार (RTI) कायदा, आणि सामाजिक लेखापरीक्षा यांमार्फत साध्य केली जाते.

यंत्रणा आणि त्यांची भूमिका :

विधिमंडळ : कार्यकारिणीवर नियंत्रण, अर्थसंकल्प मंजूर करणे, आणि सार्वजनिक धोरणांची चर्चा.

न्यायपालिका : संविधानाचा अर्थ लावणे, मूलभूत हक्कांचे रक्षण, आणि सार्वजनिक हिताच्या याचिकांद्वारे (PIL) सामान्य नागरिकांना न्याय मिळवून देणे.

निवडणूक आयोग : स्वतंत्र आणि निष्पक्ष निवडणुका सुनिश्चित करणे.

माध्यमे आणि नागरी समाज : "चौथे स्तंभ" म्हणून भूमिका बजावणे, सार्वजनिक मंच उपलब्ध करून देणे, आणि सामाजिक कार्यासाठी जागरूकता निर्माण करणे.

पारदर्शकतेचा अभाव, भ्रष्टाचार आणि कमकुवतपणा:

भ्रष्टाचार, खासगीकरण आणि नोकरशाहीचे अकार्यक्षमतेमुळे जबाबदारी कमी होत आहे. राजकीय पक्षांच्या आंतरिक लोकशाहीचा अभाव, चंदा कोठारी आयोगासारख्या निवडणूक सुधारणा संबंधित शिफारसींची अंमलबजावणी न होणे, आणि माहिती अधिकार कायद्यावर होत असलेले हल्ले ही काही प्रमुख चिंतने आहेत.

निवडणूक सुधारणा - लोकशाही सुदृढीकरण

पार्श्वभूमी :

भारतातील निवडणूक सुधारणेचा प्रवास स्वातंत्र्यापूर्वी काळापासून सुरू झाला. स्वातंत्र्यानंतर, निवडणूक आयोगाची स्थापना (1950), मतदानाचे वय 21 वरून 18 वर्षे करणे (1988), आणि मतदानाच्या यंत्रणेचा परिचय (1990 चे दशक) ही महत्त्वाची टप्पे होती. टी.एन. शेषण आयोग (1990) आणि न्यायमूर्ती दिनेश माहेश्वरी समिती (2013) यांसारख्या समित्यांनी निवडणूक प्रक्रियेत मोठ्या सुधारणा सुचविल्या.

सुधारणांची व्याप्ती :

1. निवडणूक खर्चाचे नियमन : उमेदवारांच्या खर्चाची मर्यादा, पारदर्शक वित्तव्यवस्था, आणि कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (CSR) निधीचा दुरुपयोग रोखणे.

2. प्रतिनिधित्वाची गुणवत्ता : अपराधी आणि भ्रष्ट उमेदवारांवर बंधने, "नोटा" पर्याय, आणि महिला आणि दलितांचे आरक्षण.

3. तांत्रिक सुधारणा : इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीनची (EVM) विश्वासार्हता, VVPAT ची ओळख, आणि मतदानाची टक्केवारी वाढविण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर.

4. प्रशासकीय सुधारणा : निवडणूक आयोगाची स्वायत्तता राखणे, मतदार यादीचे नूतनीकरण, आणि फसव्या बातम्यांवर (Fake News) नियंत्रण.

वादाचे मुद्दे आणि चर्चा :

EVM ची विश्वासार्हता :

विरोधी पक्षांकडून सातत्याने शंका व्यक्त केली जात असली तरी, निवडणूक आयोग आणि न्यायालयीन निरीक्षणाने त्यांची सुरक्षितता पुष्टी केली आहे.

राजकीय वित्त :

पारदर्शकतेचा अभाव, कायदेशीर गैरसोयींचा फायदा घेणे, आणि "इलेक्टोरल बाँड" यावर चर्चा (2017 मध्ये सुरू करण्यात आले) हे मुद्दे सध्या सार्वजनिक चर्चेत आहेत.

एकराष्ट्रीय मतदार यादी :

हा मुद्दा राजकीय वादाचा विषय बनला आहे, विरोधक त्यातून मतदारांची ओळख गमावली जाण्याची शक्यता व्यक्त करतात.

परस्परसंबंध: त्रिसूत्री एकत्रित दृष्टीकोन :

संवैधानिक मूल्ये, लोकशाही जबाबदारी आणि निवडणूक सुधारणा यांच्यातील परस्परसंबंध जटिल आणि परस्परपूरक आहे. **उदाहरणार्थ:**

- समतेचे संवैधानिक मूल्य (अनुच्छेद 14-18) थेट निवडणूक सुधारणेशी जोडलेले आहे, जसे की दलित आणि आदिवासींसाठी आरक्षण.
- लोकशाही जबाबदारी ही संवैधानिक मूल्यांना कृतीत आणते. उदाहरणार्थ, सार्वजनिक सेवा हक्क कायदा (2005) "सामाजिक आणि आर्थिक न्याय" या संविधांनात्मक मूल्याची अंमलबजावणी करतो.
- निवडणूक सुधारणांशिवाय (जसे की अपराधी उमेदवारांवर बंधने), जबाबदारी साध्य करणे अशक्य आहे.भारताच्या संदर्भात, आपण हे परस्परसंबंध विविध निवडणूक आयोगांच्या कृतींमध्ये पाहू शकतो, जसे की मोडेल कोड ऑफ कंडक्ट लागू करणे (जबाबदारी), कमकुवत घटकांना मतदानाची सोय करून देणे (समतेचे मूल्य), आणि मतदानाची टक्केवारी वाढवण्यासाठी जागरूकता मोहिमेत सहभाग.

राष्ट्रा पुढील मार्ग - शिफारसी आणि दिशा:

संवैधानिक मूल्ये:

घटनात्मक शिक्षण :प्राथमिक स्तरापासून संविधानाची मूल्ये शिकवणे.

मूलभूत कर्तव्ये : नागरिकांना त्यांच्या कर्तव्यांची जाणीव करून देणे, जसे की कर भरणे, सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण, आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारन्यास प्रेरित करणे .

धर्मनिरपेक्षतेचे पुनर्वास : सर्व धर्मांना सारखे संरक्षण देणारे कायदे मजबूत करणे.

लोकशाही जबाबदारी :

मजबूत माहिती अधिकार (RTI) कायदा :

त्यावरील हल्ले थांबवणे, आणि त्याच्या अंमलबजावणीसाठी पुरेशी संसाधने उपलब्ध करून देणे.

स्थानिक स्वराज्य संस्था (पंचायत राज) सक्षमीकरण :

आर्थिक आणि प्रशासकीय स्वायत्तता देऊन ग्रामीण लोकशाही मजबूत करणे.

सामाजिक लेखापरीक्षा :

सार्वजनिक योजनांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी त्याचा विस्तार करणे.

निवडणूक सुधारणा :

वित्त व्यवस्थेतील पारदर्शकता : राजकीय पक्षांना मिळणाऱ्या प्रत्येक रकमेचे सार्वजनिकीकरण अनिवार्य करणे, आणि इलेक्टोरल बाँड व्यवस्था रद्द करणे.

सदस्यांची आठवण करून देणे (Recall) यंत्रणा : कार्यकाळात निकृष्ट कामगिरी झालेल्या निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना पदच्युत करण्याचा अधिकार मतदारांना देणे.

सामान्य मतदार यादी : सर्व पक्षांच्या सहमतीने एक सर्वसमावेशक यादी तयार करणे, ज्यामध्ये दुहेरी मतदारांचा समावेश टाळता येईल.

दूरस्थ मतदान : परदेशातील भारतीयांसाठी आणि विस्थापित लोकांसाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करून मतदानाची सोय करून देणे.

तंत्रज्ञानाची भूमिका :

ब्लॉकचेन तंत्रज्ञानाचा वापर मतदानामध्ये करणे, डिजिटल जागरूकता मोहिमी, आणि ई-गव्हर्नन्स यामुळे पारदर्शकता वाढू शकते. तथापि, डिजिटल विभागणी (Digital Divide) आणि गोपनीयतेच्या चिंता यावर देखील लक्ष देणे आवश्यक आहे.

सारांश :

संवैधानिक मूल्ये, लोकशाही जबाबदारी आणि निवडणूक सुधारणा हे लोकशाहीच्या त्रिकोणाचे तीन कोन आहेत. एक कोन कमजोर झाला तर त्रिकोण

कोसळतो. भारताच्या लोकशाहीने सात दशकांहून अधिक काळात अनेक आव्हानांना तोंड दिले आहे, तरीही ती जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून टिकून आहे. तिची भविष्यातील यशासाठी तीन गोष्टी आवश्यक आहेत : संविधान मूल्यांचे पालन, जबाबदारीची जाणीव (सत्ताधाऱ्यांनी नागरिकांप्रती जबाबदार राहणे), आणि सतत सुधारणा (निवडणूक प्रक्रिया निरंतर अद्ययावत करणे). जेव्हा हे तीनही स्तंभ एकत्र कार्य करतात, तेव्हाच "प्रजासत्ताक" ही केवळ संज्ञा न राहता एक जिवंत, श्वास घेणारी वास्तविकता बनू शकते.

संदर्भ सूची :-

1. ऑस्टिन, ग्रॅनविले. (1966). द इंडियन कॉन्स्टिट्यूशनः कॉर्नरस्टोन ऑफ ए नेशन. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
2. बासी, जेम्स. (2004). इंडियाज़ सिलेंट रिव्होल्यूशनः द राईज ऑफ द लो कॅस्टेस इन नॉर्थ इंडियन पॉलिटिक्स. कोलंबिया युनिव्हर्सिटी प्रेस.
3. चंद्र, कंचन. (2004). व्हाई एलिजिबल पॉलिटिक्स इन डेमोक्रॅटिक इंडिया. केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस.
4. गोविंदा, आर., आणि तंत्री, योगेंद्र. (2022). रिव्हाईव्हिंग डेमोक्रसी इन इंडियाः पार्टिसिपेशन, प्रॉटेस्ट, अँड पॉलिसीज. सेज पब्लिकेशन्स.
5. रॉय, अरुणा. (2018). द RTI स्टोरीः पॉवर टु द पीपल. रॅन्डम हाऊस इंडिया.
6. शर्मा, प्रफुल्ल. (2020). इलेक्शनल रिफॉर्म्स इन इंडियाः चॅलेंजेस अँड प्रॉस्पेक्ट्स. ओरिएंट ब्लॅकस्वान.
7. भारत सरकार. (2002). रिपोर्ट ऑफ द नॅशनल कमिशन टू रिव्यू द वर्किंग ऑफ द कॉन्स्टिट्यूशन (नरसिंह राव कमिशन).
8. भारत निर्वाचन आयोग. (2023). वार्षिक अहवाल 2022-23.

8

महाराष्ट्रातील निवडक जिल्ह्यांमध्ये पाणलोट क्षेत्र विकासाचा शेतीवरील परिणाम : एक भौगोलिक अभ्यास (२००१-२०२१)

पूजा तानाजी सितापे
संशोधक श्रीमती शांताबाई कांतीलाल गांधी कला, अमोलक विज्ञान व पनालाल हिरालाल गांधी वाणिज्य महाविद्यालय, कडा ता. आष्टी, जि. बीड

डॉ. मंगल एस. टेकाडे
आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी कॉलेज, कडा, ता. आष्टी, जि. बीड,

सारांश

महाराष्ट्र राज्यातील शेती प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून असल्यामुळे दुष्काळ, अनियमित पर्जन्यमान व भूजल पातळीतील घट यांचा शेती उत्पादनावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. या पार्श्वभूमीवर पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम ग्रामीण भागातील जलसंधारण, मृदसंधारण व भूजल पुनर्भरणासाठी महत्त्वाचे ठरले आहेत. 2001-2021 या कालावधीत अहमदनगर, नाशिक व विदर्भातील निवडक गावांमध्ये राबविण्यात आलेल्या पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांचा शेतीवरील परिणाम अभ्यासण्यात आला. प्राथमिक माहिती 150 शेतकऱ्यांकडून प्रश्नावली व मुलाखतीद्वारे गोळा करण्यात आली; द्वितीयक माहिती शासकीय अहवाल, NABARD व नियोजन आयोगाच्या दस्तऐवजांमधून संकलित करण्यात आली. विश्लेषणासाठी टक्केवारी, सरासरी, तुलनात्मक पद्धत तसेच GIS तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात आला. अभ्यासातून असे दिसून आले की पाणलोट क्षेत्र विकासामुळे सिंचनक्षेत्रात वाढ, पीक उत्पादनात 20-30% वाढ, पीक विविधतेत विस्तार व शेतकरी उत्पन्नात 15-25% वाढ झाली आहे. सामाजिक स्तरावर रोजगारनिर्मिती, महिला सहभाग वाढ व ग्रामीण स्थलांतरात घट आढळून आली. तथापि, सामाजिक सहभागाचा अभाव, निधीची मर्यादा व तांत्रिक मार्गदर्शनाची कमतरता या अडचणी काही ठिकाणी आढळल्या. एकूणच पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम शाश्वत शेती व ग्रामीण विकासासाठी उपयुक्त असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

कीवर्ड्स: पाणलोट क्षेत्र विकास, शेती उत्पादन, सिंचनक्षेत्र, पीक विविधता, शाश्वत शेती, महाराष्ट्र

प्रस्तावना (Introduction):

महाराष्ट्र हे भारतातील कृषिप्रधान राज्य असून सुमारे 55% लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. राज्यातील बहुतांश शेती पावसावर आधारित असल्यामुळे दुष्काळ, अनियमित पर्जन्यमान व भूजल पातळीतील घट या समस्या तीव्र झाल्या आहेत. या समस्यांवर उपाय म्हणून पाणलोट क्षेत्र विकास ही संकल्पना पुढे आली. पाणलोट क्षेत्र म्हणजे एखाद्या नदी, नाला किंवा जलाशयास पाणी पुरविणारा नैसर्गिक परिसर. या क्षेत्रात जलसंधारण, मृदसंधारण, वृक्षारोपण व भूजल पुनर्भरणाच्या उपाययोजना केल्या जातात. महाराष्ट्र शासनाने 1990 नंतर जलयुक्त शिवार अभियान, NABARD पाणलोट प्रकल्प व स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून विविध योजना राबविल्या आहेत. या पार्श्वभूमीवर पाणलोट क्षेत्र विकासाचा शेतीवरील प्रत्यक्ष परिणाम अभ्यासणे हे प्रस्तुत संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

उद्दिष्टे (Objectives) :

1. महाराष्ट्रातील निवडक जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात आलेल्या पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांचा अभ्यास करणे.
2. पाणलोट क्षेत्र विकासामुळे पाणी उपलब्धता व सिंचनक्षेत्रात झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करणे.
3. शेती उत्पादन व पीक विविधतेवर पाणलोट क्षेत्र विकासाचा परिणाम तपासणे.
4. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न व सामाजिक-आर्थिक स्थितीतील बदलांचा अभ्यास करणे.
5. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांच्या मर्यादा व

अडचणी ओळखणे.

साहित्य समीक्षा (Literature Review):

1. Planning Commission (2012): पाणलोट क्षेत्र विकासामुळे सिंचनक्षेत्रात 15-25% वाढ व कृषी उत्पादकता सुधारली.
2. NABARD (2016): भूजल पातळी स्थिर झाली व शेतकरी उत्पन्नात सरासरी 20-30% वाढ झाली.
3. पाटील, देशमुख व कांबळे (2018): अहमदनगर जिल्ह्यात जमिनीची सुपीकता वाढली व पीक विविधतेला चालना मिळाली.
4. जाधव (2020): मराठवाड्यात जलयुक्त शिवार अभियानामुळे दुष्काळाची तीव्रता कमी झाली.
5. FAO (2015): पाणलोट क्षेत्र विकास ही शाश्वत शेती व नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनासाठी प्रभावी पद्धत आहे.

पद्धतशास्त्र (Methodology):

* अभ्यास क्षेत्र: अहमदनगर, नाशिक व विदर्भातील दुष्काळप्रवण गावांचा समावेश.

डेटा संकलन:

प्राथमिक डेटा: 150 शेतकऱ्यांकडून प्रश्नावली व मुलाखती.

द्वितीयक डेटा: कृषी विभाग, जलसंधारण विभाग, NABARD व शासकीय अहवाल.

नमुना पद्धत: स्तरीकृत यादृच्छिक नमुना (Stratified Random Sampling).

विश्लेषण पद्धती: टक्केवारी, सरासरी, तुलनात्मक विश्लेषण व QGIS सॉफ्टवेअरद्वारे नकाशीय विश्लेषण.

निष्कर्ष व चर्चा (Results and Discussion)

तक्ता 1 : सिंचनक्षेत्रातील बदल

कालावधी	सिंचनक्षेत्र (हे.)	वाढ (%)
विकासपूर्व	1200	–
विकासोत्तर	1560	30

तक्ता 2 : प्रमुख पिकांच्या उत्पादनातील वाढ

पीक	उत्पादन वाढ (%)
सोयाबीन	25
कापूस	20
बाजरी	15
भाजीपाला	30

विश्लेषण:

पाणलोट क्षेत्र विकासानंतर सिंचनक्षेत्रात सुमारे 30% वाढ झाली. वाढलेल्या पाणी उपलब्धतेमुळे बहुपीक पद्धतीचा अवलंब झाला व पीक उत्पादनात 15-30% वाढ झाली. सामाजिक परिणामांमध्ये ग्रामीण रोजगारनिर्मिती, महिला सहभाग वाढ व स्थलांतरात घट आढळली.

निष्कर्ष (Conclusion):

पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांनी महाराष्ट्रातील शेती उत्पादन, पाणी उपलब्धता व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत सकारात्मक बदल घडवून आणले आहेत. भविष्यात या कार्यक्रमांना तांत्रिक मार्गदर्शन, स्थानिक सहभाग व सातत्यपूर्ण देखरेख दिल्यास शाश्वत ग्रामीण विकास साध्य होऊ शकतो.

संदर्भ सूची :-

1. Planning Commission (2012). Report on Watershed Development Programmes in India. Government of India.
2. NABARD (2016). Impact Assessment of Watershed Development Projects. Mumbai.
3. Patil, R. S., Deshmukh, A. R., & Kamble, P. S. (2018). Impact of Watershed Development on Agriculture in Ahmednagar District. Indian Journal of Geography, 45(2), 123-134.
4. Jadhav, S. B. (2020). जलयुक्त शिवार अभियानाचा मराठवाड्यातील शेतीवर परिणाम. महाराष्ट्र भूगोल संशोधन पत्रिका, 12(1), 45-56.
5. FAO (2015). Sustainable Watershed Management for Food Security. Rome.

9

पर्यावरणीय शाश्वत विकास : काळाची गरज

प्रा.डॉ. गौतम नागनाथ येडे
भूगोल विभाग,
कालिकादेवी कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय शिरूर
कासार ता.शिरूर का.जि.बीड

सारांश

पर्यावरण म्हणजे मानवाच्या सभोवताची परिस्थिती होय. यामध्ये पृथ्वी हवामान वातावरण व जैवविविधता इत्यादींचा समावेश होतो. मानवणे स्वतःच्या उपजीविकेसाठी पर्यावरणातील नैसर्गिक साधन सामग्रीच्या साह्याने आर्थिक विकास साधला मात्र नैसर्गिक साधन सामग्रीच्या अतिरिक्त आणि अयोग्य वापरामुळे पर्यावरणास नुकसान पोहोचण्याचे प्रमाण अतिरिक्त वाढले गेले. आणि परिणाम म्हणून हवाप्रदूषण, जलप्रदूषण, भूमीप्रदूषण, ध्वनीप्रदूषण याबरोबरच हवामान बदल, पृथ्वीच्या तापमानात वाढ, पर्यावरणीय व पृथ्वीच्या तापसंतुलनातील फरक, परिसंस्थेत बदल त्यामुळे सुनामी, वादळे, अतिवृष्टी,दुष्काळ अशा अनेक समस्यांना भारतासह अनेक देशांना तोंड द्यावे लागत आहे. पर्यावरणीय प्रश्नांची तीव्रता जसजशी वाढू लागली तसतसे जगातील सर्व विचारवंत एकत्र येऊन वरील अशा विविध प्रश्नावर विचारविनिमय करू लागले. इ.स. 1971 मध्ये स्टॉकहोम येथे पहिली जागतिक परिषद झाली. 1992 ला रिओ-द-जेनरिओ येथे दुसरी वसुंधरा परिषद झाली. तसेच 2002 मध्ये जॉहन्सवर्ग येथे जागतिक शाश्वत विकास परिषद झाली. या परिषदेत आर्थिकविकास, सामाजिक समता आणि पर्यावरणीय संवर्धन अशा पद्धतीची त्रिसूत्री तयार करण्यात आली. प्रस्तुत शोध निबंधात पर्यावरणीय शाश्वत विकास करणे आज काळाची गरज आहे. त्यामुळे पर्यावरणीय शाश्वत विकासाचे घटक व शाश्वत विकासाला अडथळा निर्माण करणारे विविध घटकांचा अभ्यास करणे हे यामध्ये महत्त्वाचे आहे.

बीजसज्ञा : पर्यावरण, शाश्वत विकास, पर्यावरणीय बदल,पर्यावरणीय संवर्धन इत्यादी

प्रस्तावना :

मानव आणि पर्यावरण हे परस्पर पूरक असणारे घटक आहेत. याच पर्यावरणात मानवाचे आणि प्राण्यांचे अस्तित्व कायम टिकून असते.मानव आणि प्राण्यांच्या सर्व गरजा पर्यावरणातून मागवल्या जातात. की ज्यामधून अन्न वस्त्र निवारा या माणसाच्या मूलभूत गरजा,तसेच प्राण्यांना देखील पूर्ण गरजा पर्यावरणाच्या माध्यमातूनच भागवल्या जातात.

पर्यावरण म्हणजे निसर्गातील सर्व घटकांचे एकत्रित स्वरूप, ज्यामध्ये हवा, जल, माती, जैवविविधता आणि पर्यावरणीय संसाधने समाविष्ट आहेत. या घटकांमध्ये असलेले संतुलन मानव जीवनासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. मात्र, मानवाच्या अविचारपूर्ण वर्तनामुळे या घटकांमध्ये अनियंत्रित बदल होत आहेत. शाश्वत विकास ही एक अशी संकल्पना आहे, जी पर्यावरणाच्या हानी न करता, मानवाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय गरजांना एकत्रितपणे पूर्ण करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. शाश्वत विकास म्हणजे भविष्यातील पीढ्यांसाठी संसाधनांचा वापर न करता सध्याच्या गरजा पूर्ण करणेआज, वातावरणातील प्रदूषण, जलवायू बदल, जंगलतोड, जलस्रोतांचा अयोग्य वापर आणि जैवविविधतेचा नाश यामुळे पर्यावरणीय संकटे गंभीर बनली आहेत मात्र आज पर्यावरणाचा ऱ्हास झाल्यामुळे अभयारण्याचं प्रमाण कमी झाल्यामुळे उध्यानात तिकीट काढून वाघ पाहण्यासाठी जावं लागत होत ते

आज बिबट्याच्या रूपात घरापर्यंत येऊन पोहोचलेल आहे. आज या बिबट्याच्या भीतीने शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागामध्ये प्रत्येक शेतकरी हवालदिल झालेला आहे. कारण या प्राण्याला स्वतःचं असं घर हे सध्या राहिलेलं नाही. त्यामुळे प्रत्येक शेतकऱ्यांचे पिके हेच त्याचे घर झालेले आहे. शेतकऱ्यांच्या शेतीला जोडधंदा म्हणून कुकुटपालन आणि शेळीपालन केले जाते. अशा प्रकारच्या हिस्त्र प्राण्यांमुळे मानव व पाळीव प्राण्यांसाठी भीतीचे वातावरण तयार झालेले आहे. कारण आमच्या बीड तालुक्यातील मौजे लिंबागणेश, वानगाव, अंजनवती, मोरगाव इत्यादी गावामध्ये बिबट्याने कितेक शेळ्यांचे भक्षण करून शेळीपालन हा ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचा जोडधंदा असलेला तो देखील धोक्यात आलेला आहे. त्यामुळे तेथील शेतकऱ्यांचे आर्थिक व त्यापासून मिळणाऱ्या सेंद्रिय खत इत्यादी स्वरूपाचे अतोनात नुकसान झालेले आहे. यामुळे पर्यावरण आणि शाश्वत विकास यांचा अभ्यास आवश्यक ठरतो. शाश्वत विकासासाठी एकात्मिक दृष्टिकोन आवश्यक आहे ज्यात आर्थिक विकास, सामाजिक समानता आणि पर्यावरणीय संरक्षण यांचा समतोल राखला जातो..

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधातील माहिती दुय्यम माहितीच्या आधारे घेण्यात आलेली आहे. पर्यावरण संदर्भातील काही संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्र, वेबसाइट्स इत्यादी अनेक घटकांचा वापर करून माहिती संकलित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. पर्यावरणीय शाश्वत विकासाचा अभ्यास करणे
2. शाश्वत विकासासाठी होत असलेल्या प्रयत्नाचा आढावा घेणे
3. पर्यावरण आणि आर्थिक विकास यांच्यातील अंतर संबंधाचा अभ्यास करणे
4. पर्यावरणीय शाश्वत विकास संकल्पनेचा अभ्यास करणे
5. पर्यावरणीय ऱ्हासाच्या परिणामांचे विश्लेषण करणे
6. शाश्वत जलसंवर्धनाच्या योजना व घटकांचा अभ्यास करणे
7. जागतिक हवामान बदलाच्या समस्येचा आढावा घेणे
8. पर्यावरण संवर्धनासाठी उपाययोजना सुचवणे

शोधनिबंधाची गृहितके :

- विविध पर्यावरण परिषदेच्या माध्यमातून पर्यावरणीय शाश्वत विकास होत आहे.
- आज केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारच्या माध्यमातून पर्यावरणीय शाश्वत विकासासाठी विविध योजना राबवल्या जात आहे.
- जलयुक्त शिवार योजनेतून शाश्वत जलसंवर्धन होत आहे.
- जागतिक हवामान बदलाच्या समस्येवर वेगवेगळ्या परिषदेतून विचारमंथन करण्यास सुरुवात झालेली आहे.
- प्रदूषण रोखण्यासाठी विविध विकसित राष्ट्रांनी पुढे येऊन प्रतिबंधक उपाय योजनेची सुरुवात केली आहे.
- पर्यावरणीय शाश्वत विकास करण्यासाठी समाजात जनजागृती केल्याने विकासाला चालना मिळत आहे.

विषयचा अर्थ आणि व्याख्या :

पर्यावरणीय शाश्वत विकासामध्ये नैसर्गिक संसाधनांचा विवेकपूर्ण वापर करून आर्थिक व सामाजिक प्रगती साधली जाते आणि पर्यावरणाचे संतुलन, संरक्षण व संवर्धन राखले जाते. यामध्ये वर्तमान पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर कोणताही विपरीत परिणाम होऊ दिला जाणार नाही याची काळजी घेतली जाते.

व्याख्या :

पर्यावरण म्हणजे आपल्या सभोवतालच्या सर्व जैविक (वनस्पती, प्राणी) आणि अजैविक (हवा, पाणी, जमीन, सूर्यप्रकाश) घटकांचा समूह होय. आणि शाश्वत विकास म्हणजे "भविष्यातील पिढ्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करणारा विकास होय".

तात्पर्य म्हणजे वर्तमान गरजा पूर्ण करताना नैसर्गिक संसाधनांचा ऱ्हास होणार नाही आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी ते उपलब्ध राहतील याची काळजी घेणे महत्त्वाचे आहे.

विषय विवेचन :

पर्यावरणीय शाश्वत विकास करणे ही आज काळाची गरज बनलेली आहे. कारण पर्यावरण आणि शाश्वत विकास या एका नाण्याच्या दोन बाजू बनवल्याशिवाय पर्याय

नाही. कारण पर्यावरणाचा शाश्वत विकास केल्याशिवाय मानवाला पर्याय उरलेला नाही. मानवी जीवन पर्यावरणावर अवलंबून असल्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल राखणे महत्त्वाचे आहे अन्यथा मानवला अनेक संकटांना सामोरे जावे लागेल. नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर आणि प्रदूषण यामुळे पर्यावरणाचा समतोल न राहिल्यामुळे त्याचा मानवी जीवनावर गंभीर परिणाम झालेल्या दिसून येतो. करिता मानवी बुद्धीच्या जोरावर पर्यावरणीय शाश्वत विकासासाठी विविध योजना राबवण्याचे प्रयत्न सध्या चालू आहेत.

शाश्वत विकासाची विविध घटक :

शाश्वत विकासाच्या विविध घटकांमध्ये पर्यावरणीय संरक्षण,आर्थिक विकास, सामाजिक विकास या तीन महत्त्वाच्या घटकांचा अभ्यास या विषय विवेचनामध्ये विशेष करून केलेला आहे. याचे महत्त्वाचे काही मुद्दे खालील प्रमाणे दिलेली आहेत.

- पर्यावरण संरक्षणामध्ये हवा, पाणी, माती, खनिज आणि ऊर्जा संसाधने यांचा जपून वापर करणे गरजेचे असते.
- वनस्पती आणि प्राणी यांच्या विविध प्रजातींचे संरक्षण करणे महत्त्वाचा आहे.
- लोक सहभागातून जलयुक्त शिवार अंतर्गत पर्यावरण शाश्वत विकास साधता येतो.
- हवा, पाणी आणि जमिनीचे प्रदूषण कमी करणे गरजेचे आहे.
- पर्यावरणाचे संतुलन राखून परिसंस्थेची नैसर्गिक कार्यक्षमता टिकवून ठेवणे.
- पर्यावरणीय संसाधनचा योग्य वापर करून दीर्घकाळ कशी टिकेल याकडे विशेष लक्ष दिलेली आहे.
- उद्योग आणि सेवा क्षेत्रांमध्ये संसाधनांचा कार्यक्षम वापरकेला जातो.
- साधन संपत्तीमध्ये समान न्याय आणि समान वाटप केले जाते
- अन्न, पाणी, आरोग्य आणि शिक्षण यांसारख्या मानवी गरजा पूर्ण केले जातात.

हे सर्व घटक एकमेकांवर अवलंबून आहेत; आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीसाठी पर्यावरणाचे आरोग्य आवश्यक आहे आणि पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी आर्थिक आणि सामाजिक पाठिंबा महत्त्वाचा आहे, त्यामुळे शाश्वत विकासाचे ध्येय साध्य करता येते.

शाश्वत विकासासाठी विविध परिषदेचे नियोजन :

पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकास यासाठी विविध देशाने वेगवेगळ्या स्तरावर प्रयत्न केलेले आहेत त्याच्याच माध्यमातून विविध परिषदा आणि अहवाल पुढे आलेले आहेत.

मानव आणि पर्यावरण या विषयावर स्वीडनमधील स्टॉकहोम येथे 5 जून 1972 पहिली जागतिक परिषद आयोजित केली. यामध्ये शाश्वत पर्यावरण विकासाचे प्रश्नावर चर्चा करून पर्यावरणाविषयी पहिले घोषणापत्र तयार करण्यात आले. या परिषदेला 113 देशांनी सहभाग घेतलेला होता.केनिया मधील नैरोबी येथे 10 मे ते 18 मे 1982 मध्ये वरील घोषणापत्र स्वीकारले गेले. आणि शाश्वत पर्यावरणाविषयी निरंतर उपायोजना केल्या जातील असे ठरले. 1987 मध्ये वरील घोषणेचे शासन स्तरावर समर्थन करण्यात आले. पुढे 1987 मध्ये जागतिक वुडलैंड अहवाल स्थापन करून त्यामध्ये भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा लक्षात ठेवून वर्तमानितील गरजांची पूर्तता करणे अशा पद्धतीचा कार्यक्रम आखण्यात आला. पुढे 1992 मध्ये पृथ्वी शिखर परिषद, 2002 मध्ये जोहान्स बर्ग परिषद, 2012 मध्ये ब्राझील मधील रिओ दि जानेरो या शहरामध्ये शाश्वत विकासाच्या माध्यमातून रोजगार, ऊर्जा, शहरीकरण, खाद्य सुरक्षा व शाश्वत शेती, महासागर, जल, आपत्ती व्यवस्थापन इत्यादी अनेक मुद्द्यावर चर्चा करण्यात आली. आणि यामध्ये शाश्वत विकासाच्या माध्यमातून 17 उद्दिष्टे ठेवण्यात आली. की ज्यामध्ये शाश्वत ऊर्जा, आर्थिक विकास, रोजगार इत्यादी उद्दिष्टावर भर देण्यात आला.

शाश्वत विकासावर परिणाम करणारे घटक :

शाश्वत पर्यावरण विकासावर परिणाम करणारे अनेक घटक अस्तित्वात आहेत त्यामध्ये लोकसंख्या वाढ, नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर (जंगलतोड, पाणी), प्रदूषण (हवा, पाणी, जमीन), हवामान बदल, तापमान वाढ, ग्रीन हाऊस इफेक्ट, तंत्रज्ञानाचा चुकीचा वापर, कृत्रिम पाऊस, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, आणि आर्थिक विकासाचे असंतुलन बिघडून नैसर्गिक साधन संपत्तीवर ताण येतो आणि भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा धोक्यात येतात, म्हणून पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकास यात समन्वय साधणे अति महत्त्वाचे आहे.

शाश्वत विकासासाठी उपाय योजना :

- सौरऊर्जा,पवनऊर्जा यांसारख्या अक्षय ऊर्जा स्रोतांचा वापर वाढवून योग्य वापर करणे.

- शाश्वत शेती पद्धतींचा अवलंब करून, रासायनिक खताचे प्रमाण कमी करून सेंद्रिय खताचा अवलंब करणे.
- पाण्याच्या माध्यमातून जलसंधारण राबवणे, पाण्याचा पुनर्वापर करणे आणि पाणी प्रदूषण रोखणे.
- कचरा व्यवस्थापन: कचऱ्याचे योग्य व्यवस्थापन आणि पुनर्वापर करणे.
- शिक्षण: पर्यावरण जागृती आणि शिक्षणाला प्रोत्साहन देऊन विविध शहरे पर्यावरणास अनुकूल बनवणे.

पर्यावरण आणि शाश्वत विकास हे एकमेकांशी निगडित असणारे घटक आहेत.पर्यावरणाचे रक्षण करूनच आपण भावी पिढ्यांसाठी एक शाश्वत आणि समृद्ध भविष्य घडवणे ही आज काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष :

मानव आणि पर्यावरण यांच्यामधील समतोल ठेवायचा असेल तर विकासाच्या नावाखाली निसर्गाचा वापर करणे योग्य नाही उलट यामुळे. नैसर्गिक आपत्ती, पाणीटंचाई, अन्नसंकट, आरोग्य समस्या आणि सामाजिक असमतोल वाढतो. त्यामुळे शाश्वत विकास साधताना वर्तमान पिढीच्या गरजा लक्षात ठेवूनच पुढील सर्व कार्य करणे नितांत गरजेचे आहे.त्याचबरोबर भविष्यातील पिढ्यांचे हक्क कशी सुरक्षित राहतील याकडे विशेष लक्ष दिलेले आहे. आणि अशा पद्धतीमुळेच पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यास मदत होऊन मानवी जीवनमान उंचावते.

आज पहिले तर पर्यावरणीय शाश्वत विकासाशिवाय मानवाचे भवितव्य सुरक्षित नाही. निसर्गाचे रक्षण म्हणजेच मानवाचे रक्षण होय. त्यामुळे शासन, समाज आणि प्रत्येक नागरिकाने पर्यावरणपूरक जीवनशैली स्वीकारून शाश्वत विकासाच्या दिशेने पावले उचलणे ही आज काळाची गरज आहे.

संदर्भ सूची :-

1. पर्यावरणाचा शाश्वत विकास : डॉ.प्रकाश सावंत
2. पर्यावरणशास्त्र : प्रा.एस. व्हि.डाके, प्रा.डॉ. व्ही. जे.पाटील
3. पर्यावरण अभ्यास : प्रा.एस.व्ही.ढमढेरे
4. पर्यावरण विज्ञान : प्रा.अहिरराव,प्रा.आलीझाड
5. https://share.google/aimode/FUBn0C2O0GN9sDOHR
6. https://www.google.com/url?sa=t&source=
7. https:// mr.wikiPedia.org

10

छत्रपती संभाजीनगर शहरातील प्रभागरचना आणि प्रभागनिहाय महिला व पुरुष मतदाराचे प्रमाण : एक भौगोलीक अभ्यास

श्री.रामेश्वर तुळशीराम करपे
संशोधक विद्यार्थी
संशोधन केंद्र: शि.म.ज्ञा. मोहेकर, महाविद्यालय, कळंब, ता.कळंब जि.धाराशिव

डॉ.प्रा.राघवेंद्र विठ्ठल ताटीपामूल
संशोधक मार्गदर्शक भूगोल व संशोधन केंद्र विभाग प्रमुख) शि.म.ज्ञा.मोहेकर महाविद्यालय, कळंब ता.कळंब जि. धाराशिव

प्रस्तावना :

भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे निवडणुकीचे संपूर्ण अधिकार केंद्रीय निवडणूक आयोगाने राज्य निवडणुक आयोगाला दिलेले आहे.राज्य निवडणूक आयोग स्थानिक स्वराज्य संस्थचे निवडणुकीचे सर्व कार्य पार पाडतात.वार्ड किवा प्रभाग रचना म्हणजे स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये (ग्रामपंचायती, नगरपालिका व महानगपालिका) निवडणुकीसाठी मतदारसंघाची भौगोलिक सीमा,लोकसंख्या,आरक्षण,क्षेत्रफळ इ.घटकाचा विचार करून प्रशासकीय सोयीसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थेत गाव किवा शहरातील विशिष्ट भागाचे लहान क्षेत्रात विभाजन होय.

महानगपालिका मध्ये एका प्रभागामध्ये एक किवा एकापेक्षा जास्त वार्डाचा समावेश केला जाऊ शकतो. छत्रपती संभाजीनगर महानगपालिकेत 1982 मध्ये नगरपरिषदेचे महानगपालिका मध्ये रुपांतर झाल्यापासून पासून वार्ड रचना अस्तित्वात आहे. 1982 पासून 2015 पर्यत छत्रपती संभाजीनगर महानगरपालिकेत स्वतंत्र वार्ड होते. 2026 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत मात्र 4 वार्ड एकत्रित करून एक प्रभाग निर्माण केला आहे. एकूण 115 वार्डाचे 29 प्रभागामध्ये विभाजन करण्यात आले.यात 28 प्रभागामध्ये 112 वार्ड समाविष्ट झाले तर उर्वरित 3 वार्डाचा प्रभाग क्र.29 मध्ये समावेश करण्यात आला आहे.

संज्ञा: प्रभागरचना,मतदार प्रमाण,महिला मतदाराचे प्रमाण,पुरुष मतदाराचे प्रमाण

उदिष्टे:

1) छत्रपती संभाजीनगर शहरातील प्रभागनिहाय मतदाराचा आढावा घेणे
2) छत्रपती संभाजीनगर शहरातील महिला व पुरुष मतदाराचे प्रमाण शोधणे.
3) छत्रपती संभाजीनगर शहरातील प्रभागरचनेचा आढावा घेणे.
4) छत्रपती संभाजीनगर शहरातील लोकसंख्येचा आढावा घेणे.

छत्रपती संभाजीनगर शहरातील प्रभागनिहाय महिला व पुरुष मतदार:

छत्रपती संभाजीनगर शहरात निजामाच्या काळात 1936 मध्ये नगरपरिषदेची स्थापना झाली. भारत स्वातंत्र झाल्यानंतर तेरा महिने उशिराने म्हणजे 17 सप्टेंबर 1948 मध्ये हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र झाले. याच बरोबर हैदराबाद संस्थानचा भाग असलेला मराठवाडा प्रदेश प्रदेश (तत्कालीन सुभा) देखील स्वतंत्र झाला.संपूर्ण भारतात त्या काळात भाषावार प्रांत रचनानुसार राज्याची मागणी होत होती.सुरुवातीला छत्रपती संभाजीनगर शहर 1956 मध्ये दिव्यभाषीक मुंबई राज्याचा समाविष्ट करण्यात आले.पुढे 1 मे 1960 रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली.मराठी भाषीक प्रांत असेल्याला छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्याचा समावेश महाराष्ट्र राज्यात करण्यात आला.स्वतंत्र कालखंडानंतर शहराच्या विकासाला चालना मिळाली. शहरात 1965 मध्ये औद्योगिक विकास महामंडळाची स्थापना झाली. यामुळे शहरात औद्योगीकरणाला सुरुवात झाली. शहरात मोठ्या प्रमाणात लोक आकर्षित होऊ लागले.शहरातील पायाभूत सुविधा आणि नगर नियोजन करण्यासाठी 1972 मध्ये सिडको संस्थेची स्थापना करण्यात आली.या माध्यमातून शहरात अनेक नागरीवस्त्यांची निर्मिती करण्यात आली आहे. शहरात वाढत्या नागरिकरणाचे योग्य व नियोजनपूर्वक पायाभूत सुविधा पुरवण्यासाठी आणि विकास करण्यासाठी 1982 मध्ये नगरपरिषदेचे महानगरपालिकेत रूपांतर करण्यात आले.

तक्ता क्र.1 महानगरपालिकेतील वॉर्डसंख्या व लोकसंख्या

वर्ष	वॉर्ड	लोकसंख्या (जनगणनेनुसार)
१९८८	६०	२८४८०७ (१९८१)
१९९५	८२	५७३२७२ (१९९१)
२०००	८३	५७३२७२ (१९९१)
२००५	९९	८८०७४० (२००१)
२०१०	९९	८८०७४० (२००१)
२०१५	११५	११७५११६ (२०११)
२०२५	११५	११७५११६ (२०११)

स्रोत: छत्रपती संभाजीनगर महानागरपालिका निवडणूक विभाग

8 डिसेंबर 1982 रोजी राज्य सरकारने छत्रपती संभाजीनगर नगरपरिषदेचे महानगरपालिकेत रुपांतर केले. 1988 मध्ये पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुका 60 वार्डा मध्ये पार पडल्या. दुसऱ्या सार्वत्रिक निवडणुका 1995 मध्ये 82 वार्डा मध्ये पार पडल्या. तिसऱ्या सार्वत्रिक निवडणुका 2000 मध्ये 83 वार्डा मध्ये पार पडल्या.चौथ्या सार्वत्रिक निवडणुका 2005 मध्ये 99 वार्डा मध्ये पार पडल्या तर पाचव्या सार्वत्रिक निवडणुका 2010 मध्ये 99 वार्डा मध्ये पार पडल्या. साहव्या सार्वत्रिक निवडणुका 2015 मध्ये 115 वार्डा मध्ये पार पडल्या.त्याचा कार्यकाल 2020 पर्यत होत्या.तर काही

तक्ता क्र.2 छत्रपती संभाजीनगर शहरातील निवडणुक प्रभाग रचना

प्रभाग क्र	प्रभागातील काही महत्वाचे समाविष्ट भाग
१	हर्सूल,भगतसिंगपूरा,चेतनानगर,फकीरवाडी,जहागीर कॉलनी,बेरीबाग
२	होनाजीनगर,वानखेडेनगर,रोजाबाग,मयूरनगर,भारतमातानगर,महमूदपूरा,एन१२
३	पहाडसिंगपूरा,बेगमपूरा,भावसिंगपूरा,जयसिंगपूरा,चाऊस कॉलनी,विद्युत कॉलनी
४	पडेगाव,मिटमिटा,नंदवान कॉलनी,मिलिंदनगर परिसर,रावसपूरा
५	आरेफ कॉलनी,आसेफिया कॉलनी,बुडीलेन,कबाडीपुरा,गरमपाणी,भडकल गेट,
६	लोटाकारंजा,शहाबाजार,काचीवाडा,हर्षनगर,विश्वासनगर,मुर्गीनाला
७	एन११,१२,सिद्धार्थनगर,रशीदपूरा,स्वामी विवेकानंदनगर,पवननगर,शाताब्दी नगर
८	मयूरपार्क सूरेवाडी बाजार समिती, सनीसेंटर नारेगाव काहीभाग,म्हस्केवाडी
९	नारेगाव ब्रिजवाडी उत्तरनगरी,हिनानगर,चिकलठाणा,मिसारवाडी,आरतीनगर
१०	बजरंगचौक,गुलमोहरकॉलनी,चिकलठाणा,माढाकॉलनी,एन१,सिडको,विजयश्रीकॉलनी
११	गणेशनगर,आविष्कार कॉलनी, फतेसिंगपुरा कॉलनी,सिंहगड कॉलनी
१२	रहमानीया कॉलनी,मुजिया कॉलनी,आझम कॉलनी,शरीफ कॉलनी,किराडपुरा
१३	मकसूद कॉलनी,करीम कॉलनी,भीमसंदेशनगर,कैसर कॉलनी,किराडपुरा,बाजीपुरा
१४	नवाबपूरा,गवळीपुरा,संजयनगर,निजामगंज कॉलनी,रणछोडदास गिरणी
१५	नारळीबाग,सिटी चौक,कुंभारवाडा,केळीबाजार,जाधवमंडी,गुलमंडी,गांधीनगर
१६	अजबनगर,सब्जीमंडी,खोकडपुरा,जुनामोढा,सुराणानगर,लक्ष्मणचावडी,कैलासनगर
१७	खडकेश्वर,भोईवाडा,एसबीकॉलनी,समर्थनगर,पुष्पनगरी,कोटला कॉलनी
१८	पदमपुरा,कोकणवाडी,गांधीनगर,वेदांतनगर,बन्सीलालनगर,रामनगर,जालाननगर
१९	रमानगर,क्रांतीनगर,श्रेयनगर,झांबड इस्टेट,ज्योतीनगर,देवानगरी,प्रतापनगर
२०	सिंधीकॉलनी,बालाजीनगर,जयविश्वभारती कॉलनी,शिवशंकर कॉलनी,बौद्धनगर
२१	विष्णूनगर,सिंधीकॉलनी(काहीभाग),जव्हारकॉलनी,सारंग सोसायटी भानुदासनगर
२२	विद्यानगर,अलंकार कॉलनी,न्यायनगर,पुंडलिकनगर.गजाननगर,हनुमाननगर
२३	सिडको एन३,एन४,जयभवानी नगर,ठाकरेनगर,एसटी कॉलनी,जिजामाता कॉलनी
२४	मुकुंदवाडी,न्यूएसटीकॉलनी,जयश्रीकॉलनी,ज्ञानेश्वरकॉलनी,संघर्षनगर,एन२काहीभाग
२५	रामनगर,प्रकाशनगर,म्हाडाकॉलनी,कामगारकॉलनी,चिकलठाणागाव,मोतीवालानगर
२६	देवळाई,सातारा(काही भाग),रेणुकापूरम,विजयवंतनगर,छत्रपतीनगर,संग्राम नगर
२७	गारखेडा,एम.सिटी,शिवाजीनगर,गजाननकॉलनी,स्वप्ननगरी,सारंग सोसायटी
२८	एकनाथनगर,नागसेननगर,सिल्कमिल्क कॉलनी,बाणेवाडी,अबरारकॉलनी,महूनगर
२९	कासलीवाल मार्बल,गादियाविहार,सातारागाव,सुधाकरनगर,कांचनवाडी,नक्षत्रवाडी

स्रोत : निवडणूक विभाग छत्रपती संभाजीनगर महानगरपालिका

तांत्रिक व कायदेशीर अडचणीमुळे 2020 मध्ये निवडणुका होऊ शकल्या नाही.तत्कालीन कार्यकाळात 2020 ते 2026 पर्यंत महानगरपालिकावर प्रशासक नेमण्यात आले. 15 जानेवरी 2026 रोजी 7 व्या महानगरपालिका निवडणुका प्रथमच 29 प्रभाग व 115 वार्ड मध्ये पार पडल्या.शहरात प्रथमच प्रभाग निहाय पार पडल्या.

तक्ता क्र.३ छत्रपती संभाजीनगर शहरातील प्रभागनिहाय महिला व पुरुष मतदार						
प्रभाग क्र.	एकूण मतदार	महिला मतदार	महिला प्रमाण	पुरुष मतदार	पुरुष प्रमाण	इतर
१	४२७१४	२०५४७	४८.१०%	२२१६६	५१.८९%	१
२	३६१३१	१७७५५	४९.१४%	१८३७६	५०.८६%	०
३	३५६०२	१७७३१	४९.८०%	१७८७०	५०.२०%	१
४	४१००५	१९८७९	४८.४७%	२११२३	५१.५१%	३
५	५०१०३	२४४६९	४८.८३%	२५६३३	५१.१७%	०
६	४४७०१	२२०५९	४९.३४&	२२६४२	५०.६६%	०
७	३६२८३	१७९२७	४९.४०%	१८३५५	५०.५९%	१
८	३९०६०	१८८३३	४८.२१%	२०२२६	५१.७८%	०
९	४०३११	१९२३२	४७.९३%	२१०७८	५२.२८%	०
१०	३५५००	१७४१२	४९.०४%	१८०८८	५०.९५%	०
११	३०५९८	१५०४८	४९.१७%	१५५५०	५०.८२%	०
१२	४३७२८	२१२१५	४८.५१%	२२५१०	५१.४७%	३
१३	३९४४६	१८८७७	४७.८५%	२०५६७	५२.१३%	०
१४	४७१००	२२६६६	४८.१२%	२४४२७	५१.८६%	०
१५	३९३४६	१९४५३	४९.४४%	१९८९३	५०.५५%	०
१६	३५५९३	१७४००	४८.८८%	१८१९२	५३.३५%	१
१७	३००४२	१५०५८	३८.४१%	१४९८३	६१.५८%	१
१८	३०३६९	१४९७४	४९.३०%	१५३९३	५०.६८%	२
१९	३११७६	१५४८२	५०.३४%	१५६९३	४९.६६%	१
२०	३४६३८	१६८४१	४८.६२%	१७७८१	५१.३३%	१६
२१	३५२१६	१७१११	४८.५८%	१८०८६	५१.३५%	१९
२२	४१८२५	१९९५०	४७.६९%	२१८७२	५२.१७%	३
२३	३८०१२	१८२७१	४९.२५%	१९७४१	५१.९३%	०
२४	३४६१८	१६७४८	४८.४७%	१७८८०	५१.५२%	०
२५	४०१३३	१९३९३	४५.९५%	२०७४०	५१.५९%	०
२६	४८२०७	२२८६५	४७.४९%	२५३४२	५२.५०%	०
२७	३७७५४	१७९५१	४७.५०%	१९७८५	५२.४४%	१८
२८	४६५५०	२२६८३	४८.७२%	२३८६७	५१.२७%	०
२९	३२५२२	१५४३८	४७.४६%	१७०८१	५२.५२%	३
एकूण	१११८२९३	५४३२६८	४८.५८%	५७४९४०	५१.४१%	८५

छत्रपती संभाजीनगर महानगरपालिकेत 2025 च्या सार्वत्रिक निवडणूकीत एकूण 29 प्रभाग व 115 वॉर्ड होते.यात 28 प्रभाग हे 4 वार्ड मिळून एक प्रभाग तयार झालेला होता तर प्रभाग क्र. 29 मध्ये 3 वार्डचा समावेश होता. 2025 सार्वत्रिक निवडणुकीत एकूण 1118293 मतदार होते. महिला मतदाराची एकूण संख्या 543238 एवढी होती त्याचे एकूण मतदाराशी प्रमाण 48.58% तर पुरुष मतदाराची एकूण संख्या 574940 एवढी होती तर एकूण मतदाराशी तुलना केली तत्र हे प्रमाण 51.41% एवढे होते. इतर मतदाराची संख्या 85 होतती.प्रभाग क्र.17 मध्ये सर्वात कमी 30042 मतदार आहे.तर प्रभाग क्र.26 मध्ये सर्वात जास्त 48207 मतदार आहे.

निष्कर्ष :

1) एकूण 29 प्रभागापैकी 28 प्रभागात पुरुष मतदार जास्त आहे.
2) प्रभाग क्र 19 मध्ये महिला मतदाराचे प्रमाण (50.34 %) पुरुष मतदारापेक्षा जास्त आहे.
3) प्रभाग क्र 17 मध्ये पुरुष मतदाराचे प्रमाण 60% पेक्षा जास्त आहे तर महिला मतदाराचे प्रमाण 40% पेक्षा कमी आहे.
4) एकूण सर्व प्रभाग मिळून महिला व पुरुष यांच्यात 2.91% मतदाराचा (31672) फरक आहे.

संदर्भ सूची :-

1) महाराष्ट्र महानागर पालिका अधिनिय 1949 ,व्यवस्थापक,येरवडा कारार्ग्ह मुद्रणालय,पुणे यांच्याद्वारे भारतात मुद्रित आणि संचालक,शासन मुद्रण व लेखनसामग्री, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई-400 004 यांच्याद्वारे प्रकाशित, 2015
2) महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम 1959, शासकीय मुदनालाय व ग्रंथगार नागपूर यांच्याद्वारे भारतात मुद्रित व लेखन सामग्री मुंबई-4 यांच्याद्वारे प्रकाशित 2015
3) दुबे एस.एन.(2001), "भारतीय लोकसंख्या",ओथर्स प्रेस,दिल्ली
4) हसन.एम. (2005),"लोकसंख्या भूगोल",रावत प्रकाशन,जयपूर
5) डॉ.अनिल कठारे, (2013) "मराठवाड्याचा इतिहास" एजुकेशनल पब्लिकेशन, छ.संभाजीनगर
6) R.C. Chandra (1986), A Geography Populations", Kalyani Publication (II edition)
7) https://censusindia.gov.in/census.website
8) https://chhsambhajinagarmc.org
9) https://mahasec.maharashtra.gov.in
10) https://drive.google.com/drive/folders/1ATgnXox XIhWsk2 QPuET_OOm1 EvwMlfwe

11

बदलते वातावरण व भारतीय लोकसंस्कृती

प्रा. दत्तात्रय बद्रिनाथ हारकर
मराठी विभाग,
गांधी महाविद्यालय, कडा,
ता. आष्टी ,जिल्हा बीड

लोकगीते म्हणजे लोकांनी सण-उत्सव विविध समारंभ प्रसंगी गांभीर्याने गायिलेली गाणी असे म्हणता येईल. देवतांसाठी कष्टाची कामे करता करता, कष्टाचे डोंगर उपसतांना जी श्रमपरिहार्य स्वयंस्फुर्तीने ओठातून बाहेर पडली त्या सर्व गीतांना 'लोकगीते' असे म्हणता येईल. मानवी जीवनातील भावभावनेला लोकवाड्मयात महत्त्वाचे स्थान आहे. लोकवाड्मयात ही भावभावना महत्त्वाची असते.

वाड्मयामध्ये माणसाच्या मनाला आवाहन असते. आणि भावनांची कंपने, स्पंदने, मनात संवेदना जागृत करुन एक प्रकारे भावानुभवाच्या अनुभवातून मानवी मनाला एक प्रकारे आनंद होत असतो. भावानुभव आणि जीवनातील सुख-दुःख यांचा घनिष्ट असा संबंध आहे. मानवी जीवनाची उभारणी अनेक सुख-दुःखाच्या खाचखळग्यांनी झालेली असल्याने त्या जीवनातील सुख-दुःखाच्या भावानुभावांना त्यांच्या जीवनात आणि ते जीवन ज्या वाड्मयातून आविष्कृत होते त्या वाड्मयाला आस्वाद प्रक्रियेत महत्त्व असते. लोकगीतांमध्ये जे विविध विषय जाणवतात त्यामध्ये भाव-भावना हा एक महत्त्वाचा विशेष आहे. लोकगीतांचा उगमच मुळात मानवी जीवनातील भावाविस्काराला मुक्त करण्याच्या हेतुने झालेला दिसतो. आपल्या मनातील भावना, आपल्या मनातील विचार इतरांना सांगणे हा मानवी गुण आहे. यातून मानवाच्या तो ज्या प्रसंगी ज्या त-हेने कार्य पार पाडले जातअसतांना काहीशा लयबध्द ओळी तोंडातून बाहेर पडल्या यालाच लोकगीत असे म्हणतात.

मानवी जीवन आणि लोकगीते यांचा घनिष्ट संबंध आहे. मानवी मनातील विविध भावभावनांचा अविष्कार लोकगीतातून झाला आहे. "लोकगीते म्हणजे लोकजीवनाची भावगंगा आंतरीच्या उमाळ्याने, जिवाच्या जिव्हाळ्याने थिबून वाहतांना दिसते. अशा या भावगंगेत डुंबण्याचा एक प्रकारचा आनंद आपल्याला लोकगीतांचा आस्वाद घेतांना मिळतो." असे लोकसाहित्याचे अभ्यासक डॉ. शरद व्यवहारे यांना वाटते. लोकगीतांची निर्मितीच मुळात समाजातून झालेली असल्यामुळे त्यातून समाजमनातील भावभावना व्यक्त झालेल्या दिसतात. लोकगीतांची निर्मिती जरी अशिक्षित समाजात झालेली असली तरी विविध भावतरंग लोकगीतातून दिसतात. इतर वाड्मय ललित कलाकृतीप्रमाणे लोकगीतातही सौंदर्यभाव असतात. एखादे लोकगीत दिसते कसे ? याला काहीही महत्त्व नाही; परंतु त्या लोकगीतातून कोणते भाव प्रकट होतात. हे पाहणे महत्त्वाचे असते. लोकगीतातून व्यक्त होताना भावविष्काराचे स्वरुप येथे समजावून घ्यावयाचे आहे. मानवी मन अनेकविध भावानुभावांनी समृध्द असते. ज्यावेळी हे भावनुभावाच्या माध्यमातून व्यक्त होतात तेव्हा त्यातील प्रत्येक भाव आपल्या संवेदनक्षम मनावर एक चित्र चित्रित होते. यालाच भावानुभावाची अभिव्यक्ती म्हणतात.

कारण डॉ. शरद व्यवहारे म्हणतात, "भावविश्वात रसिकाला तादात्म्य पाऊन घेण्याचे विलक्षण सामर्थ आहे. या भावविश्वात तादात्म्य पावताना एक प्रकारचा आनंदाचा प्रत्यय येत असतो. आपल्याला विरंगुळा वाटतो हा विरंगुळा मानवी जिवनात अत्यंत मोलाचा आहे." लोकगीतातील ही भावाभिव्यक्ती माणसाच्या मनाला

हळुवार स्पर्श करतात. मनाला आनंदी करतात. त्याचप्रमाणे कधी कारुण्याने डोळेही पाणवतात. लोकगीतातील वेगवेगळ्या जीवनानुभवातून व्यक्त झालेल्या लोकगीतांचा अभ्यास करावा लागणार आहे. यामध्ये प्रामुख्याने

1. कौटुंबिक जीवनातील भावसंबंध.
2. संसारातील, स्त्री जीवनातील सुख दुःखात्मक भावानुभव.
3. धार्मिक श्रध्दाशील मनातील भावविश्व.

वरील जीवनानुभवातून आविष्कृत होणाऱ्या लोकगीतातील भावाभिव्यक्तीचा येथे अभ्यास केला जाणार आहे.

कौटुंबिक जीवनातील भावाभिव्यक्ती :

मराठी लोकगीत आणि कुटुंब यांचा जवळचा संबंध आहे. सामाजिक दृष्ट्या जीवनातील वेगवेगळ्या क्षेत्रातील भावभावनांचा आविष्कार लोकगीतातून झालेला आहे. पूर्वीची कौटुंबिक परिस्थिती पाहता कौटुंबिक जीवन फारच जिव्हाळयाचे होते, परंतु आजच्या यंत्र संस्कृतीच्या युगात धक्काधक्कीच्या काळात कौटुंबिक जीवन दुरावलेले दिसते. आजच्या कुटुंबातील अवस्था पाहिली तर आपल्याला असे दिसते की, आज मुलगा आणि वडील यांची सुट्टीच्या दिवसांत भेट होते. कारण मुले उठण्याच्या अगोदर वडिलांना नोकरीच्या निमित्ताने घराबाहेर पडावे लागते आणि संध्याकाळी मुले झोपल्यानंतर घरी परतावे लागते. अशी स्वतःच्या मुलांच्या बाबतीत आवस्था झाली आहे. तेंव्हा येथे इतर नातेसंबंधाचा विचार करणे दुरच रहाते, परंतु पुर्वीच्या काळी कौटुंबिक जीवन इतके जिव्हाळयाचे होते की, त्याची आज आपण कल्पनादेखील करु शकत नाही. या नात्यासंबंधीचे वर्णन त्या काळातील लोकगीतून आपल्याला आज पहायला मिळते. कौटुंबिक जीवनातील विविध नाते-संबंधाविषयी लोकगीतातून भावाविष्कार अभिव्यक्त झालेले आहेत. यामूळे लोकगीतातील हे भाव विश्व आजही मानवाच्या मनाला भुरळ घालते. कौटुंबिक नात्यामध्ये, आई-वडिल, बहीण-भाऊ, पती-पत्नी, प्रियकर-प्रेयसी, ननंद- जावा, सासू सासरे, सखी-शेजारीण असे विविध नातेसंबंध लोकगीतातून आविष्कृत झालेले दिसतात. कुटुंबातील अनेक जीवनानुभवांशी या नात्याचा संबंध येत असतो. "कौटुंबिक जिव्हाळयाची ओवी गीते म्हणजे स्त्री जीवनाची गाथा ! ओथंबून वाहणारी स्त्री मनातील भावगंगा ! या स्वरुपाच्या ओवीगीतातून स्त्री-जीवनाच्या अनेकविध पैलूंचे दर्शन घडते. कौटुंबिक नात्यातील भावसंबंध स्त्री जीवनातील सुखदुःखे स्त्रियांच्या आवडी-निवडी, आचार-विचार, रुढी-प्रथा, भाव-भावना इत्यादींची निर्मळ प्रतिबिंब या ओवीगीतात पहावयास मिळते." लोकगीतामध्ये स्त्री गीतांचा भरणा अधिक आहे. अर्थात स्त्री ही हळव्या मनाची असल्याने तिच्या कुटुंबातील पती, सासु-सासरे, ननंद-दीर, भाऊजय, आई-वडिल, बहीण-भाऊ इ. नात्यासंबंधाबल ती लोकगीतातून मनातील भाव व्यक्त करते. कौटुंबिक नात्यामध्ये स्त्री ही भावनीक असते. स्त्री ओवी गीतातील प्रत्येक ओवी म्हणजे एक भावचित्र असते. कौटुंबिक जिव्हाळ्याच्या नातेसंबंधातील, संसारातील जीवनातील जीवनानुभूती पहावयास मिळते. स्त्री जीवनामध्ये सासर आणि माहेर या दोन ठिकाणांना विशेष महत्त्व आहे. घरातील प्रमुख स्त्री भोवती संपुर्ण कुटुंबाचीनाळ जोडलेली असते. भावा-भावातील प्रेमाचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून आपल्याला या लोकगीतांचा उल्लेख करता येईल.

"राम चाले वाटे । लक्ष्मण झाडी काटे

उपरोक्त लोकगीतातील ओळीमधून बंधू प्रेमाचे त्याच्चप्रमाणे लहान भाऊ मोठ्या भावाचा आदर करतो याचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

अगदी मानवाच्या जन्मापासून ते त्याच्या आयुष्याच्या अखेरीपर्यंतचे अनेकविध नातेसंबंधाविषयी भाव-भावना, सुख-दुःख लोकगीतामध्ये स्वी गीतांचा भरणा अधिक आहे. माहेरी चार दिवस सुखाचे आनंदाने घालवून स्वी जेव्हा सासरी नांदण्यासाठी जाते त्यावेळी तिच्या तोंडून माहेरच्या व्यक्तीविषयीच्या भावभावना ती गीतातून अभिव्यक्त करते.नांदायला आल्यानंतर मुलीला प्रथम तिच्या आईची वेळोवेळी आठवण येते. दळण दळतांना जात्यावर बसल्यानंतर नकळत तिच्या तोंडून शब्द बाहेर पडू लागतात.

"नदीला येतो पूर लवणाला बाई फेस
गंगा वाहे बारा मास, माय हरण माझी।
किंवा
बाबा आणि बया माझी अमराई पाडाची,

किंवा

माय बाई माझे शेवंतीचा मळा."

या ओव्यामधून मुलीच्या मनातील आई वडीलाविषयीचे प्रेम ओसंडून वाहतांना दिसते. यामध्ये आईवडिलांसाठी गंगा, हरण, शेवंतीचा मळा आमराई इ. उपमा देऊन आई वडिलांच्या हृदयातील मुळाचे स्थान दाखवून दिले आहे. स्त्रियांच्या ओवीगीतांमध्ये आई-वडिल, बहिण-भाऊ या नात्याविषयी अधिक प्रमाणत कृतज्ञता व्यक्त होतांना दिसते

"गोतामंदी गोत मायबाई गोत।
पोथी मंदी भागवत, दिसं शोभिंवत

किंवा

अस्तुरी मिळ्ल लेण्या लुगड्यानं झ्याक
नाही मिळ्त माया बाप मोजलेत रुपये जरी लाख।।

किंवा

येड्या माझ्या जीवा तुला उलीस कळना
माय बाप सारखं कुठं दौलत मिळना ।।

उपरोक्त ओव्यामधून आई वडिलांविषयीची आत्मियता कृतज्ञता व्यक्त झाली आहे. उपरोक्त ओळीमध्ये जीवनासंबंधीचे अनेक भाव व्यक्त होतात. तसा विचार केला असता स्त्रीच्या एकूनच जडण-घडणीत आई-वडीलांचा मोलाचा वाटा असतो. तिच्यावर आई-वडिलांचे संस्कार झालेले असतात. जीवन जगत असतांना समाजात कसे वागावे, कसे जगावे याविषयी आई-वडील आपल्या मुलांवर संस्कार करत असतात. एखाद्या अलंकारामध्ये भगवंताचे स्थान ज्या प्रमाणे शोभिवंत दिसते तसेच नात्यामध्ये आईचे स्थान आहे. असे या ओळीमधून व्यक्त झाले आहे. मुलाचे जीवन घडवण्यात आईचा जितका वाटा असतो. तेवढाच वाटा वडीलांचा सुध्दा असतो. सासरी गेल्यानंतर प्रत्येक स्त्रीला आपल्या पित्याचे नाव कमवावे असे वाटत असते.

"आई माझी गंगा काशी पिता माझा रामेश्वर,
देवाला नको जाया माझ्या घरी देव थोर ।।"

यासारख्या ओव्यामधून आई वडीलांचा थोरपणा व्यक्त होतो. त्याचप्रमाणे भाऊ-बहिणी विषयीचे अनेक गीतांतून वर्णन केलेले दिसते. स्त्रीच्या मनात आई वडिलांविषयी जेवढी आत्मीयता दिसते तेवढीच आत्मीयता भाऊ बहिणीच्या गीतातून दिसून येते. आपल्या भावाविषयी बहीण पुढील प्रमाणे आत्मीयता प्रकट करतांना दिसते.

"सावली भावजय, शुक्राची चांदणी चंद्र डुलतो तो
अंगणी, भाई राजस माझा ।।

किंवा

मालन कुंकू लावी बारीक गव्हावाणी
बांधवाचं रुप बाई माझ्या, देवावाणी ।।

किंवा

आमी दोघी बहिणी दोन गावच्या बारवा
मध्ये चंदन हिरवा ।।"

ओवाळणीसाठी चोळी लुगड्यासाठी एक तरी भाऊ असावा असे प्रत्येक स्त्रीला मनोमनी वाटत असते. उपरोक्त गीतातुन एक बहीण भावाचे सुखी संसाराचे स्वप्न पहातांना, त्याचप्रमाणे भावासाठी 'चंदना' ची उपमा देऊन भाऊ चंदनाप्रमाणे सुगंधाचा प्रत्यय देतो असे स्पष्ट होते. सासरी होणारा सासुरवास कोणाला सांगावा यासाठी प्रत्येक बहिणीला एक भाऊ असावा असेवाटते. त्याचप्रमाणे कुटुंबातील भावजय, मामा-मामी, सासु-सासरे, पती, दीर यासारख्या अनेक कौटुंबिक नात्यासंबधीचे चित्रण लोकगीतातून आलेले पहायला मिळते.

संसारातील, स्त्री जीवनातील सुखदुःखात्मक भावानुभव:

लोकपरंपरेतील स्त्री ही कुटुंब व्यवस्थेचा केंद्रबिंदु आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही, लोकपरंपरेत जीवन जगत असतांना स्वीला अनेक प्रकारच्या भूमिका निभवाव्या लागतात. रुढी प्रथेप्रमाणे स्त्रीला एका चौकटीतच जीवन जगावे लागते. स्त्री ची भूमिका आईची असो अगर सासूची असो, अथवा मुलगी, बहीण, भावजय, ननंद, जाऊ, सवत, सासू, आत्या, मावशी, काकू, आजी, मैत्रिण अशा विविध भुमिकेतून तिला अनेक संकटाना सामोरे जावे लागते .

"स्त्री जीवन म्हणजे सुखदुःखात्मक भावचित्राची निसर्गानेच केलेली अभिव्यक्ती असे म्हणावयास हरकत नाही मराठी लोकगीतातून आविष्कृत होणाऱ्या स्त्री जीवन चित्रात दुःखात्मक भावानुभावाचा अधिक प्रत्यय येतो."असे डॉ. शरद व्यवहारे म्हणतात. डॉ. व्यवहारे यांच्या मताचा विचार केला तर ते योग्य आहे. कारण फार पुर्वी पासून आपल्याकडे पुरुषसत्ताक पध्दती अस्तित्वात आहे. आणि आजवर स्त्रीला अनेक हक्क अधिकार नाकरले गेलेले

दिसतात. त्यामुळे स्त्री ही एक अन्यायग्रस्त आहे. ती चूल आणि मुल यातच आपले सर्वस्व मानत असे. पतीच्या सुखासाठी पत्नी अहोरात्र कष्ट करुन पतीविषयी आदरभाव, श्रध्दा, निष्ठा, घराण्याचे आचार विचार याचे पालन करुन जीवन जगते.

"नको मज बिंदी नको मज चंद्रहार,
गळीचे मंगळसुत्र हाच माझा अलंकार।।
किंवा,
देवा नारायना, तुझी धैर्याची लेक
माझ्या कपळीचं कुंकू फुलामधी राख।।
नारायना बाप्पा सुखाचे उगव,
माझ्या कुंकांच बगवं, शेल्या पदरी जपावं।।"

येथे एक स्त्री लोकगीतातून तिच्या मनातील भावना व्यक्त करताना म्हणते, बिंदी, चंद्रहार, यासारखे मौल्यवान अलंकार नकोत माझ्या गळ्यातील मंगळसूत्र हाच माझा सर्वात मोठा अलंकार आहे. आपल्या पतीला दीर्घायुष्यलाभावे यासाठी ती सूर्याला हात जोडून विनंती करते की पतीच्या सुखासाठी सर्वस्व अर्पण करण्याची तिची तयारी आहे. ती स्वतंत्र नाही. तिला नियमांच्या बंधनातच जीवन जगावे लागते. याविषयीची एक बोलकी ओवी.

"लेकीचा जन्म कोणा घातला येड्यानं
पराया घरी, बैल राबतो भाड्यानं ।।
किंवा,
लेकीचा जन्म जसा बाभळीचा पाला,
वाऱ्या वावटळीनं गेला धनी कोण कुणाचा झाला।।"

उपरोक्त दोन्ही ओव्यामधून स्त्री मनातील एक दुखरी भावना स्त्री व्यक्त करताना दिसतो. येथे स्त्री ची तुलना शेतात राबणाऱ्या बैलाशी केली आहे. सासरी नांदत्या घरी होणाऱ्या छळामुळे त्रासलेली स्त्री दळण-कांडण करताना तिचे दुःख अशा प्रकारच्या ओव्यातून व्यक्त करताना दिसते. अशा प्रकारच्या लोकगीतांमध्ये स्त्रीचे माहेरी सासरी तसेच समाजात जीवन जगत असताना आलेले चांगले वाईट अनुभव अभिव्यक्त झालेले दिसतात. माहेरी आई-वडिलांनी केलेले लाड आणि सासरी गेल्यानंतर होणारा छळ, कोंडमारा, अन्याय अत्याचार या सारख्या सुखदुःखाच्या अनुभवाचे चित्रण ती लोकगीतातून अभिव्यक्त करते. त्याचप्रमाणे पतीनिधनाने आई वडीलांच्या निधनाने होणारे दुःख ती लोकगीताच्या माध्यमातून चित्रित करते. लोकगीतातून स्त्रीगीतातून स्त्रीचे करुण भावचित्र अभिव्यक्ती अधिक प्रमाणात प्रत्ययास येते.

धार्मिक श्रध्दाशील मनातील स्त्रीचे भावविश्व :

धार्मिक लोकजीवन आणि लोकगीत यांचा अतुट संबंध आहे. आपल्या येथे आदर्श मानल्या जाणाऱ्या धर्माचा उगम शोधायचा झाल्यास आपल्याला लोकगीतांचाच आधार घ्यावा लागतो. फार पुर्वीपासून स्त्री जीवनातील धार्मिक भावचित्रे लोकगीतातून अभिव्यक्त होतांना दिसतात. यामध्ये प्रामुख्याने राम-सीता, श्रीकृष्ण, द्रौपदी, श्रीयाळ, चांगुणा, हरीश्चंद्र तारामती यासारख्या अनेक पौराणिक स्त्री-पुरुषांचे संदर्भ देता येतील. देवत्व प्राप्त झालेल्या पौराणिक स्त्री-पुरुषांविषयी लोकगीतातून अत्यंत भाविक वृत्तीने व्यक्त झालेला दिसतो. लोकगीतांच्या निर्मितीमध्ये धर्माचाही महत्वपूर्ण असा वाटा आहे. लोकगीतातून धार्मिकतेचे विविध पैलू आविष्कृत होतांना आपल्याला पहायला मिळतात. उदा. धर्म विधी प्रसंगी म्हटले जाणारे गीत असे आहे -

"नवखंड पृथ्वी अंबे तुझं गं राज्य
दैत्य वधारीला, आबाद केलं गं राज्य
अंबे तुझ्या गं नावानं घट मांडियेला
नव दिवसांचे नव गं उपवास मला
येईन दर्शनाला तुझ्या गं घटाला
हिरवा चुडा गं हाताला
येईन तुझी वटी भरायला।।"

पारंपारिक लोकजीवनामध्ये विविध देवदेवतांना सण-उत्सव विधी यांना फार महत्त्व आहे. याचे प्रतिबिंब आजही आपल्याला अनेक लोकगीतामधून पहायला मिळते. धार्मिक लोकगीतांविषयी डॉ. शरद व्यवहारे म्हणतात "स्त्री गीतात ही अभिव्यक्ती अधिक उत्कट बनलेली आहे. अर्थात याला कारण स्त्रीची धार्मिक आणि श्रध्दाशील वृत्ती होय. स्त्री मनावर या देवदेवतांचा पौराणिक वाङ्मयातील आदर्श व्यक्ती जीवनाचा प्रभाव असलेला जाणवतो, व या प्रभावतूनच ही भावचित्राभिव्यक्ती मराठी लोकगीतात आली. आपल्याकडे धार्मिक विधीसंबंधी लोकगीते अनेक स्त्री पुरुषांकडून अभिव्यक्त होतात.

परंतु स्त्री लोकगीतात ही अभिव्यक्ती अधिक श्रध्दाशील झालेली असते. पुरुषांच्या लोकगीतांचा विचार केला असता त्यामध्ये आनंदी-आनंदाचे भाव अधिक प्रमाणात होताना दिसतात. पुरुषांच्या लोकगीताचे स्वरूप हे एखाद्या आनंदाच्या प्रसंगी या लोकगीताची निर्मिती होते. यामध्ये प्रामुख्याने सण-उत्सव प्रसंगी म्हटली जाणारी गाणी त्याचप्रमाणे एखादा विधी पार पाडताना लोकगीते म्हणण्याची प्रथा आहे. त्याचप्रमाणे एखादे कष्टाचे काम करत असताना लोकगीत म्हणण्याची प्रथा आहे. तसेच विहीरीतील पाणी मोटेने काढताना पुरुष मंडळी भलरी म्हणतात. शेतीची इतर कामे करताना अशा प्रकारची लोकगीते आपोआप त्यांच्या तोंडून म्हटली जातात.त्याचप्रमाणे लोकसंस्कृतीचे उपासक म्हणून गोंधळी, वासुदेव, वाघ्या-मुरळी, भराडी, भोपे, पोतराज यांच्या कडून विविध प्रकारची धार्मिक लोकगीतांची जोपासना केली जाते.

"डोळा आले पाणी पाहता चक्रपाणी
वासुदेव आणि जानकी बाई आनंदले मनोमनी ।।
पाहता माता अन् पिता डोळे कृष्णाचे भरले।
हुरदी आनंदले श्रीकृष्ण।"

लोकसाहित्याचे उपासक गोंधळी, वासुदेव, वाघ्या-मुरळी, भराडी, भोपे, पोतराज, यांकडून आजही यासारखे पौराणिक लोकगीते जतन केले आहे. वासूदेवाच्या या गीतातून श्रीकृष्णाविषयी आत्मीयता प्रकट होते.

अशा प्रकारच्या विविध लोकगीतामधून धार्मिकतेविषयी अनेक दाखले आपल्याला पहायला मिळतात. लोकगीतांचा बदलत्याय वातावरणानुसार वाङ्मयीन दृष्टीने विचार केला असता वाङ्मयातील सर्व गुणविशेष लोकगीतातून अभिव्यक्त होतात. त्याचप्रमाणे मानवी मनातील विविध भावाविष्कार लोकगीतातून प्रकट होतात. व लोकसंस्कृ तीचे बदलते दर्शन घडते.

संदर्भ सूची :-

1) डॉ. व्यवहारे विद्या, लोकसाहित्य लोकसंस्कृती, प्रतिमा प्रकाशन, सदाशिव पेठ औदुंबर अपार्टमेंटस, नवा विष्णु चौक पुणे.
2) डॉ. व्यवहारे शरद, लोकसाहित्य उद्गम आणि विकास, विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती 1979.
3) डॉ. शिंदे विश्वनाथ, लोकसाहित्य मिमांसा (भाग 2) प्रथम आवृत्ती 2006, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाउस पुणे.
4) डॉ.कालभूत पुरुषोत्तम, लोकसाहित्य स्वरूप आणि विवेचन, विजय प्रकाशन नागपूर, प्रथम आवृत्ती 10 जानेवारी 2007
5) डॉ. मांडे प्रभाकर लोकसाहित्याचे स्वरूप, सविता प्रकाशन औरंगाबाद.
6) डॉ. ढेरे राची, लोकसंस्कृतीचे उपासक, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 1996.

12

'लोककलावंताचे लोकसाहित्य'

श्री दत्ता काशिनाथ कोकाटे
आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,
कडा ता. आष्टी जि. बीड

प्रा. डॉ. अनिल एल. गर्जे
मराठी विभाग प्रमुख
एस. के. गांधी महाविद्यालय,
कडा ता. आष्टी जि. बीड

सारांश

लोकसाहित्य हे कोणत्याही समाजाच्या सांस्कृतिक स्मृतीचे, जीवनानुभवांचे आणि सामूहिक जाणिवांचे मौखिक रूप आहे. या लोकसाहित्याच्या निर्मिती, जतन व प्रसारामध्ये लोककलावंतांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. लोककलावंत हा केवळ सादरकर्ता नसून तो समाजाचा इतिहासकार, तत्त्वचिंतक, भाष्यकार आणि सांस्कृतिक वाहक असतो. पोवाडा, भारूड, गवळण, लावणी, ओवी, कथकळी, भजन, कीर्तन, लोकनाट्य, वासुदेव, तमाशा इत्यादी लोककला परंपरांमधून लोककलावंत समाजजीवनाचे विविध पैलू शब्दबद्ध व सादर करत असतो. या शोधनिबंधाचा उद्देश लोकसाहित्याची संकल्पना व स्वरूप स्पष्ट करणे, लोककलावंत व लोकसाहित्य यांच्यातील जैविक नाते उलगडणे, तसेच लोककलावंताच्या सर्जनशीलतेतून घडणाऱ्या लोकसाहित्याचे सामाजिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक महत्त्व अधोरेखित करणे हा आहे. आधुनिकतेच्या, माध्यमीकरणाच्या व जागतिकीकरणाच्या प्रभावाखाली लोकसाहित्य आणि लोककलावंत यांच्यासमोर उभ्या असलेल्या आव्हानांचा आढावा घेतला आहे. लोककलावंताचे लोकसाहित्य हे केवळ करमणुकीचे साधन नसून ते लोकजीवनाचे दर्शन घडवणारे जिवंत दस्तऐवज आहे, असा निष्कर्ष या अभ्यासातून मांडण्यात आला आहे.

की-वर्ड्स: लोकसाहित्य, लोककलावंत, मौखिक परंपरा, लोककला, सांस्कृतिक वारसा, समाजजीवन, लोकसंस्कृती

प्रस्तावना :

मानवी संस्कृतीचा इतिहास लिहिला जाण्यापूर्वी तो गायला, सांगितला आणि सादर केला गेला. लेखनपूर्व काळात समाजाने आपले अनुभव, श्रद्धा, मूल्ये आणि जीवनदृष्टी मौखिक परंपरेतून पुढील पिढीकडे हस्तांतरित केली. या परंपरेतूनच लोकसाहित्याचा जन्म झाला. लोकसाहित्य हे सामान्य माणसाच्या जीवनाशी निगडित असते; ते राजदरबारी साहित्यापेक्षा अधिक व्यापक, लोकाभिमुख आणि जीवनसापेक्ष असते.

लोकसाहित्याचे जतन आणि संवर्धन करणारा प्रमुख घटक म्हणजे लोककलावंत. लोककलावंत हा समाजाच्या सामूहिक स्मृतीचा वाहक असतो. तो आपल्या कलेद्वारे इतिहास, परंपरा, श्रद्धा, संघर्ष, आनंद-दुःख यांचे सजीव चित्रण करतो. लोककलावंताचे लोकसाहित्य म्हणजे समाजाच्या अंतरंगातून उमटलेला सर्जनशील आवाज होय.

आजच्या काळात तांत्रिक प्रगती, शहरीकरण व बदलत्या जीवनशैलीमुळे लोककला आणि लोकसाहित्य संकटात सापडले आहे. अशा वेळी लोककलावंताच्या लोकसाहित्याचा अभ्यास करणे, त्याचे दस्तऐवजीकरण करणे आणि त्यातील मूल्यांची जाणीव करून देणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

लोकसाहित्याची संकल्पना

लोकसाहित्य म्हणजे विशिष्ट समाजसमूहात प्रचलित असलेले, पिढ्यानपिढ्या मौखिक स्वरूपात चालत आलेले साहित्य. 'लोक' म्हणजे सामान्य जनता आणि 'साहित्य' म्हणजे भावभावनांची कलात्मक अभिव्यक्ती. त्यामुळे लोकसाहित्य ही लोकांनी लोकांसाठी निर्माण केलेली

सांस्कृतिक संपदा आहे.

लोकसाहित्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे सामूहिक निर्मिती, अनामिकता, मौखिक परंपरा, कालानुसार होणारे बदल आणि जीवनाशी असलेली निकटता. लोकसाहित्य कोणत्याही एका व्यक्तीचे नसून संपूर्ण समाजाचे असते.

लोकसाहित्याचे स्वरूप :

लोकसाहित्याचे स्वरूप अत्यंत व्यापक आहे. त्यामध्ये पुढील प्रकारांचा समावेश होतो.

- लोककथा
- लोकगीते (ओवी, गवळण, लावणी, भजन)
- पोवाडे
- म्हणी व वाक्प्रचार
- उखाणे
- लोकनाट्य व लोकनृत्य
- धार्मिक व विधीपर गीते

या सर्व प्रकारांमध्ये लोकजीवनाचे प्रतिबिंब उमटलेले दिसते. लोकसाहित्य हे समाजाच्या आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक रचनेचे दर्शन घडवते.

लोककलावंताचे लोकसाहित्य

लोककलावंत : संकल्पना:

लोककलावंत म्हणजे लोककलेचा साधक, सादरकर्ता व सर्जक. तो केवळ परंपरा जपणारा नसून ती पुढे नेणारा सर्जनशील कलाकार असतो. लोककलावंत आपल्या कलेतून समाजाशी संवाद साधतो. लोककलावंत बहुतेक वेळा औपचारिक शिक्षणापेक्षा अनुभवाधारित इ ाानावर अवलंबून असतो. त्याची कला ही त्याच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग असते.

लोककलावंत आणि सर्जनशीलता :

लोककलावंताची सर्जनशीलता ही तत्कालीन परिस्थितीवर आधारित असते. सामाजिक अन्याय, शोषण, धार्मिक श्रद्धा, ऐतिहासिक घटना, निसर्ग, प्रेम, विरह यांसारख्या विषयांवर तो लोकसाहित्य निर्माण करतो. पोवाड्यांमधून शौर्यकथा, भारुडांमधून सामाजिक भाष्य, तर लावण्यांमधून मानवी भावनांचे दर्शन घडते.

लोककलावंताचे सामाजिक योगदान

लोककलावंत हा केवळ मनोरंजन करणारा कलाकार नसून तो समाजाचा जागृत अंतःकरण आहे. लोककलावंत आपल्या कलेच्या माध्यमातून समाजाशी सतत संवाद साधतो. सामान्य जनतेच्या भाषेत, त्यांच्या भावविश्वात उतरून तो सामाजिक प्रश्न मांडतो. त्यामुळे लोककलावंत समाजप्रबोधनाचे प्रभावी कार्य करतो.

समाजप्रबोधन आणि जनजागृती :

लोककलावंत लोकसाहित्याच्या माध्यमातून समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, विषमता, अन्याय आणि शोषण यांविरोधात आवाज उठवतो. संतपरंपरेतील कीर्तनकारांनी अभंग, ओवी, भारुडांच्या माध्यमातून सामान्य माणसाला नीती, सदाचार, सत्य, अहिंसा, करुणा यांची शिकवण दिली. संत तुकाराम, संत नामदेव, संत एकनाथ यांच्या रचनांमधून सामाजिक विषमता व कर्मकांडांवर तीव्र प्रहार दिसून येतो.

समता, बंधुता आणि मानवी मूल्यांचा प्रसार:

लोककलावंताने समाजात समता व बंधुतेचा संदेश पोहोचवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. जातिभेद, अस्पृश्यता आणि वर्गभेद यांविरुद्ध लोकसाहित्याने सातत्याने संघर्ष केला आहे. कीर्तन, भारूड, भजन यांमधून सर्व माणसे समान आहेत, ही भावना लोकांच्या मनात रुजवली गेली. लोककलावंताने लोकसाहित्याच्या माध्यमातून मानवी मूल्यांचे संवर्धन केले.

उपरोध, विनोद आणि टीका :

तमाशा, भारूड, लोकनाट्य यांसारख्या लोककलांमधून लोककलावंत समाजातील दोषांवर उपरोधिक व विनोदी शैलीत टीका करतो. भ्रष्टाचार, दांभिकपणा, अंधश्रद्धा, लैंगिक विषमता, व्यसनाधीनता यांसारख्या सामाजिक समस्यांवर लोककलेतून प्रभावी भाष्य केले जाते. या उपरोधात्मक शैलीमुळे टीका बोचरी न वाटता समाजमान्य ठरते.

लोकशिक्षणाचे कार्य :

लोककलावंत हा समाजाचा अनौपचारिक शिक्षक आहे. शिक्षणाची साधने मर्यादित असलेल्या काळात लोकसाहित्यानेच लोकशिक्षणाची जबाबदारी पार पाडली. लोककथा, म्हणी, गीतांमधून नैतिक शिक्षण, व्यवहारज्ञान आणि जीवनमूल्ये लोकांपर्यंत पोहोचवली गेली. आजही आरोग्यजागृती, स्वच्छता, पर्यावरण संरक्षण, स्त्री-सक्षमीकरण यांसारख्या विषयांवर लोककलेचा वापर केला जातो.

सांस्कृतिक एकात्मता आणि सामाजिक ऐक्य :

लोककलावंत विविध जाती, धर्म आणि वर्गांना एकत्र आणण्याचे कार्य करतो. जत्रा, यात्रा, उत्सव यांमध्ये लोककलेचे सादरीकरण समाजातील विविध घटकांना एका सांस्कृतिक धाग्यात बांधते. लोकसाहित्यामुळे सामाजिक

सलोखा आणि सांस्कृतिक एकात्मता निर्माण होते.

वंचित घटकांचा आवाज :

लोककलावंताने समाजातील वंचित, दुर्लक्षित आणि उपेक्षित घटकांचे दुःख, संघर्ष आणि आकांक्षा लोकसाहित्याच्या माध्यमातून व्यक्त केल्या आहेत. कष्टकरी, शेतकरी, स्त्रिया, भटके-विमुक्त समाज यांचे जीवनानुभव लोकसाहित्यातून मांडले गेले आहेत. त्यामुळे लोकसाहित्य हे पर्यायी सामाजिक इतिहासाचे साधन ठरते. **आधुनिक काळातील सामाजिक भूमिका :**

आधुनिक काळातही लोककलावंताची सामाजिक भूमिका तितकीच महत्त्वाची आहे. शासन व स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून लोककलेचा वापर सामाजिक परिवर्तनासाठी केला जात आहे. लोककलावंत लोकभाषेत, लोकशैलीत संदेश देत असल्याने तो अधिक प्रभावी ठरतो.

आधुनिक काळातील लोककलावंत :

आधुनिक काळात लोककलावंताची भूमिका आणि स्थिती लक्षणीयरीत्या बदलत आहे. पारंपरिक समाजरचनेत लोककलावंताला मान, आश्रय आणि सामाजिक प्रतिष्ठा मिळत होती. गावपातळीवरील उत्सव, धार्मिक विधी, यात्रा, जत्रा आणि सामाजिक समारंभ हे लोककलेचे प्रमुख व्यासपीठ होते. मात्र औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, शिक्षणाचा विस्तार, माध्यमक्रांती आणि जागतिकीकरण यांमुळे लोकजीवनात आमूलाग्र बदल झाले असून त्याचा थेट परिणाम लोककलावंतांच्या जीवनावर व कलेवर झाला आहे.

उपजीविकेची समस्या :

आधुनिक काळातील लोककलावंतासमोरची सर्वात मोठी अडचण म्हणजे उपजीविकेचा प्रश्न. पारंपरिक आश्रयदाते नष्ट होत चालले आहेत. लोककलेला मिळणारे आर्थिक पाठबळ अपुरे आहे. अनेक लोककलावंतांना शेतीमजुरी, कारखानदारी किंवा अन्य दुय्यम व्यवसाय करावे लागतात. परिणामी लोककलेसाठी वेळ, ऊर्जा आणि सातत्य कमी पडते.

बदलती अभिरुची आणि प्रेक्षकवर्ग :

आजच्या प्रेक्षकांची अभिरुची वेगाने बदलत आहे. दूरचित्रवाणी, चित्रपट, सोशल मीडिया आणि डिजिटल मनोरंजनामुळे पारंपरिक लोककलेचे आकर्षण कमी होत चालले आहे. तरुण पिढी लोककलेपेक्षा आधुनिक करमणुकीकडे अधिक आकर्षित होत आहे. त्यामुळे लोककलावंताला आपली कला सादर करण्यासाठी योग्य व्यासपीठ मिळणे कठीण झाले आहे.

माध्यमांचा प्रभाव :

माध्यमांनी लोककलेसमोर दुहेरी आव्हान उभे केले आहे. एका बाजूला लोककलेचे सादरीकरण मंच, दूरदर्शन, रेडिओ आणि डिजिटल माध्यमांवर होत असल्याने लोककलेचा प्रसार वाढतो आहे; परंतु दुसऱ्या बाजूला सादरीकरणात व्यावसायिकता, सुलभीकरण आणि बाजारीकरण वाढत असल्याने मूळ लोकसाहित्याच्या आत्म्याला धोका निर्माण झाला आहे.

परंपरा आणि परिवर्तन यांचा समन्वय :

या सर्व अडचणी असूनही अनेक लोककलावंत परंपरेशी नाळ न तोडता आधुनिक विषय लोकसाहित्यात समाविष्ट करत आहेत. आजचे लोककलावंत सामाजिक प्रश्न, पर्यावरण संवर्धन, स्त्री-सक्षमीकरण, शेतकरी समस्या, आरोग्यजागृती, मतदान, व्यसनमुक्ती यांसारख्या विषयांवर पोवाडे, भारुडे, लावण्या व लोकनाट्य सादर करताना दिसतात. हे लोकसाहित्याच्या जिवंतपणाचे आणि लोककलावंताच्या सर्जनशीलतेचे द्योतक आहे.

लोककलावंत आणि सामाजिक प्रबोधन :

आधुनिक काळातील लोककलावंत समाजप्रबोधनाची भूमिका बजावत आहे. शासन, स्वयंसेवी संस्था आणि शैक्षणिक संस्थांच्या माध्यमातून लोककलेचा वापर जनजागृतीसाठी केला जात आहे. लोकभाषेत, लोकशैलीत मांडलेला संदेश अधिक प्रभावी ठरतो, हे या उपक्रमांमधून स्पष्ट झाले आहे.

प्रशिक्षण, दस्तऐवजीकरण आणि नव्या संधी :

आज लोककलावंतांसाठी कार्यशाळा, प्रशिक्षण शिबिरे, महोत्सव, विद्यापीठीय अभ्यासक्रम यांमधून नव्या संधी उपलब्ध होत आहेत. लोकसाहित्याचे ध्वनिमुद्रण, चित्रमुद्रण आणि लेखनरूप दस्तऐवजीकरण केले जात आहे. यामुळे लोककला टिकून राहण्यास मदत होत आहे; तथापि या प्रक्रियेत लोककलावंताच्या स्वातंत्र्याचा सन्मान राखणे आवश्यक आहे.

आधुनिक लोककलावंताचे महत्त्व :

आधुनिक लोककलावंत हा परंपरा आणि आधुनिकता यांमधील दुवा आहे. तो भूतकाळातील सांस्कृतिक वारसा जपत वर्तमानाशी संवाद साधतो आणि भविष्याला दिशा देतो. लोककलावंताने स्वीकारलेले परिवर्तन हे लोकसाहित्याच्या नाशाचे नव्हे, तर त्याच्या सातत्याचे आणि उत्क्रांतीचे लक्षण आहे.

लोककलावंताचे लोकसाहित्य : महत्त्व

लोककलावंताचे लोकसाहित्य -

- सांस्कृतिक ओळख जपते
- इतिहासाचे पर्यायी स्रोत ठरते
- लोकभाषेचे संवर्धन करते
- सामाजिक एकात्मता निर्माण करते
- मूल्यशिक्षणाचे प्रभावी माध्यम ठरते

लोकसाहित्याशिवाय समाजाचा इतिहास अपूर्ण राहतो.

समारोप :

लोकसाहित्य आणि लोककलावंत यांचे नाते अतूट आहे. लोककलावंताशिवाय लोकसाहित्य जिवंत राहू शकत नाही आणि लोकसाहित्याशिवाय लोककलावंताची ओळख अपूर्ण आहे. लोककलावंत आपल्या कलेतून समाजाचे दु:ख, संघर्ष, आशा आणि स्वप्ने शब्दबद्ध करतो.

राष्ट्रीय स्तरावरील कार्यशाळांमधून लोककलावंताच्या लोकसाहित्याचा अभ्यास, सादरीकरण आणि दस्तऐवजीकरणझाले पाहिजे. यामुळे नव्या पिढीला आपल्या सांस्कृतिक मुळांशी जोडण्याचे कार्य साध्य होईल.

निष्कर्ष :

या अभ्यासातून पुढील निष्कर्ष मांडता येतात

- लोकसाहित्य आणि लोककलावंत यांचे नाते अतूट व परस्परावलंबी आहे.
- लोककलावंत हा लोकसाहित्याचा प्रमुख निर्माता, संवाहक आणि प्रसारक आहे.
- लोकसाहित्य हे समाजाच्या सामूहिक जीवनानुभवांचे, श्रद्धांचे व मूल्यांचे प्रतिबिंब आहे.
- लोककलावंताचे लोकसाहित्य हे केवळ करमणुकीपुरते मर्यादित नसून समाजप्रबोधनाचे प्रभावी माध्यम आहे.
- संतपरंपरेतील कीर्तन, भारूड, भजन यांमधून समता, बंधुता आणि मानवी मूल्यांचा प्रसार झाला आहे.
- तमाशा, लोकनाट्य व इतर लोककलांमधून समाजातील दोषांवर उपरोधिक व विनोदी शैलीत टीका केली जाते.
- लोककलावंताने वंचित, दुर्लक्षित व कष्टकरी समाजघटकांचा आवाज लोकसाहित्याच्या माध्यमातून व्यक्त केला आहे.
- लोकसाहित्य हे समाजाच्या इतिहासाचे पर्यायी व मौखिक स्रोत म्हणून महत्त्वाचे ठरते.
- आधुनिक काळात लोककलावंत उपजीविका, बदलती अभिरुची व माध्यमांच्या प्रभावासारख्या आव्हानांना सामोरे जात आहे.
- तरीही अनेक लोककलावंत परंपरा जपत आधुनिक सामाजिक विषय लोकसाहित्यात समाविष्ट करत आहेत.
- आधुनिक लोककलावंत हा परंपरा आणि आधुनिकता यांमधील महत्त्वाचा दुवा आहे.
- लोकसाहित्याचे जतन, संवर्धन व दस्तऐवजीकरण करणे अत्यंत आवश्यक आहे.
- लोककलावंताला योग्य व्यासपीठ, मान आणि संरक्षण दिल्यास लोकसाहित्याची जिवंत परंपरा टिकून राहू शकते.
- लोककलावंताचे लोकसाहित्य सामाजिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक दृष्टीने अमूल्य आहे.

संदर्भ सूची :-

1) देशपांडे, ग. न. (2005). लोकसाहित्य : संकल्पना आणि स्वरूप. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
2) दांगे, न. र. (2010). महाराष्ट्रातील लोककला. मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन.
3) क्षीरसागर, र. के. (2012). लोकसंस्कृती आणि लोकसाहित्य. औरंगाबाद : साकेत प्रकाशन.
4) पाटील, ब. ग. (2008). लोककलावंत आणि त्यांची परंपरा. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
5) थोरात, स. ब. (2015). भारतीय लोकसाहित्य. नवी दिल्ली : साहित्य अकादमी.

13

मराठी रंगभूमी : स्त्रीवादी नाटकांचे योगदान

प्रा. डॉ. अनिल बळीराम बांगर
प्राचार्य व मराठी विभाग प्रमुख,
को.ए.सो. लक्ष्मी-शालिनी महिला महाविद्यालय
पेझारी, ता. अलिबाग, जि.रायगड,

मराठी रंगभूमीचा इतिहास फार जुना व समृद्ध आहे. पहिल्या संगीत नाट्यप्रयोगापासून ते आजपर्यंत मराठी रंगभूमीने सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व साहित्यिक प्रवाहांचे प्रतिनिधीत्व केले आहे. सुरुवातीला पौराणिक, [illegible]

मराठी नाटकातील स्त्रीप्रतिमा आणि पारंपरिक स्वरूप

सुरुवातीची नाटके पौराणिक व ऐतिहासिक होती. सीता, द्रौपदी, सावित्री, दमयंती अशा पौराणिक नायिका रंगभूमीवर झळकत होत्या. त्यांचा मुख्य अविष्कार पतिव्रतेचा आदर्श दाखवणे हा होता. पुढे संगीत नाटकांच्या परंपरेत मोहिनी, इंद्राणी अशा स्त्री-पात्रांची रचना झाली. पण त्यांचा वापर प्रामुख्याने मनोरंजन, नृत्य-गायन आणि पुरुष नायकाभोवती फिरणारे कथानक दाखविण्यासाठी होत असे. या काळातील स्त्री प्रतिमा वास्तवापासून दूर आदर्शवादी पुरुषप्रधान नजरेतून रंगविलेल्या होत्या. स्त्रीचे स्वतंत्र अस्तित्व, तिचे भावविश्व किंवा सामाजिक संघर्ष नाटकात फारसे प्रतिबिंबित होत नव्हते.

स्त्रीवादी विचारांचा प्रभाव

स्त्रीवादी विचारसरणी म्हणजे समाज, संस्कृती, राजकारण आणि अर्थकारण या सर्व क्षेत्रांमध्ये स्त्रियांना समान स्थान, अधिकार आणि संधी मिळाव्यात यासाठी उदयास आलेली एक व्यापक विचारप्रणाली आहे.१ आधुनिक काळात भारतीय रूढी-परंपरा, कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक कारणे, स्वत्वाची जाणीव, मूल्यांचा ऱ्हास, कौटुंबिक कुचंबणेतून उद्भवलेल्या शारीरिक आणि मानसिक व्याधी अशा स्त्रीविषयक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. स्त्रीवादी नाटकातून या समस्या आणि त्यांचे निराकरण मांडले गेले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय समाजात स्त्रीसंबंधी प्रश्नांना ओघ वाढू लागला. स्त्रीशिक्षण, रोजगाराच्या संधी, विवाहसंस्था, कौटुंबिक बंधने या सर्वाबाबत नवे प्रश्न निर्माण होऊ लागले. १९७० नंतर भारतीय समाजात स्त्रीवादी चळवळी उभ्या राहिल्या. अमेरिकन व पाश्चात्त्य स्त्रीवादाच्या विचाराबरोबरच भारतीय स्त्रीच्या अनुभवांना अभिव्यक्त करणारी नवी लाट आली. मराठी रंगभूमीवरही या प्रवाहाचा प्रभाव जाणवला. स्त्रीच्या जीवनाकडे केवळ पुरुषाच्या दृष्टीने

न पाहता तिच्या स्वतंत्र ओळखीच्या दृष्टिकोनातून विचार करणारी नाटके लिहिली गेली. यात घरगुती दडपशाही, पती-पत्नीतील असमानता, स्त्री शरीरावरचे राजकारण, लैंगिक शोषण, रोजगारातील भेदभाव असे अनेक विषय नाटकांमधून आले.

स्त्रीवादी नाटकांचा उगम व विकास

स्वातंत्र्यपुर्व आणि स्वातंर्त्योत्तर काळात अनेक नाटककरांनी स्त्री समस्यांवर आधारित नाटके लिहिली. स्वातंर्त्यपूर्व काळात संगीत नाटकांच्या युगात 'संगीत शारदा' या नाटकातून गोविंद बल्लाळ देवलांनी बालाजरठ विवाह ही सामाजिक समस्या मांडली. राम गणेश गडकरी यांनी 'एकच प्याला' या नाटकातून पतिव्रता असणाऱ्या पण नवऱ्याच्या दारूच्या दुष्परिणामामुळे परवड झालेल्या सिंधूची समस्या मांडली. पण या काळात स्त्रीस्वातंत्र्याचा विचार आणि स्त्रीवादी दृष्टिकोन विकसित झाला नव्हता.

स्वातंत्र्योत्तर काळात काही नाटकातून खऱ्या अर्थाने स्त्री-समस्या मांडल्या गेल्या. ज्योत्स्ना देवधर यांच्या 'कल्याणी' नाटकातील कल्याणी ही भारतीय परंपरेतील सोशिक स्त्री, जयवंत दळवींच्या 'बॅरिस्टर'मधील विधवा स्त्रियांच्या संबंधातील चालीरीती, 'महासागर' या नाटकातली परंपरागत कौटुंबिक बंधने तोडू न शकणारी चंपू ही स्त्री अशा काही नाटकातून स्त्रीसमस्यांचा ऊहापोह झाला. पण 'पुरुष' हे जयवंत दळवी यांचे अत्यंत प्रक्षोभक व वादग्रस्त नाटक असून समाजरचनेतील पुरुषी अहंकाराने स्त्रीचा नाश केला व तिचे खेळणे बनवले तर तिच्याही मनात पुरुषत्वाविषयी द्वेष निर्माण होतो. अशा पेटून उठणाऱ्या अंबिका या पात्राची कहाणी सादर करून दळवी स्त्रीची मानसिकता प्रकट करतात.

पुरुष नाटककारांनी लिहिलेली स्त्रीवादी नाटके

नाटककार विजय तेंडुलकर यांनी त्यांच्या नाट्यकृतीतून पुरुषप्रधान व्यवस्थेचे व त्यातून उद्भवलेल्या समस्यांचे दर्शन घडवून वाचक प्रेक्षकांना विचारप्रवृत्त अंतर्मुख करतात. 'श्रीमंत' या त्यांच्या नाटकात विवाहपूर्व मातृत्वाची समस्या चित्रीत केली आहे. 'शांतता! कोर्ट चालू आहे' या नाटकातील लीला बेणारे ही तरुण, सुंदर, तीस वर्षाची शालेय शिक्षिका विवाहपूर्व मातृत्वाच्या समस्येला सामोरी जाते. नाटकात दाखवलेल्या अभिरूप न्यायालयाच्या खेळात या कुमारी मातेला अमानुषपणे नामोहरम करणाऱ्या असभ्य, असंस्कृत मानवी प्रवृत्तींचे दर्शन घडते, ज्यात पुरुषांबरोबरच स्त्रियाही हिरीरीने भाग घेताना दिसतात. समाजाचे नियम धुडकावून लैंगिक स्वैराचार करण्याची अन्याय्य शिक्षा फक्त स्त्रीलाच दिली जाते, या स्वैराचारात सामील असणाऱ्या पुरुषांना नाही. हा वास्तवाचा धारदार वेध वाचकाला विचारप्रवृत्त करतो. त्यांच्या 'गिधाडे' या नाटकातून माणिक आणि रमा या दोन परस्परविरोधी स्त्री व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून स्त्रीचे दमन दाखविले आहे. त्यांनी उन्मादी, मग्रूर स्वभावाच्या स्त्रीचे तसेच अगदी उलट सच्छील व्यक्तिमत्त्वाच्या स्त्रीचे पुरुषप्रधान व्यवस्थेत होणारे सारखेच दमन दाखवून प्रेक्षकांना विचारप्रवृत्त केले आहे.

तेंडुलकरांच्या 'सखाराम बाईंडर' या नाटकात पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेतील स्त्रीची दुहेरी कोंडी उलगडली आहे. पतीकडून अत्याचारित लक्ष्मी आणि चंपा या स्त्रिया सखाराम या नायकाच्या घरात आश्रयाला येतात. पण इथेही त्या त्याच्या लैंगिक शोषणाला बळी पडतात. स्त्रीला घर, समाज, पती किंवा तारणहार कुणाकडूनच खरे स्वातंर्त्य मिळत नाही, हा कटू संदेश या नाटकातून मिळतो. समाजातल्या रूढ संकेतांपेक्षा वेगळ्या लैंगिक जाणिवा असणारी स्त्रीपात्रे व असंवेदनशील पुरुषप्रधान व्यवस्थेमुळे त्यांची होणारी घुसमट यांचे प्रभावी चित्रण तेंडुलकरांनी 'मित्राची गोष्ट' या नाटकात केले आहे. 'कमला' या त्यांच्या गाजलेल्या वास्तव घटनेवर आधारित नाटकातून पत्रकारिता, स्त्रीचे वस्तूकरण, पितृसत्ताक समाजव्यवस्था आणि समाजातील दांभिकता यावर प्रखर प्रहार केला आहे. कमला आणि सरिता या दोन स्त्रीपात्रांच्या माध्यमातून समाजातील दुहेरी मूल्यव्यवस्थेवर तेंडुलकर उपरोधिक प्रहार करतात.

'कन्यादान' या नाटकातून त्यांनी ज्योती या सवर्ण मुलीचे तिचे सुधारक वडील तिच्या संमतीने दलित तरुणाशी विवाह करून देतात. पण प्रत्यक्षात समाजसुधारणेचा त्यांचा हा प्रयोग निष्फळ होऊन दलित तरुण सूड भावनेने ज्योतीच्या आयुष्याचा नाश करतो. लैंगिक शोषण हाच प्रमुख विषय असलेले तेंडुलकर यांचे नाटक म्हणजे 'बेबी'. समाजातील कनिष्ठ वर्गाचे चित्रण करणाऱ्या या नाट्यकृतीत समाज सर्वच बाजूंनी बेबी या व्यक्तिरेखेचे शोषण करताना दिसतो. विजय तेंडुलकर हे वास्तववादी प्रखर सामाजिक भान असलेले नाटककार होते. त्यांच्या नाटकात स्त्रीचे समाजातील स्थान, स्त्रीवरील अन्याय पितृसत्ताक समाजपद्धतीचे दडपण आणि स्त्रीच्या अस्तित्वाचा शोध या

गोष्टी वारंवार येतात. म्हणूनच त्यांची नाटके मराठी रंगभूमीवर स्त्रीवादाची पायाभरणी करणारे नाटके ठरतात.

महेश एलकुंचवार यांनी आपल्या गार्बो, सोनाटा, वासनाकांड, होळी इ. प्रायोगिक नाटकांमधून मानवी नातेसंबंध, वासना, हिंसा, एकाकीपण या विषयांवर भर दिलेला दिसतो. तरीही त्यांच्या या नाटकांमध्ये स्त्रीचा प्रश्न, तिच्या अस्तित्वाची लढाई, तिचे लैंगिक आणि सामाजिक आयुष्य ठळकपणे दिसून येते. महेश एलकुंचवार यांनी २००० साली आलेल्या 'सोनाटा' या नाटकात फ्रेंच स्त्रीवादी लेखिका सिमॉन द बोव्हा यांच्या 'सेकंड सेक्स' या ग्रंथातील स्त्रीवादी विचार प्रणालीचा आधार घेतल्याचे जाणवते. सिमॉन द बोव्हाने स्वत्व गमावून बसलेल्या स्त्रियांच्या तीन प्रवृत्ती सांगितल्या आहेत - आत्ममग्न, गूढ आणि प्रेममग्न. यात तीन प्रवृत्तीत न अडकता स्वतःचे अर्थपूर्ण व्यक्तीत्व निर्माण करणारी स्त्री सिमॉनला स्वतंत्र वाटते. एलकुंचवारांनी उभ्या केलेल्या तीन स्त्रिया दोलन-आत्ममग्नवृत्ती, मनिषा गूढवृत्तीची तर सुभद्रा प्रेममग्न स्वभावाची आहे. या तीनही प्रवृत्तींना वेगवेगळे आयाम आहेत. या नाटकात आपण सुखी आहोत का? या तिघींच्या प्रश्नावरील उत्तरात कारुण्य असल्याचे आढळून येते. सतीश आळेकर यांच्या शनिवार रविवार, बेगम बर्वे, महानिर्वाण या नाटकांतूनही स्त्रीसमस्यांचा ऊहापोह झाल्याचे दिसून येतो. रत्नाकर मतकरी६ त्यांच्या 'खोल खोल पाणी' या नाटकातून एखाद्या तरुणीचा पती अकाली मरण पावला तर तिच्यावर ओढवलेल्या या आकस्मिक संकटाने तिची झालेली वाताहत ही समस्या मांडलेली आहे. जयंत पवार 'माझं घर' या नाटकातून 'ती'चे नेमके घर कोणते? लग्नापूर्वीचे माहेर की लग्नानंतरचे सासर. लग्नापूर्वी माहेरचे लोक तिला परक्याचे धन म्हणून वाढवतात, तर लग्नानंतर सासरचे घर नवरा किंवा सासरे यांच्या मालकी हक्काचे असते. स्त्री आणि पुरुष या दोन लिंगामधल्या संघर्षात आर्थिक संसाधनांवर मालकी हक्क मिळवून, स्त्रीला संपत्तीपासून वंचित करून पुरुषांनी आपली सत्ता कायम राखली. पायाखालची जमीन आणि डोक्यावरचा निवारा आपला नसला की एक वेगळीच मानसिक गुलामगिरी तयार होऊ लागते. 'माझं घर' हे नाटक स्त्रीला मानसिक गुलामगिरीतून बाहेर पडण्याचा, भौतिक जगात हक्काने, ताठ मानेने जगण्याचा धडा देते.

निखळ व्यक्तीस्वातंत्र्यवादी स्त्री-आत्मभानाची भूमिका 'चारचौघी' या नाटकातून प्रशांत दळवी यांनी मांडली गेली. आई व तिच्या तीन मुली यांचा संघर्ष या नाटकात येतो. या नाटकात चार पिढ्यातील चार प्रातिनिधिक स्त्रिया वावरताना दाखवल्या आहेत. त्यांचे निर्णय चुकीचे नसतात, पण ते काळाच्या पार पुढचे असतात. या नाटकातील आई व तिच्या तीनही मुली उच्चविद्याविभूषित आधुनिक विचार जोपासून अमलात आणणाऱ्या, काळाच्या पुढे जाणाऱ्या व्यक्तिरेखा म्हणून आजही तितक्याच महत्त्वाच्या वाटतात. २०१३ मध्ये आलेल्या संजय पवार यांच्या 'ठष्ठ' नाटकात उत्तर आधुनिक काळातल्या स्त्रीजीवनातील संघर्ष ठसठशीतपणे मांडलेला दिसतो. 'ठष्ट' म्हणजे ठरलेल्या लग्न मोडलेल्या मुलीची गोष्ट. सुलभा, प्रीती, अक्षता, अनामिका या प्रातिनिधिक स्वरूपातील स्त्रियांद्वारे स्त्रियांवरील वेगवेगळ्या प्रकारच्या अन्याय, अत्याचार, शोषणाविरुद्ध वैचारिक लढा उभा केलेला आहे. अशा प्रकारे स्त्रीजीवनातील अनेक समस्यांचा वेध पुरुष नाटककारांनी आपापल्या परीने आपल्या नाटकातून उभा केलेला दिसतो. पण पुरुष नाटककारांनी मांडलेल्या स्त्रियांच्या या समस्या स्त्रियांना पूर्णपणे न्याय देणाऱ्या वाटत नाहीत. त्याचप्रमाणे स्त्रीसमस्यांचे निराकरणही या नाटकातून दिसत नाही.

स्त्रीनाटककारांनी लिहीलेली स्त्रीवादी नाटके

मराठी रंगभूमीच्या सुरुवातीला स्त्रीनाटककार अपवादाने आढळतात. कथा, कादंबरी, कविता, चरित्र, आत्मचरित्र इ. वांङ्मय प्रकार यशस्वीपणे हाताळणाऱ्या स्त्रियांनी नाटक हा वांङ्मय प्रकार तुलनेने कमी प्रमाणात हाताळला. आतापर्यंत पुरुष नाटककारांनी त्या त्या कालखंडात स्त्रियांचे प्रश्न आपल्या नाटकांमधून मांडले. परंतु पुरुषांनी स्त्रियांचे प्रश्न नाटकांमधून मांडणे आणि स्त्रियांनी स्त्रियांच्या मनोभूमिकेतून स्त्रियांचे प्रश्न मांडणे यामध्ये फरक आहे. १८९६ साली प्रकाशित झालेले 'संगीत छत्रपती संभाजी' हे पाच अंकी ऐतिहासिक नाटक लिहून सोनाबाई केरकर८ यांनी मराठीतील आद्य स्त्री-नाटककार होण्याचा मान मिळवला. त्यांच्या काळात हिराबाई पेडणेकर, काशीबाई फडके या स्त्रियांनीही नाट्यलेखन केलेले असून या नाटकांचे रंगभूमीवर प्रयोग झालेले आहेत. त्यांची नाटके स्त्रीवादी नसली तरीही स्त्रीलिखित नाटके म्हणून त्यांचे

योगदान वादातीत आहे.

विसाव्या शतकाच्या आरंभीच्या काळातील स्त्रीनाटककारांमध्ये गिरीजाबाई केळकर यांनी 'पुरुषांचे बंड', 'आयेषा', 'गृहिणीभूषण', 'हीच मुलीची आई' इ. नाटकातून समकालीन स्त्रियांचे प्रश्न मांडले आहेत. त्यानंतरच्या काळातील स्त्रीनाटककारांनी स्त्रीसमस्या हा विषय घेऊन नाटके लिहिलेली दिसून येतात. त्या दृष्टीने घटस्फोट विषयावर आधारित मालती तेंडुलकर यांचे 'अर्धांगी' नाटक, आनंदी किर्लोस्कर यांचे 'नव्या वाटा', सुधा साठे यांचे 'संगीत एकच गाठ' ही तीन नाटके विशेष लक्षणीय आहेत. मालतीबाई बेडेकरांनी 'पारध' या नाटकातून परित्यक्त स्त्रियांचे प्रश्न मांडले आहेत. पद्मा गोळे यांनी 'नवी जाणीव' या नाटकातून स्त्रीने काळाप्रमाणे बदलणे आवश्यक आहे हा विचार मांडला आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांच्या दृष्टिकोनातून स्त्रियांच्या प्रश्नांचा वेध घेणाऱ्या स्त्री नाटककारांमध्ये तारा वनारसे यांचे 'कक्षा', कुमुदिनी रांगणेकर यांचे 'आंधळी कोशिंबीर', सरिता पदकी यांचे 'बाधा' ही नाटके उल्लेखनीय आहेत. मालतीबाई बेडेकरांनी स्त्री हे केंद्र ठेवून सामाजिक व राजकीय दोन्ही दृष्टीने नाटके लिहिली. 'कलियुग बाई कलियुग', 'हिरा जो भंगला नाही' इ. स्त्रीसमस्याप्रधान नाटके लिहिणाऱ्या स्त्रीनाटककारांमध्ये मालतीबाई बेडेकरांचे स्थान अग्रणी आहे. पारंपरिक स्त्रीपेक्षा वेगळ्या विषयावरची नाटके लिहिणाऱ्या स्त्रीनाटककारांमध्ये शिरीष पै११ यांच्या नावाचा उल्लेख करता येतो. त्यादृष्टीने 'हा खेळ सावल्यांचा' आणि 'कळी एकदाच फुलली होती' ही दोन सामाजिक नाटके तर 'झपाटलेली' हे मनोविश्लेषणात्मक नाटके त्यांनी लिहिले. वांङ्मयीन मूल्य आणि प्रयोगमूल्य या दोन्हींच्या दृष्टिकोनातून यशस्वी स्त्रीनाटककार म्हणून सई परांजपे यांचे नाट्य वाङमय इतिहासात महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. त्यांची 'नांदा सौख्यभरे', 'इडा पिडा टळो', 'जास्वंदी', 'माझा खेळ मांडु दे' ही नाटके विशेष उल्लेखनीय आहेत. 'माझा खेळ मांडू दे' या नाटकात मामी, पद्मिनी आणि रिबेका या तिघींच्या वेगवेगळ्या समस्या त्या वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून मांडतात.

ज्योती म्हापसेकर यांनी 'मुलगी झाली हो' या त्यांच्या मुक्तनाट्यातून स्त्रीमुक्तीची समस्या अत्यंत आधुनिक पद्धतीने मांडली आहे. रूढ अर्थाने कथानक नसलेल्या या नाटकात भारतीय समाजात उद्याची समर्थ स्त्री घडविण्याच्या दृष्टीने 'मुलगी झाली हो' या नाटकात आशादायक चित्र उभे केले आहे. शास्त्रीय संशोधनावर आधारित 'नलू सांगा कुणाची?' हे मिना देशपांडे लिखित नाटक लक्षणीय आहे. टेस्ट ट्यूब बेबी म्हणून जन्माला आलेल्या नलिका उर्फ नलू च्या भावविश्वावर आधारित हे नाटक आहे.

आधुनिक काळातील स्त्रीनाटककार

आधुनिक काळातील मनस्वीनी लता रवींद्र, मधुगंधा कुलकर्णी, इरावती कर्णिक, शिल्पा मुंब्रिसकर या लेखिका नव्या जाणिवेचे लेखन करताना दिसतात. इरावती कर्णिक यांचे 'गाशा' आणि मधुगंधा कुलकर्णी यांच्या 'त्या एका वळणावर' आणि 'लग्नबंबाळ' या नाटकातून नव्या पिढीतील नव्या स्त्रीच्या समस्या लिहिल्या गेल्या आहेत. तर शिल्पा मुंब्रिसकर यांनी झोपडपट्टीतल्या स्त्रीच्या असुरक्षित जीवनावर 'झाडाझडती' हे नाटक लिहिले आणि एकविसाव्या शतकातही खालच्या वर्गातल्या स्त्रीचे न बदललेले जीवन त्यांनी आपल्या नाटकातून दाखवून दिले. मनस्विनी लता रवींद्र या आजच्या नव्या काळातील, नव्या मानसिकतेचे दर्शन घडवणाऱ्या वास्तवदर्शी लिहिणाऱ्या स्त्रीनाटककार आहेत. 'सीगरेट्स', 'अलविदा', आणि 'अमर फोटो स्टुडिओ' या नवीन प्रकारच्या नाटकातून लेखिकेने घडविलेले आधुनिक पिढीतील नातेसंबंधातील क्षणभंगुरतेचे दर्शन अचंबित करणारे आहे. जागतिकीकरणानंतर एकविसाव्या शतकाच्या आरंभाबरोबर तारुण्यात आलेल्या पिढी बद्दल ही नाटके भाष्य करतात. आजच्या जगातल्या खऱ्याखुऱ्या समस्या आपल्या नाट्यलिखाणातून या आधुनिक स्त्रीनाटककार मांडतात. आजवर झालं नाही असं सर्वार्थाने वेगळंच नाट्यलेखन या आधुनिक स्त्री-नाटककारांच्या लेखनातून जाणवते.

स्त्रीवादी नाटकांनी विवाहसंस्था, लैंगिक दडपशाही, कौटुंबिक हिंसा, घरगुती श्रमांचे अवमूल्यन या मुद्द्यांना रंगभूमीवर आणले. यामुळे रंगभूमी ही केवळ मनोरंजनाची जागा न राहता स्त्रीच्या हक्कांचा व अस्तित्वाचा मंच ठरली आहे. समाजातल्या बदलत्या स्त्रीप्रतिमा म्हणजे पारंपारिक गृहिणीपासून स्वावलंबी, संघर्षशील, स्वतःचा आवाज मांडणारी स्त्री आजच्या नाटकांतून प्रकट होते.

स्त्रीवादी नाटकांची वैशिष्ट्ये

स्त्रीवादी नाटकातून स्त्रीच्या दैनंदिन अनुभवांना

केंद्रस्थानी ठेवले गेले आहे. समाजातल्या पितृसत्ताक व्यवस्थेवर प्रश्नचिन्ह उभे करून विवाहसंस्था, कुटुंब व समाजरचनेतील असमानता या नाटकातून उघड केली आहे. घरगुती हिंसा, कार्यक्षेत्रातील भेदभाव, लैंगिक शोषण व लैंगिक अत्याचाराचे वास्तव या नाटकांनी पुढे आणले आहे. 'पत्नी' व 'आई' एवढ्यापुरतीच स्त्रीच्या व्यक्तीत्वाला मर्यादा न घालता तिचे स्वतंत्र व बहुआयामी व्यक्तित्व या नाटकातून प्रकट केले गेले आहे. या नाटकातून स्त्री-पुरुषांचे नाते नव्याने विचारात घेतले गेले आहे, तसेच प्रेम, विवाह, लैंगिकता यांचा वस्तुनिष्ठ वेध घेतला आहे. आत्मकथनात्मक शैली व स्त्रियांच्या लैंगिकतेबाबत खुला व बिनधास्त दृष्टिकोन या नाटकातून दिसून येतो. या नाटकातून स्त्रियांच्या जिव्हाळ्याचे, थेट अनुभवांचे संवाद आणि रंगमंचीय प्रयोगात साधेपणा आणि वास्तववाद प्रकर्षाने जाणवतो.

स्त्रीवादी नाटकांच्या मर्यादा

सुरुवातीच्या काही स्त्रीवादी नाटकात स्त्रीचे पात्र केवळ बळी ठरते, तिला संघर्षाचा मार्ग सुचविला जात नाही. स्त्रीवादी नाटकांचा प्रवास सहज सरळ राहिलेला नाही. 'सखाराम बाईंडर', 'पुरुष' सारख्या काही नाटकांना सुरुवातीला विरोध झाला कारण समाजाला उघडपणे हे प्रश्न ऐकायला कठीण गेले. या नाटकातून ग्रामीण स्त्रीपेक्षा शहरी मध्यमवर्गीय स्त्रीचे प्रश्न जास्त अधोरेखित केले गेले आहेत. व्यावसायिक रंगभूमीवर अशा नाटकांना प्रेक्षकवर्ग कमी आहे. प्रेक्षकसंख्या आणि आर्थिक नफा लक्षात घेता स्त्रीवादी प्रयोग कायम प्रायोगिक रंगभूमीपुरते मर्यादित राहिले आहेत. अनेकदा पुरुष नाटककारांनी स्त्रीवादी विषय मांडले असून त्यामुळे स्त्रीचे 'स्वतः'चे लेखन अजूनही वाढवण्याची गरज आहे.

समारोप

मराठी रंगभूमीवरील स्त्रीवादी नाटकांनी स्त्रीच्या आयुष्य रंगमंचावर आणले. ती केवळ पतिव्रता, आदर्श माता किंवा गाणारे पात्र न राहता विचार करणारी, बंड करणारी स्वतःची ओळख शोधणारी व्यक्ती म्हणून रंगभूमीवर दिसली. विजय तेंडुलकर, महेश एलकुंचवार, जयंत पवार इ. नाटककारांनी स्त्रीवादी दृष्टी रंगभूमीवर आणली तर समकालीन स्त्री लेखिकांनी आपले अनुभव व वेदना थेट मांडल्या. प्रायोगिक रंगभूमीने या प्रवाहाला चालना दिली.

आज स्त्रीवादी नाटक केवळ सामाजिक प्रश्न मांडत नाही, तर नव्या पिढीच्या स्त्री-पुरुष संबंधांवर चर्चा करते. स्त्री-पुरुष समानतेच्या मूल्यांना बळकट करते आणि समाजातील बदलाचे साधन म्हणून कार्य करते. मराठी रंगभूमीच्या वैभवशाली परंपरेत स्त्रीवादी नाटकांचे योगदान अनन्यसाधारण आहे आणि ही परंपरा पुढे नेणे अत्यावश्यक आहे.

मराठी रंगभूमीवरील स्त्रीवादी नाटकांनी स्त्रीच्या प्रश्नांना साहित्य व समाजाच्या केंद्रस्थानी आणले. त्यांनी प्रस्थापित मूल्यांना आव्हान दिले. पितृसत्ताक व्यवस्थेची समीक्षा केली व स्त्रीला स्वतंत्र व्यक्तीमत्व म्हणून रंगभूमीवर साकारले. या नाटकांचे योगदान इतके महत्त्वाचे आहे की मराठी नाट्यपरंपरेचे चित्र स्त्रीवादी नाटकांशिवाय अपूर्ण ठरेल.

संदर्भ सूची :-

१) धोंगडे अश्विनी, स्त्रीवादी समीक्षा : स्वरूप आणि उपयोजन, दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि., प्रथमावृत्ती, १९९३ (पृ. क्र. २४)
२) भगत दत्ता मराठी नाटक आणि रंगभूमी चा इतिहास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, प्रथमावृत्ती, २०१९ (पृ. क्र.४५६)
३) तत्रेव (पृ. क्र.४४३)
४) तत्रेव (पृ. क्र. ५३४)
५) अनु. गोखले करुणा, सीमोन द बोव्हुआर द सेकंड सेक्स, पद्मगंधा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, २०१० (पृ. क्र. ६८)
६) उ. नि. (पृ. क्र.५६४)
७) अपसिंगेकर रजनी, चारचौघी : एक दृष्टिकोन, लोकवाङ्मयगृह, प्रथमावृत्ती, २००३ (पृ. क्र.६७)
८) कोरान्ने मधुरा, स्त्री-नाटककारांची नाटके, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प्रथमावृत्ती, २००२(पृ. क्र.१५)
९) तत्रेव (पृ. क्र.९६)
१०) तत्रेव (पृ. क्र.९८)
११) तत्रेव (पृ. क्र.९९)
१२) तत्रेव (पृ. क्र. १००)
१३) ललित, मे-जून १९८८ (पृ.क्र.३७)

14

भारतात शाश्वत शेती काळाची गरज: एक भौगोलिक अभ्यास

डॉ. वसुदेव दत्तात्रय जाधव
भूगोल विभाग प्रमुख,
महिला कला महाविद्यालय, बीड.

प्रस्तावना :

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. भारतातील मुख्य व्यवसाय शेती हा असून भारतात प्राचीन काळी सेंद्रिय पद्धतीने शेती केली जात होती. म्हणून आज भारतातील शेती टिकून राहिली आहे. आज देशात शेती व्यवसायात मोठ्या प्रमाणामध्ये रसायनिक खतांचा वापर केला जातो. त्यामुळे शेती नापीक होत चालली आहे. शाश्वत शेती करताना प्राचीन भारतीय शेती पद्धती याची आज गरज भासत आहे. शाश्वत शेती ही पर्यावरण संतुलन व मानवी आरोग्य यासाठी फार महत्त्वाची मानली जाते. यामुळे शाश्वत शेती ही संकल्पना जागतिक पातळीवर महत्त्वाची ठरत आहे. शाश्वत शेतीला सेंद्रिय शेती असेही म्हटले जाते. "भावी पिढीला आवश्यक असणाऱ्या मूलभूत गरजा उपलब्ध करून देणे यासाठी पर्यावरणाला हानी न पोहोचवता अवलंब करणे म्हणजे शाश्वत शेती होय."

हवामानातील परिवर्तनशीलता ही कृषी पद्धती आणि जमिनीच्या वापराशी निगडित आहे. जंगलतोड पशुसंवर्धन आणि कृत्रिम खतांचा वापर यासारख्या कृषी पद्धती विषारी वायूच्या उत्सर्जनास कारणीभूत ठरतात. ज्यामुळे जागतिक तापमानात वाढ होते. आणि हवामानाच्या पद्धतीत आणखी व्यत्यय येतो. अन्न उत्पादनाला धोका निर्माण होतो. या आव्हानांचे उत्तर शाश्वत शेती हेच दिसून येते.

ब्रिजसंज्ञा: सेंद्रिय शेती, मिश्र पिके, मानवी आरोग्य व पर्यावरण संवर्धन.

उद्देश:

शाश्वत शेती म्हणजे जमीन, पिके, वने, पशुधन, वन्यजीव, मासे, पर्यावरण इत्यादी पुनःर्जीत करण्याजोगे स्त्रोतांच्या प्रतवारीचा घसारा न होऊ देता संतुलित व्यवस्थापन करून अन्न, वस्त्र व निवारा यांचा पुरवठा करणे. शाश्वत शेतीसाठी अन्नद्रव्य म्हणून सेंद्रिय पदार्थांचा मुख्य स्त्रोत म्हणून वापर करणे. शाश्वत शेतीचे महत्व समाजाला पटवून देणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधात दुय्यम संशोधन पद्धतीचा वापर केलेला असून सरकारी अहवाल, भारतीय कृषी संशोधन परिषद ची प्रकाशने, FAO अहवाल तसेच शोधनिबंध आणि कृषी नियतकालिके यांचा वापर केलेला आहे.

विषय विवेचन :

भारतातील शाश्वत शेती (sustainable agriculture) ही केवळ एक पद्धत नसून भविष्यातील अण्णांची गरज व पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी केलेली एक अनिवार्य सुधारणा आहे. शाश्वत शेती म्हणजे पर्यावरणाला हानी न पोहोचता नैसर्गिक संसाधनाचा जमीन, पाणी, जैवविविधता कार्यक्षम वापर करून दीर्घकाळ उत्पादन घेण्याची पद्धत होय. वाढते तापमान व जमिनीचा खालावलेला पोत सुधारण्यासाठी ही पद्धत महत्त्वाची आहे.

शाश्वत शेतीचे प्रमुख घटक:

१) मृदा आरोग्य व्यवस्थापन: रासायनिक खतांचा वापर कमी करून सेंद्रिय खतांवर भर देणे.

२) पाणी व्यवस्थापन: ठिबक किंवा तुषार सिंचनाचा वापर करून ५०% पाण्याची बचत करणे.

३) कृषी वने: शेतीच्या बांधावर किंवा शेतात झाडे लावून कर्ब वायूचे शोषण करणे.

भारतातील सेंद्रिय शेती प्रमुख राज्य(Organic Farming)

अ.क्र.	भारतातील राज्य	सेंद्रिय शेती क्षेत्र (हेक्टर मध्ये)
1	मध्यप्रदेश	760000
2	राजस्थान	148500
3	महाराष्ट्र	66756
4	उत्तर प्रदेश	171185
5	सिक्कीम	75000
6	केरळ	94480

(PKVY आणि सेंद्रिय प्रमाणन अंतर्गत क्षेत्र)

शाश्वत शेती अडथळे व तोटे:

१) सुरुवातीच्या काळात उत्पादनात मोठी घट (Initial Yield Drop): रासायनिक शेती सोडून जेव्हा एखादा शेतकरी शाश्वत शेती करू लागतो तेव्हा त्याला दोन-तीन वर्ष उत्पादनात ३० ते ४० टक्के घट होऊ शकते. जमिनीला रासायनिक खतांची सवय लागलेली असते. नैसर्गिक सूक्ष्मजीव सक्रिय होण्यासाठी कालावधी लागतो.

२) प्रमाणीकरण समस्या व खर्च (certification challenges): सेंद्रिय उत्पादनांना बाजारात चांगला भाव मिळवण्यासाठी सेंद्रिय प्रमाणपत्र (Organic Certification) आवश्यक असते. ही प्रक्रिया फार क्लिष्ट, वेळ खाऊ व आर्थिक खर्चाची आहे. लहान शेतकऱ्यांना हे परवडत नाही.

३) अधिक शारीरिक श्रम (Labour Intensive):

शाश्वत शेतीमध्ये तणनाशकांचा सारखा वापर टाळला जातो. त्यामुळे तन व्यवस्थापनासाठी मजुरांची गरज लागते. साहजिकच शेतीचा खर्च वाढतो.

४) बाजारपेठेचा आणि साखळीचा अभाव (larketing Issues):

१. मर्यादित बाजारपेठ-सेंद्रिय मालासाठी स्वतंत्र बाजारपेठ सर्वत्र उपलब्ध नसतात.

२. सेंद्रिय उत्पादने लवकर खराब होण्याची शक्यता असते. या परिस्थितीमध्ये शीतगृहांची कमतरता असते.

३. सेंद्रिय उत्पादने महाग असल्याने सामान्य ग्राहक विकत घेत नाही.

५) तांत्रिक ज्ञानाची कमतरता(Luck of Technical Knowledge): शाश्वत शेती ही विज्ञानावर अवलंबून आहे. पिकावरील रोग ओळखणे, मित्र कीटकांचे संरक्षण करणे किंवा जीवामृत तयार करणे अशा प्रकारचे अचूक तंत्रज्ञान सामान्य शेतकऱ्यांना ज्ञात नसते.

६) हवामान बदलाचा धोका (climate change): शाश्वत शेती नैसर्गिक घटकांवर अवलंबून असते (उदा: २०२५ मध्ये अनपेक्षित हवामान बदल होऊन अतिवृष्टीमुळे महाराष्ट्रातील बहुतांश शेतीचे नुकसान झाले.) शेतकऱ्यांचे अशा नैसर्गिक आपत्तीमुळे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान होते.

शाश्वत शेतीचे फायदे:

सेंद्रिय शेती करताना अनेक अडथळे आणि तोटे असले तरी अनंत काळापर्यंत शाश्वत शेतीचे फायदे पाहावयास मिळतात. आर्थिक, सामाजिक व पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून फायदे पाहणे आवश्यक आहे.

१) जमिनीची सुपीकता वाढते (Improvement of Soil Health): शाश्वत शेतीमध्ये रासायनिक खतांचा वापर टाळून सेंद्रिय खतांचा वापर केला जातो. त्यामुळे जमिनीतील सेंद्रिय कर्बचे प्रमाण वाढते.

२) उत्पादन खर्चात घट (Reduction in Input Cost): सेंद्रिय शेतीमध्ये खते आणि कीटकनाशके शेतीवरच तयार केली जातात. (उदा: जीवामृत, निंबोळी अर्क) बाजारातून महागडी रासायनिक कीटकनाशके विकत घेण्याची गरज भासत नाही.

३) पाण्याचे नियोजन आणि बचत

सेंद्रिय शेतीमध्ये आच्छादन (mulching) आणि सेंद्रिय पदार्थांच्या वापरामुळे जमिनीचे पाणी धरून ठेवण्याची क्षमता वाढते. सूक्ष्म सिंचनामुळे पाण्याची ३० ते ४०% बचत होते.

४) आरोग्य व पोषण (health & nutrition) :

१. विष मुक्त आहार-अन्नामध्ये कोणत्याही कीटकनाशकाचे अंश नसते. यामुळे मानवी आरोग्यावर दुष्परिणाम होत नाही. (उदा: कर्करोग, पोट विकार, त्वचा विकार इ.)

२. अधिक पोषणमूल्य-सेंद्रिय शेती पद्धतीने पिकवलेल्या फळांमध्ये व भाज्यांमध्ये जीवनसत्व जास्त

असतात.

पर्यावरण संतुलन (environmental impact):

१. प्रदूषणात घट-रासायनिक खते वाहून न गेल्याने जमिनीखालील पाणी आणि नद्यांचे प्रमाण थांबते.

२. मित्र कीटकनाशकांचे संवर्धन-रासायनिक फवारणी नसल्यामुळे मधमाशी आणि इतर मित्र कीटकनाशक सुरक्षित राहतात. ज्यामुळे परागीभवन प्रक्रियेला मदत होते.

निष्कर्ष :

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. भारतात ७०% लोकसंख्या शेती व्यवसायावर अवलंबून आहे. आज देशात शेती व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात रासायनिक खतांचा वापर केला जातो. ज्यामुळे शेती नापीक होत आहे. जंगलतोड, पशुसंवर्धन, कृत्रिम खतांचा वापर यासारख्या कृषी पद्धती विषारी वायूचे उत्सर्जन करत आहेत. जगातील तापमानात वाढ होत आहे. हवामानात झपाट्याने बदल होत आहेत. यासारखी नैसर्गिक संकट येत असून मानवाला या संकटाचा धोका निर्माण झाला आहे. मानवाला आज सर्वात मोठा पर्याय म्हणून शाश्वत शेती पुढे येत आहे. पर्यावरण संवर्धन, मानवी आरोग्य, नैसर्गिक आपत्ती यांचे संरक्षण करण्यासाठी सेंद्रिय शेती हा उत्तम पर्याय आहे. शाश्वत शेती ही केवळ जुनी पद्धत नसून ते आधुनिक तंत्रज्ञान आणि नैसर्गिक विज्ञानाचा संगम आहे भारताला अन्न आणि सुरक्षिततेकडून पोषण सुरक्षिततेकडे नेण्यासाठी शाश्वत शेतीचा अवलंब करणे काळाची गरज आहे. योग्य बाजारपेठ, प्रमाणीकरण प्रक्रियेतील सुलभता आणि तांत्रिक मार्गदर्शन मिळाल्यास भारत जगातील सेंद्रिय शेतीचे बाजारपेठ म्हणून गणले जाईल.

संदर्भ सूची :-

१) Shobha Suri, the global eye

२) Dr. Subodh dhond, "forestry and environment expert / specialization carbon sequestration agro forestry and sustainable land use."

३) Adv. Nilesh Helonde Patil, "agriculture news published on: ३१ July २०२५ ३:००pm

४) कांतीलाल पाटील, "संशोधन वृत्तीने शेती करायला शिकलो." team agrovan, published on: १८ February २०२४ ६:००pm.

५) PKVY: Nurturing Organic farming in India, published on. ०६ October २०२५.

15

संत साहित्यातील पर्यावरण जाणीव : एक सविस्तर अभ्यास

मनीषा सागर राऊत
ई-मेल : manishathutte100@gmail.com

प्रस्तावना

भारतीय संत साहित्य हे भारतीय सांस्कृतिक परंपरेचे अत्यंत मौल्यवान असे दैदीप्यमान अंग आहे. हे साहित्य केवळ भक्ती, अध्यात्म किंवा मोक्षप्राप्तीपुरते मर्यादित न राहता, मानवी जीवनाशी निगडित असलेल्या सर्व घटकांचा सखोल विचार करते. मानव, समाज, निसर्ग आणि ईश्वर यांच्यातील परस्परसंबंध संत साहित्याने अत्यंत सहज व प्रभावी पद्धतीने मांडले आहेत. आधुनिक काळात औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि भौतिक प्रगतीमुळे पर्यावरणाचा मोठ्या प्रमाणावर ऱ्हास होत आहे. अशा परिस्थितीत संत साहित्यातील पर्यावरणविषयक विचार अधिक महत्त्वाचे ठरतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. संत साहित्यातील पर्यावरणविषयक संकल्पनांचा अभ्यास करणे.
२. विविध संतांच्या साहित्यातून व्यक्त होणाऱ्या निसर्गदृष्टीचा शोध घेणे.
३. संत साहित्यातील पर्यावरणीय मूल्ये समजून घेणे.
४. आधुनिक पर्यावरणीय समस्यांवर संत साहित्याच्या आधारे उपाय सुचवणे.

संशोधनाची पद्धती

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा उपयोग करून माहिती संकलित करण्यात आली आहे. प्राथमिक स्रोतांमध्ये संतांचे अभंग, ओव्या, ग्रंथ यांचा समावेश आहे, तर दुय्यम स्रोतांमध्ये टीकाग्रंथ, संशोधन लेख, संदर्भग्रंथ यांचा उपयोग करण्यात आला आहे. उपलब्ध साहित्याचे वाचन, तुलना व विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

संत साहित्याची संकल्पना

संत साहित्य म्हणजे संतांनी समाजप्रबोधनासाठी, आत्मज्ञानासाठी आणि भक्तीच्या माध्यमातून रचलेले साहित्य होय. अभंग, ओवी, भारुड, कीर्तन, गाथा हे संत साहित्याचे प्रमुख प्रकार आहेत. या साहित्यातून मानवी जीवनमूल्ये, सामाजिक समता, करुणा, दया, अहिंसा व निसर्गप्रेम यांचा पुरस्कार केला आहे.

पर्यावरणाची संकल्पना

पर्यावरण म्हणजे मानवाभोवती असलेली सजीव व निर्जीव सृष्टी. जल, जमीन, वायू, वनस्पती, प्राणी आणि मानव हे सर्व घटक पर्यावरणाचे अविभाज्य भाग आहेत. संत साहित्यात निसर्गाला ईश्वराचे साकार रूप मानले गेले आहे.

संत ज्ञानेश्वर आणि पर्यावरण

संत ज्ञानेश्वरांनी 'ज्ञानेश्वरी' या ग्रंथातून विश्वात्मकतेचा विचार मांडला आहे. संपूर्ण सृष्टी एकसंध असून सर्व सजीवांमध्ये एकच चैतन्य आहे, असा त्यांचा संदेश आहे. त्यांच्या लेखनात निसर्गाविषयी आदरभाव आणि सहअस्तित्वाची भावना दिसून येते.

संत नामदेव आणि पर्यावरण

संत नामदेवांच्या अभंगांमध्ये निसर्गाशी तादात्म्य पावलेली भक्ती दिसते. जल, आकाश, पृथ्वी यांना त्यांनी पवित्र मानले आहे. निसर्गाचे जतन करणे हे धार्मिक कर्तव्य असल्याची भावना त्यांच्या साहित्यात आढळते.

संत एकनाथ आणि पर्यावरण

संत एकनाथांनी मानवाबरोबरच प्राणीमात्रांवर दया करणे आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांनी सामाजिक व नैतिक मूल्यांबरोबरच निसर्गसंवर्धनाचा विचार

मांडला आहे. त्यांच्या साहित्यातून पर्यावरणीय समतोलाची जाणीव होते.

संत तुकाराम आणि पर्यावरण

संत तुकारामांच्या अभंगांमध्ये निसर्गातील प्रत्येक घटकात ईश्वराचे अस्तित्व पाहण्याची दृष्टी आहे. वृक्ष, नदी, पर्वत, वारा यांचे महत्त्व त्यांनी अधोरेखित केले आहे. मानवी अहंकारामुळे निसर्गाचा नाश होतो, याची जाणीव त्यांनी करून दिली आहे.

संत साहित्यातील पर्यावरणीय मूल्ये

१. निसर्गप्रेम व संरक्षण
२. अहिंसा व करुणा
३. साधेपणा व मर्यादित उपभोग
४. मानव-निसर्ग सहअस्तित्व
५. पर्यावरणीय संतुलन

समकालीन संदर्भ

आजच्या काळात वाढते प्रदूषण, जंगलतोड, जलसंकट आणि हवामान बदल यांसारख्या समस्या गंभीर बनल्या आहेत. संत साहित्यातील विचार आजच्या समाजाला पर्यावरणपूरक जीवनशैली स्वीकारण्यास प्रेरित करू शकतात.

निष्कर्ष

संत साहित्यातील पर्यावरण जाणीव ही आजच्या पर्यावरणीय संकटावर मार्गदर्शन करणारी आहे. संतांच्या विचारांचा स्वीकार केल्यास मानव आणि निसर्ग यांच्यात सुसंवाद निर्माण होईल व शाश्वत विकास साध्य होईल.

संदर्भ सूची :-

१. ज्ञानेश्वरी - संत ज्ञानेश्वर
२. तुकाराम गाथा
३. नामदेव अभंग गाथा
४. एकनाथी भागवत
५. मराठी संत साहित्य - विविध संशोधन ग्रंथ

16

घटनात्मक मुल्ये आणि निवडणुक सुधारणा

सोपान मारोती शिंदे
संशोधक विद्यार्थी,
देवगिरी महाविद्यालय, छ. संभाजीनगर

प्रो. डॉ. आर.के. काळे
विभाग प्रमुख तथा संशोधक मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र पदवी व पदव्युत्तर विभाग,
बलभीम कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बीड (म.रा.)

प्रस्तावना (Introduction) :-

आधुनिक विचार आणि मुल्यांचा स्वीकार, राष्ट्रवादाचा उदय आणि विकास, सामाजिक सुधारणाची सुरूवात, स्वतंत्र राजकीय अस्त्तित्वासाठी दिलेला लढा आणि नव्या भारतासाठी स्विकारलेली लोकशाही घटनात्मक चौकट आहेत. ब्रिटीशांनी आपल्या वसाहतवादी हितसंबंधाची जोपसना करण्यासाठी भारतीय समाजाचे चहुबाजूंनी शोषण केले. त्यामुळे स्वातंत्र प्राप्तीच्या वेळी लोकशाही नागरिकत्वाची स्थापना करणे हे भारतीय घटनाकर्त्या समोर मोठे आव्हान होते. भारतीय संविधान निर्मात्यांनी विचारपुर्वक केलेली निवड पाहता संविधान निर्मिती हा एक महत्वकांक्षी प्रकल्प ठरतो. भारतातील वसाहतवादी राजवटीतील शोषण, सर्वदुर पसरलेली सामाजिक विषमता आणि फाळणीमुळे निर्माण झालेले प्रश्न हे एक आव्हान होते. भारतीय राज्यघटनेने सुमारे २०० वर्षाच्या वसाहतवादातून भारतीय समाजास राष्ट्रीय ऐक्य आणि सुरक्षेची हमी देत राजकीय स्वातंर्त्याची तरतुद केली आहे.

प्रत्येक भारतीय नागरिकाला निर्भय वातावरणात मतदान करता यावे म्हणून निवडणुक विभागामार्फत एक आदर्श आचारसंहिता लागू करून तिची विशिष्ट कालावधीकरिता अंमलबजावणी करण्यात येते. मतदानाच्या अधिकाराची प्रतिष्ठा राखण्यासाठी व भ्रष्ट्राचाराचे उच्चाटन करण्यासाठी भारतीय निवडणुक प्रक्रियेमध्ये नियम, कायदे वेळोवेळी कालानुरूप बदलण्यात आले आहेत. आचारसंहिता भंग होणार नाही याची काळजी घेण्याचे काम निवडणुक व्यवस्थेतील नियुक्त अधिकारी करत असतात. भारतीय लोकशाहीतील निवडणुका व्यवस्थित होत असल्याने सत्तास्थानी असलेले पक्ष निवडणुकीत पराभूत होणे, त्यांचे कार्यरत असलेले मुख्यमंत्री, मंत्री, पंतप्रधान पदाचे उमेदवार पराभूत होणे हा भारतीय निवडणुक व्यवस्थेचा गुण म्हणता येईल. निवडणुकीच्या नियमावलीसाठी राज्यघटनेत स्वतंत्र कलमे असून राजकारणापासून पुर्णतः अलिप्त असलेली ही व्यवस्था होय. भारतीय संविधानाच्या स्थापनेपासून निवडणुक कायद्याबाबत मतदानाच्या अधिकारामध्ये अनेक वेळा सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. स्वातंत्र प्राप्तीनंतर पहिल्या तीन निवडणूका पारदर्शक वातावरणात पार पडल्या परंतु १९६७ मध्ये चौथ्या सार्वत्रिक लोकसभेच्या निवडणूकीपासून दर्जा घसरलेला दिसतो. राजकीय भ्रष्ट्राचारामुळे गैरप्रशासनाला जन्म मिळालेला आहे. निवडणूकीमध्ये अनेक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि सर्वांना न्याय देण्यासाठी निवडणूक सुधारणा आणण्यात आल्या. निवडणुकीमध्ये मोठया प्रमाणात पैसा, बल, दडपशाही वापरणे सुरू झाले, राजकीय पक्षात अनेक मतभेद असल्याने अनेक अनैतिक व बेकायदेशिर मार्ग अवलंब केल्याचा दिसून येतो. गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढल्याचे दिसून येत आहे. पैसे आणि गुन्हेगारी पार्श्वभुमी असलेली मंडळी राजकारणात मोठया प्रमाणात भाग घेत आहे.

निष्पक्ष लोकशाहीसाठी भयमुक्त, निःपक्षपाती व न्याय्य वातावरणात निवडणुकांचे पर्यवेक्षण (देखरेख वा व्यवस्थापन) होणे ही लोकशाहीची पुर्वअट आहे. सार्वजनिक निवडणुका काटेकोरपणे आणि कार्यक्षमतेने पार पडल्या नाहीत तर केवळ सार्वजनिक यंत्रणा कुचकामी ठरतात असे नाही तर संपुर्ण लोकशाही व्यवस्थाच संकटात सापडते. ज्यातून लोकशाही व्यवस्थेतील निवडणुकांचे महत्व स्पष्ट होते. सार्वत्रिक निवडणुका हे नागरिकांमध्ये सार्वजनिक व्यवहारांत सहभागी होण्याची भावना आणि

राज्य व्यवस्थेतील आत्मीयता निर्माण होण्याचे सर्वात मोठे माध्यम आहे. जनतेनी निवडणुकामधून दिलेला कौल राज्य व शासन संस्थेस अधिमान्यता मिळवून देतो. शांततामय मार्गांनी सत्तांतर घडवून आणतो. त्यामुळे न्याय्य व प्रभावी निवडणूक यंत्रणा ही प्रातिनिधीक लोकशाही शासनाची आधारशिला ठरते. निवडणुक व्यवस्था प्रत्यक्षात किती कार्यक्षम, निःपक्षपाती व निर्भयपणे काम करते यावरच देशाच्या लोकशाहीचे भवितव्य अवलंबून असते.

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये संशोधकाने घटनात्मक मुल्ये आणि निवडणुक सुधारणा याबाबत माहिती दर्शविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

राज्यघटना कलम (Constitution Article) :-

भारतीय संविधानासंबंधी एक लक्षणीय बाब म्हणजे या संविधानाने धर्मनिरपेक्ष वैचारिक चौकटीत महत्वपुर्ण तरतुदींचा अंगिकार केला. एक महत्वाची बाब म्हणजे सामुहिक हक्काची संकल्पना होय. एकीकडे समाजातील अस्पृश्य आणि दलित समुहाला मुख्य प्रवाहातून अमानुषपणाची विषमतावादी आणि शोषणात्मक जाती व्यवस्था आणि दुसऱ्या बाजूला भाषीक, धार्मीक आणि जाती व जमाती, स्त्रिया, बालके या दुर्बल घटकांना समुह म्हणून मान्यता देत राज्याद्वारे सकारात्मक उपायांची सोय केली. दुसऱ्या बाजूला धार्मिक व सांस्कृतिक, शैक्षणिक हक्कांचा समावेश करून या विविधतेच्या धर्मनिरपेक्ष संवर्धनाची हमी दिली आहे. थोडक्यात भारतीय घटनात्मक चौकटीद्वारे जगातील सर्वांत मोठया आणि विवादास्पद लोकशाहीस प्रत्यक्ष रूप देण्यात आले. या घटनेच्या माध्यमातून एका प्राचीन परंपरेचे आधुनिक आणि मुलगामी सामाजिक सुधारणांच्या दिशेने वाटचाल सुरू करत धर्मनिरपेक्ष संसदिय लोकशाहीची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. घटनेतील विविध तरतुदीमागे संविधानिक तर्क, त्यांची अमंलबजावणी, त्यातून निघणारे प्रश्न व मुद्दे, न्यायपालिकेने लावलेला त्यांचा अर्थ, संसद व शासनाने दिलेला प्रतिसाद या महत्वपुर्ण प्रश्नांना स्पर्श केला आहे.

राज्यघटनेच्या १५ व्या भागात कलम ३२४ ते ३२९ अंतर्गत भारतीय निवडणुक व्यवस्थेसंबंधी महत्वपुर्ण तरतुदी केलेल्या आहे. कलम ३२४ मध्ये स्वतंत्र निवडणुक आयोगाची तरतुद केलेले आहे. संसद, राज्य विधानमंडळे, राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुकांचे पर्यवेक्षण, आयोजन करण्याचे अधिकार आयोगाकडे असतील. पंचायती आणि नगरपालिकांच्या निवडणुकांसाठी स्वतंत्र राज्य निवडणुक आयोग आहे. कलम ३२५ नुसार प्रत्येक भौगोलिक मतदारसंघासाठी केवळ एकच सर्वसाधारण मतदार यादी असेल. केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग वा यापैंकी कोणत्याही आधारे कोणत्याही व्यक्तीला मतदार यादीमध्ये समाविष्ठ करण्यापासून अपात्र ठरविण्यात येणार नाही. भारतीय जनतेचा जास्तीत जास्त सहभाग मतदानात व्हावा यासाठी २८ मार्च १९८९ पासून १८ वर्षे पुर्ण करणाऱ्या प्रत्येक भारतीय नागरिकास मतदाना हक्क़ गाजविता येतो. तथापी एखादया व्यक्तीला भारतीय अनिवास, अस्थिर मानसिकता, गुन्हेगार, भ्रष्ट वा गैरव्यवहार इत्यादी आधारांवर कायदेमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याने किंवा राज्यघटनेतील तरतुदींच्या आधारे अप्रात्र ठरविले जाऊ शकते. लोकप्रतिनिधीत्व अधिनियम १९५१ नुसार संसद, राज्य विधिमंडळाच्या सदस्यत्वाच्या पात्रता, अपात्रता, सार्वत्रिक निवडणुकांची अधिसूचना, निवडणुकीचे संचलन करणारी यंत्रणा, राजकीय पक्षाची नोंदणी, निवडणुकीचे आयोजन, उमेदवाराचे नामांकन, निवडणुकीची सामान्य प्रक्रिया, मतदान, मतमोजणी, अनेक मतदारसंघातून निवडणूक लढविणे, निवडणूक निकाल जाहिर करणे, मालमत्ता व दायित्व घोषीत करणे, निवडणूक खर्च, निवडणूकीचे वाद, याचिका, सुनावणी, अपील, पोटनिवडणुका इत्यादी बाबत कायदे करण्यात येतात. कलम ३२८ नुसार जे विषय घटनात्मक तरतुदी आणि संसदेकडून हाताळले गेले नाहीत केवळ अशाच विषयांबाबत राज्य विधिमंडळ तरतुदी करू शकते परंतु संसदेने केलेल्या तरतुदी बदलू शकत नाही. कलम ३२९ अन्वये राज्यघटनेने घोषीत केले आहे की, मतदारसंघांचे परिसीमन किंवा मतदारसंघासाठी केलेल्या जागा वाटपाशी संबंधीत कोणत्याही कायद्याच्या वैधतेबाबत कोणत्याही न्यायालयात प्रश्न उपस्थित करता येत नाही. निवडणुकीसंदर्भात कायदे आणि नियम करण्यात आलेले आहे. यामध्ये (०१) समांतरपणे दुहेरी सदस्यत्व प्रतिबंध नियम १९५०, (०२) राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपती निवडणुक अधिनियम १९५२, (०३) मतदार नोंदणी नियम १९६०, (०४) निवडणुक नियमांचे संचालन नियम १९६१, (०५) मुख्य निवडणुक आयुक्त आणि इतर निवडणुक आयुक्त सेवाशर्ती अधिनियम १९९१, (०६) निवडणुक चिन्ह (आरक्षण आणि

वाटप) आदेश १९६८ असे प्रकारे कायदे करण्यात येवून निवडणुक व्यवस्थेचे स्वातंत्र अबाधीत ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान

डिसेंबर १९४६ ते ऑगस्ट १९४७ या कालावधीत कार्यकारी समित्यांनी चर्चा, वादविवादांद्वारे अहवाल तयार केले. त्यात अनेकवेळा बदल करण्यात आले. घटनेचे सल्लागार बी.एन. राऊ यांनी या अहवालाच्या आधारे ऑगस्ट ते ऑक्टोबर १९४७ या कालावधीत घटनेचा पहिला मसुदा तयार करण्यात केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली २९ ऑगस्ट १९४७ रोजी मसुदा समिती स्थापन करण्यात आली यामध्ये सदस्य म्हणून एन. गोपालस्वामी अय्यंगार, अल्लादी कृष्णस्वामी अय्यर, डॉ. के.एम.मुन्शी, सईद मुहम्मद सादुल्ला, एन.माधव राऊ, टी.टी. कृष्णम्माचारी इत्यादीचा समावेश होता. नव्या राज्यघटनेचा मसुदा तयार करण्याचे मुख्य काम या समितीकडे होते.

घटना समितीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटनेचा हा सुधारित मसुदा ४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी सादर केला. या मसुद्यावर ५ दिवसापर्यंत सर्वसाधारण चर्चा झाली. मसुद्याचे दुसरे वाचन १५ नोव्हेंबर १९४८ रोजी सुरू होऊन १७ ऑक्टोबर १९४९ रोजी संपले. या टप्यादरम्यान ७६३५ दुरूस्त्या प्रस्तावीत केल्या होत्या पैंकी २४७३ दुरूस्त्यांवर घटना समितीमध्ये चर्चा झाली. राज्यघटनेच्या मसुद्याचे तिसरे वाचन १४ नोव्हेंबर १९४९ रोजी सुरू झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटनेच्या संमतीचा ठराव मांडला. सदर ठरावास राज्यघटना समिती अध्यक्षांनी स्वाक्षरी केल्यानंतर मंजुर झाल्याचे २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी घोषीत केले. २४ जानेवारी १९५० रोजी घटना समितीची पुन्हा बैठक होऊन संमत झालेल्या राज्यघटनेवर एकुण सदस्यापैंकी त्या दिवशी उपस्थित असणाऱ्या २८४ सदस्यांनी स्वाक्षऱ्या केल्या.

२६ नोव्हेंबर १९४९ पासून केवळ नागरिकत्व, निवडणुका, संसद, तात्पुरत्या आणि संक्रमणीय तरतुदींशी संबंधीत कलमांची अंमलबजावणी सुरू झाली. उर्वरित सर्व तरतुदींची अंमलबजावणी २६ जानेवारी १९५० पासून सुरू झाली. घटनेतील विविध कलमांच्या तपशिलवार चर्चेच्या वेळी सभासदांकडून विचारल्या जाणाऱ्या शंकांना उत्तरे देणे. त्यांनी मांडलेल्या दुरूस्त्या नाकारताना त्यासाठी स्पष्टीकरण देणे आणि मसुद्यातील मजकुराची सुक्ष्म बारकाईने तपासणी करून तो बिनचूक करण्याचे अवघड कार्य अथक परिश्रमाने करत ३९५ कलमे, १२ प्रकरणे, २२ परिशिष्ट असलेली लिखीत राज्यघटनेचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पुर्ण केले म्हणून त्यांना भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार असे म्हणतात.

निवडणुकींतील प्रमुख मुद्दे

१. नैतिक मुल्यांची पायमल्ली :-

भारतात लोकशाहीचे पाळेमुळे खोलवर जरी रोवली असली तरी आजच्या युगांत राजकारणी आणि उमेदवारांच्या नैतिक मुल्यांचा ऱ्हास होतांना दिसून येत आहे. बरेच उमेदवार हे पक्षांच्या नावावर निवडणूक लढवून निवडून येतात.

२. बल :-

तालुक्यांतील गुन्हेगारी प्रवृत्ती असलेला पैशयांच्या जोरावर निवडणूकीत उमेदवारास पाठिंबा देऊन निवडून आणतात. निवडणूक प्रक्रियेत भेडसावणारी प्रमुख समस्या बनली आहे. देशांच्या काही भागात मतदान केंद्रावर कब्जा करणे, मतदारांना धमकावणे, हिंसाचार हे वाढलेले आहे.

३. पैसा :-

भारतीय निवडणुकीमध्ये आज पैसाचा वापर जास्तीत जास्त होत असतांना दिसून येत आहे. पैसयावर मतदान विकत घेतल्याची उदाहरणे पाहवयास मिळत आहे. भरमसाठ पैसा निवडणुकीत ओतला जात आहे. उमेदवाराच्या खर्चावर जरी नियंत्रण असले तरी गैर मार्गाने निवडणुकीत पैशांचा वापर होता दिसतो.

४. गुन्हेगारी राजकारण :-

निवडणुक प्रक्रियेत एक विनाशकारी ताकद म्हणजे वाढती गुन्हेगारी होय. मजबुत गुन्हेगारी पार्श्वभुमी असलेल्या राजकारण्यांना निवडणुकीत भाग घेण्यासाठी राजकीय पक्षांकडून तिकिटे मिळतात. राजकीय पक्षांकडून निधीच्या स्वरूपात पैसा पुरविला जातो.

५. सांप्रदायिकता, प्रादेशिकतावाद :-

भारतीय निवडणुकींत वाढती सांप्रदायीकता दिसून येत आहे. जातीय राजकारणाची सुरूवात जास्तीत जास्त मतदारसंघात दिसून येत आहे. धर्माच्या नावावर मते आकर्षीत करणे, निवडणुक प्रक्रियेला बदनाम करत असल्यामुळे निवडणुक प्रक्रियेत सुधारणा करून कडक कायदे करणे आवश्यक ठरले आहे. निवडणुकीसाठी

वेगवेगळया समित्या गठित करून सुधारणा करणे अगत्यांचे ठरले आहे.

निवडणुक प्रक्रियेतील सुधारणा

भारतीय राजकारणात बहुपक्ष पध्दती असल्यामुळे निवडणुकीसाठी उभा राहण्यासाठी उमेदवारांची संख्या ही जास्त असल्याचे दिसून येते. निवडणुक प्रक्रिया ही निष्पक्ष व्हावी यासाठी निवडणुक आयोग ही स्वतंत्र यंत्रणा काम करीत असते. भारताच्या लोकशाही प्रणालीमध्ये निवडणुका पारदर्शक, समावेशकता आणि विश्वसनियता वाढविणे, निष्पक्ष पध्दतीने निवडणुका पार पाडण्यासाठी निवडणुक सुधारणा आणि मतदान प्रणालीमध्ये बदल होणे अनिवार्य आहेत.

१. मतदान ओळखपत्र :-

निवडणुकीच्या दरम्यान मतदान करतांना एकच मतदार अनेक ठिकाणी मतदान करतांना निदर्शनास आले त्यामुळे निवडणुक आयुक्त टि.एन. शेषन यांनी सर्व प्रौढ मतदारांना ओळखपत्र असण्याचे बंधनकारक केले. आता सुध्दा ओळखपत्र पुरावा म्हणून निवडणुक आयोग ठरवून देईल ती कागदपत्रे वापरण्यात येतात. यामुळे बोगस मतदानाला आळा बसला आहे. निवडणुकीत मतदान करतांना ओळख म्हणून पुरावा देण्यासाठी निवडणुक विभागामार्फत विविध ओळखपत्राचा समावेश करण्यात येतो. यामध्ये मुख्यतः आधार कार्ड, निवडणुक ओळखपत्र, ड्रॉव्हींग लायन्सस, बॅक पासबुक, यासह इतर मान्यता प्राप्त ओळखपत्र वापरता येते.

२.शाई :-

निवडणुकीत मतदान केल्यानंतर मतदाराच्या बोटाला शाई लावण्यात येते. सदर शाईमध्ये केमीकलचे प्रमाण वाढविल्याने शाई लावण्यानंतर काढता येत नाही अथवा सदर बोटांला पट्टी बांधल्यास ती सोडवून दाखवावी लागते. यामुळे मतदान करतांना बोगस मतदानावर आळा बसला आहे.

३. मतदान वयोमर्यादा: -

लोकसभा व विधानसभा निवडणुकीसाठी प्रत्येक भौगोलिक मतदारांसाठी एकच सर्वसाधारण मतदार यादी तयार करण्यात येते. कलम ३२६ नुसार प्रौढ मतदानाच्या आधारावर निवडणुका घेतल्या जातात. सन १९८८ च्या ६१ व्या घटना दुरूस्तीनुसार निवडणुकीतील मतदारांची संख्या वाढविण्यासाठी मतदारांची किमान वयोमर्यादा २१ वर्षावरून १८ वर्षे करण्यात आली आहे. २८ मार्च १९८९ पासून नविन पात्रता अंमलात आली. त्यामुळे तरूण मतदारांचा सहभाग वाढला आहे.

४. मादक पदार्थाच्या विक्रीवर बंदी :-

मतदानाच्या ४८ तासापुर्वी दारू आणि इतर मादक पदार्थाच्या विक्रीवर बंदी घालण्यात आली आहे. त्यामुळे निवडणुक प्रक्रियेत शुध्दता राखली जाते.

५. मतदान केंद्रावर शस्त्र नेण्यास बंदी :-

कोणत्याही व्यक्ती, उमेदवाराला मतदान केंद्रावर अथवा निवडणुक कालावधीत शस्त्र वापरता येत नाही त्यामुळे मतदानावर करण्यात येणारी दहशत कमी इ ााली आहे.

मतदान प्रणालीचे भविष्य

निवडणुक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि समावेशकता वाढविण्यासाठी सतत सुधारणा करणे आवश्यक ठरत आहे. नागरिकांचा सक्रिय सहभाग आणि जागरूकता ही सशक्त लोकशाहीची गुरूकिल्ली आहे. इलेक्ट्रानिक मतदान यंत्र (ईव्हीएम) मुळे निवडणुक प्रक्रिया अधिक चांगली व कार्यक्षम बनली आहे.
स्पर्धात्मक युगात तंत्रज्ञानाच्या मदतीने मतदान प्रक्रिया अधिक सोपी व सुरक्षीत करण्यावर भर देण्यात येत आहे. ई- मतदान करण्यामुळे मतदानाच्या ठिकाणी होणारे गैर प्रकार रोखले जाणार आहे. बायोमॅट्रीक ओळख आणि ऑनलाईन मतदार नोंदणी या सारख्या उपाय योजना राबवून मतदानाची टक्केवारी वाढविण्याचे प्रयत्न करण्यत येत आहे. शासनामार्फत तसेच शाळा, महाविद्यालयामार्फत मतदार जागृती मोहिम हाती घेऊन विविध कार्यक्रमांच्या माध्यमातून नागरिकांना त्यांच्या मतदानाच्या हक्क आणि कर्तव्याबद्दल माहिती देणे आवश्यक ठरत आहे. ईव्हीएम हे यंत्र दणकट स्वरूपाचे आणि हवामान बदलांचा परिणाम न होणारे आहे. मतदान केंद्रावर सहज हाताळता येते. यांच्या निकालामध्ये कोणत्याही प्रकारचा बदल करता येत नाही. एका मशीनमध्ये २००० मताची नोंद घेता येते. तसेच नोटासह ६४ उमेदवारांची नोंद ठेवून मशिन सुरळीत वापरता येते. ६४ पेक्षा जास्त उमेदवार निवडणुकीला उभे असतील तर पारंपारीक पध्दतीने बॅलेट पेपरवर निवडणुक घेण्यात यावी असे कायद्याने ठरवून दिले आहे.

निष्कर्ष (Conclusion) :-

भारतीय संविधान तयार करण्याचे मोठे अवघड कार्य कालपरत्वे चालत राहिले. कंपनी सरकार, ब्रिटीश

शासन व नंतर भारतीय राज्यघटना असा प्रवाहातून भारतीय संविधान तयार झालेले आहे. सदर संविधान तयार करण्यास २ वर्षे ११ महिने १८ दिवस लागले या कालावधीत ११ अधिवेशन पार पडली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बजावलेल्या भुमिकेबरोबरच भारतीय संविधानाच्या उदारमतवाद आणि लोकशाही या पायाभूत आधारांचे वैचारिक समर्थन पुरविण्याची महत्वपुर्ण भूमिका बजावली. व्यक्ती मुल्य प्रस्थापीत केल्याशिवाय व्यक्ती विकास साध्य होणार नाही असा युक्तीवाद मांडला होता. जगातील सर्वांत मोठी लिखीत राज्यघटना भारतात तयार करण्यात आलेली आहे. भारतासारख्या विषमतापुर्ण समाजात लोकशाही हे एक बाह्य आवरण आहे म्हणून सामाजिक जीवनात स्वातंत्र, समता व बंधुभगिनी भावावर आधारित संबंध प्रस्थापीत होणे अत्यंत जरूरीचे आहे. त्यासाठी लोकशाही केवळ राजकीय जीवनापुरती मर्यादित न राहता सामाजिक व आर्थिक जीवनातही निर्माण झाली पाहिजे. भारतीय नोकरशाहीच्या सहाय्याने सदर निवडणुकीचे कार्य करण्यात येते. भारतीय निवडणुक आयोग यांनी दिलेल्या सूचना, नियमानुसार देशातील निवडणुकीची प्रक्रिया पार पाडण्यात येते. देशात बहुपक्ष पध्दती असून विविध घटकांना न्याय देण्याचे कार्य या निवडणुक व्यवस्थेमार्फत करण्यात येते. कोणत्याही उमेदवारावर अन्याय होणार नाही याची काळजी निवडणुक निर्णय अधिकारी घेत असतो. उमेदवारांच्या प्रचार कालावधीतील हालचालीवर नियंत्रण ठेवण्याचे, उमेदवारांच्या खर्चाच्या बाबी तपासण्याचे कार्य निवडणुक प्रक्रियेचा भाग आहे. प्रतिनिधीची निवड होऊन त्यांना विजयी असल्याचे प्रमाणपत्र देण्यापर्यंत सर्व अधिकार हे निवडणूक निर्णय अधिकारी यांना असतात म्हणून निवडणुक सुधारणा आणि मतदान प्रणालीचे भविष्य हे अत्यंत महत्वाचे दिसून येतात. एक सक्षम मतदार तयार करण्याचे कार्य निवडणुकीतील सुधारणामुळे करण्यात येते.

संदर्भ सूची :-

१. जाधव तुकाराम, २०१०, ॲन इंट्रोडक्शन टू पॉलिटिकल थिअरी - राजनितीशास्त्र परिचय.
२. जोशी पियुषा आणि महेश शिरापुरकर, २०२२, भारतीय राज्यघटना : तत्व आणि व्यवहार, युनिक पब्लिकेशन्स प्रा.लि., पुणे
३. व्होरा राजेंद्र आणि सुहास पळशीकर, १९८७, राज्यशास्त्र कोश, दास्ताने प्रकाशन, पुणे.
४. थिरूवेंगडम अरूण, २०१८, द कॉन्स्टिटयुशन ऑफ इंडिया : अ कॉन्टेक्सचुअल ॲनालिसिस, ब्लुम्सबरी इंडीया.
५. भोळे भा.ल., २००३, भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर
६. भार्गव राजीव, २००९, पॉलिटिक्स ॲड एथिक्स ऑफ इ इंडियन कॉन्स्टिटयुशन, ऑक्सफर्ड, इंडिया
७. election commission of india
८. www.google.co.in.
९. https://eci.gov.in
१०. Fadia B L, २००६, Indian Government and Politics, sahitya Bhavan Publications, Agra
११. https://mahasec.maharashtra.gov.in

ISSN 2229-4406
Universal Research Analysis
IMPACT FACTOR 7.338 (SJIF)
Sept. 2025 To Feb. 2026
Issue - XXXII, Vol.- V (Special Issue)

17

पवन उर्जा निर्मिती आणि त्यांचा पठारी भागातील पर्यावरणांवरील प्रभाव

डॉ. पार्वती विनायक माने
सहयोगी प्राध्यापक,
भूगोल विभाग, शंकरराव जावळे पाटील
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, लोहारा.

सारांश

भारतात आज मोठ्या प्रमाणात पवन उर्जा निर्मिती हि अलीकडच्या काळात वाढली आहे. कार्बन उत्सर्जन कमी करण्याची आवश्यकता, ऊर्जा स्रोतांचे वैविध्यीकरण आणि ऊर्जा सुरक्षेची गरज या कारणांनी पवन ऊर्जा निर्मिती केली तर अक्षय ऊर्जा म्हणून ती भविष्यकाळासाठी एक शास्वत उर्जा म्हणून गरजेची आहे. पठारी प्रदेश हे उच्च उंची, मोकळे भूभाग आणि अनुकूल वारे यामुळेझ्वारा ऊर्जा प्रकल्प आणि पवन ऊर्जा स्थापनेसाठी प्राधान्याने निवडली जाणारी भौगोलिक क्षेत्रे ठरत आहेत. पवन ऊर्जा हि तुलनेने पर्यावरणपूरक मानली जात असली तरी पठारी प्रदेशांमध्ये अशा मार्गिकांच्या स्थापनेमुळे पर्यावरणीय, भू-आकृतीशास्त्रीय, सामाजिक आणि भूमी-उपयोगासंबंधी विविध प्रश्न निर्माण झाले आहेत. या संशोधन लेखात पठारी प्रदेश हि पवन ऊर्जा निर्मितीसाठी भौगोलिक दृष्ट्या का अनुकूल असतात, पवन ऊर्जा मार्गिकांची संकल्पना काय आहे, तसेच पठारी परिसंस्थांवरील सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम कसे घडतात याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. यामध्ये जगातील विविध पठारांचा अभ्यास, पर्यावरणीय परिणामांचे व सामाजिक-आर्थिक घटकांचे मूल्यांकन आणि शाश्वत व्यवस्थापन सुचना यांचा समावेश करण्यात आला आहे. प्रत्यक्षात पहिले तर असे दिसून येते की वारा ऊर्जा मार्गिका कार्बनमुक्त विकासाकडे वाटचाल घडविणारी प्रभावी साधने ठरू शकतात, परंतु त्यासाठी पर्यावरणीय संतुलन आणि नियमन अत्यावश्यक आहे.

महत्वाचे शब्द : पवन उर्जा, शास्वत विकास, पर्यावरण, विकास, कार्बन उत्सर्जन

प्रस्तावना :

भूपृष्ठावरील प्रवाहित हवेची ऊर्जा. भूपृष्ठावरील वाऱ्याच्या गतिज ऊर्जेला पवन ऊर्जा म्हणतात. पवन उर्जेचा इतिहास जर पाहिला तर पवन ऊर्जेचा उपयोग हा हजारो वर्षांपूर्वीपासून इ. स. पू. २,८०० मध्ये ईजिप्तमध्ये केला गेला, तर इ. स. ६०० मध्ये इराणमध्ये करण्यात आला तसेच एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस पवनचक्क्यांचा वापर विद्युत् निर्मिती होवू लागली. पवन ऊर्जा ही अक्षय्य ऊर्जा आहे आणि ती निसर्गातील वाऱ्या पासून उपलब्ध करून घेता येते. ही ऊर्जा अत्यंत सुरक्षित आणि फायदेशीर आहे. यामध्ये पवन ऊर्जा तंत्रज्ञानातील सुधारणा, खर्चातील घट आणि धोरणात्मक प्रोत्साहनामुळे याचाझपाट्याने वाढत आहे.पवन ऊर्जा म्हणजे गतिमान वाऱ्याच्या शक्तीचे रूपांतर विद्युत उर्जेत करणे, जे मुख्यत्वे वारा टर्बाइनच्या साहाय्याने केले जाते. जगातील अनेक देश हे पॅरिस करारासारख्या आंतरराष्ट्रीय हवामान चौकटींच्या अनुषंगाने कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी प्रयत्न करीत असताना त्यामुळे हि उर्जा पर्यावरण पूरक आहेत, त्यामुळे हा उर्जा स्त्रोत ऊर्जा संक्रमणाचा मुख्य घटक बनला आहे.

पवन उर्जेच्या विकासासाठी भौगोलिक घटक हा अतिशय महत्वाचा असतो. विशेषतः भूभाग, वाऱ्याची स्थिती आणि त्याठिकाणी उपलब्ध असलेली जमीन हि महत्बाची असते. पठारी प्रदेश हे उंच आणि सपाट

भूभाग यामुळे सतत वारा वेग, कमी अडथळे आणि मोठे भूभाग यामुळे पवन ऊर्जा विकासासाठी अनुकूल ठरतात. त्यामुळे अशा प्रदेशांत वारा ऊर्जा निर्मिती म्हणजेच ठराविक पट्ट्यांमध्ये असणारा वारा यामुळे ऊर्जा प्रकल्पांचे जाळे निर्माण होत आहे. जर पवन उर्जेचा वापर केला तर वायू प्रदूषण व जल प्रदूषण होत नाही. पवन ऊर्जेचा विकास काही पाश्चिमात्य देशांमध्ये मोठया प्रमाणात झालेला दिसून येतो. जर्मनी, अमेरिका, स्पेन, भारत, डेन्मार्क, चीन इत्यादी देशांत पवन ऊर्जेवर विद्युत् निर्मिती करण्यात येत आहे. भारतात तमिळनाडू, गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक, राजस्थान, मध्य प्रदेश, केरळ, पश्चिम बंगाल इत्यादी राज्यांत पवन ऊर्जा केंद्रे उभारण्यात आली आहेत. महाराष्ट्रातील पठारी प्रदेशामध्ये सातारा, सांगली, अहमदनगर, नाशिक, धाराशीव यांसारख्या जिल्ह्यांतील उंच पठारे, पवन ऊर्जा निर्मितीसाठी अत्यंत अनुकूल आहेत, ज्यामुळे येथे पवनचक्की प्रकल्प मोठ्या प्रमाणात उभारले जात आहेत, जे स्वच्छ ऊर्जा देतात, पर्यावरणाचे प्रदूषण कमी करतात, मात्र पक्ष्यांचे स्थलांतर आणि भू-वापर यांसारख्या पर्यावरणीय आव्हानांवर लक्ष देणे सुद्धा महत्वाचे आहे. पठारी प्रदेश हे जैवविविधतेने समृद्ध, नाजूक आणि भू-आकृती प्रक्रियांना अनुकूल प्रदेश असल्याने त्यावर होणारे परिणाम भूगोल आणि पर्यावरण अभ्यासात महत्वाचे ठरतात. प्रस्तुत शोध निबंधात पठारी प्रदेशांची भौगोलिक वैशिष्ट्ये, वारा ऊर्जा मार्गिकांची संकल्पना आणि त्यांचे पर्यावरणीय परिणाम यांचा जागतिक तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे.

२. संशोधन उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत,

१) पवन ऊर्जा निर्मितीची संकल्पना स्पष्ट करणे व त्यांचे ऊर्जा संक्रमणातील महत्त्व समजावणे.

२) पठारी प्रदेश हे पवन ऊर्जा विकासासाठी भौगोलिक व हवामानिकदृष्ट्या का अनुकूल आहेत याचा अभ्यास करणे.

३) पठारी प्रदेशातील पर्यावरणांवर पवन ऊर्जा मार्गिकांचे पर्यावरणीय, पर्यावर्तनात्मक व सामाजिक परिणामांचे विश्लेषण करणे.

४) पर्यावरणपूरक पवन ऊर्जा निर्मिती विकासासाठी शिफारसी सुचवणे.

पवन ऊर्जा मार्गिका

वारा ऊर्जा मार्गिका म्हणजे वारा वेग जास्त असलेल्या प्रदेशांमध्ये अक्षरशः पट्टे किंवा क्षेत्रीय जाळे स्वरूपात वारा ऊर्जा प्रकल्प उभारणे. या मार्गिका स्थापन करण्याचे प्रमुख उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत. पवन उर्जा संसाधनाचा अधिक उपयोग करून उर्जा निर्मितीचा नवीन पर्याय उपलबद्ध करणे जो कि पर्यावरण पूरक आहे. उर्जा वहनाचे मोठे जाळे तयार करणे. तसेच उर्जा नियोजन अधिक कार्यक्षम करणे हि उद्दिष्ट्ये आहेत. उर्जा निर्मितीचे हे मार्ग शेकडो किमी पर्यंत विस्तारू शकतात.

पठारी भागातील पर्यावरण

पठारी प्रदेशाचा जर विचार केला तर हे प्रदेश भौगोलिक दृष्ट्या विस्तीर्ण, उंचावलेले व तुलनेने सपाट असतात प्रामुख्याने पठार म्हणजे समुद्रसपाटीपासून उंच असलेला सपाट किंवा किंचित उतार असलेला भूभाग. यामुळे तापमान कमी असू शकते आणि हवामानावर परिणाम होतो. पठारी प्रदेश हे प्रामुख्याने ज्वालामुखी क्रिया तसेच क्षरण प्रक्रियांमुळे तयार झालेले असतात. जगातील प्रमुख पठारांचा विचार केला तर भारतातील दख्खन पठार, अमेरिकेतील कोलोरॅडो पठार, चीनमधील शान्शी पठार, तसेच इथिओपियन पठार (आफ्रिका), ब्राझिलियन हायलँड्स (ब्राझील) हि आहेत. पठारी प्रदेशांचे वैशिष्ट्ये जर पहिले तर त्याठिकाणी प्रखर वारे, विरळ वनस्पती, तसेच मध्यम ते अर्ध-शुष्क हवामान असते, तसेच खडकाळ उतार आणि मेसा (टेबल आकारांचा भूघटक हे सर्व घटक वारा ऊर्जा विकासासाठी अनुकूल असतात.

पठारी प्रदेशाची पवन उर्जा निर्मितीसाठी अनुकुलता

१) वाऱ्याची गतिशास्त्रीय वैशिष्ट्ये

पठारांमध्ये वाऱ्यांचे वेग जास्त असतात कारणः पृष्ठीय घर्षण कमी तसेच उंचावर कमी हवेचा प्रतिकार, त्याच बरोबर स्थिर सिमाक्षेत्र वारे यामुळे पवन उर्जा निर्मिती हि मोठ्या प्रमाणावर होते. वारा ऊर्जा उत्पादन वारा वेगाच्या घन प्रमाणात वाढते, त्यामुळे जास्त वेग फायदेशीर ठरतो.

२) जमीन उपलब्धता

पठारे हि सखल तसेच कमी वस्तीची असल्याने या ठिकाणी सपाट व उंच जमीन हि मोठ्या प्रमाणात असते त्यामुळे सहजपणे उपलब्ध होते. त्यामुळे टर्बाइन वाहतुकीसाठी वाहतुकीची सेवा उभारणी हि सुलभ होते त्यामुळे या ठिकाणी पवन उर्जा निर्मिती प्रकल्प उभारणे

सोपे जाते.

३) विद्युत जाळ्यांशी जोडणी

अनेक पठारी प्रदेश हे औद्योगिक शहरांच्या जवळ असल्याने विजेची वहन करणे सोपे जाते त्यामुळे अशा प्रदेशात हि विद्युत उर्जा निर्मिती करणे सोपे जाते. महाराष्ट्रातील पठारी प्रदेशात मोठ्या प्रमाणावर पवन उर्जा निर्मिती प्रकल्प उभारण्यात आले आहेत.

४) पठारी पर्यावरणांवरील पर्यावरणीय परिणाम

पवन ऊर्जा पर्यावरण पूरक जरी असली तरी प्रकल्पांचा भूभागावर प्रभाव पडतो. ते परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत.

अ) पर्यावरणीय परिणाम (Ecological Impacts)

जरी पवन उर्जा हि स्वच्छ व पर्यावरण पूरक असली तरी त्याचा परिणाम हा परिसंस्थेवर होते त्यामध्ये जे सजीव आहेत त्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होत असतो.

१) पक्षी आणि वटवाघूळ मृत्यू

टर्बाइनमुळे अनेक पक्षांचा मृत्यू होत आहे, त्यामध्ये प्रामुख्याने गरुड, घार, गिधाड आणि वटवाघूळ हे पक्षी प्रामुख्याने आहेत आणि इतर लहान पक्ष्यावरही याचा परिणाम होत आहे. उदा. महाराष्ट्रातील खंडके वारा प्रकल्प येथे शिकारी पक्ष्यांवर परिणाम आढळतो.

२) अधिवासाचे तुकडीकरण

रस्ते, बेस आणि लाईनमुळे अधिवास तुटतो. प्राण्यांच्या स्थलांतर मार्गात अडथळे निर्माण होतात. तसेच खाद्य उपलब्धतेत बदल होतो त्याचबरोबर प्रजनन क्षेत्रांमध्ये विघटन होते यामुळे शिकारी-शिकार संतुलन बिघडते. याचा परिणाम हा जैवविविधतेत घट प्रजातींचा ताण व स्थलांतरातील अडचणी निर्माण होतात.

३) ध्वनी व वर्तनात्मक व्यत्यय

पवन उर्जेसाठी लागणाऱ्या टर्बाइनचे आवाज प्राणी व पक्ष्यांवर परिणाम करतात, ज्यामध्ये हरीण, लांडगा, कोल्हे, जंगली मांजर यांसारख्या प्राण्यांचे हालचाल मार्ग बदलतात. त्याचबरोबर पक्ष्यांना विश्रांती व प्रजनन क्षेत्र कमी होतात, ज्याचा परिणाम अन्नसाखळीचे संतुलन बिघडते, त्याचबरोबर जैवविविधतेत घट, प्रजातींचा ताण व स्थलांतरातील अडचणी निर्माण होते, तसेच काही प्रजाती या नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. या आवाजामुळे काही प्राणी हे अशा क्षेत्रापासून लांब राहतात व त्यांची खाद्य शोधण्याची वेळ व पद्धत बदलते.

४) ध्वनीजन्य ताण

टर्बाईनच्या दीर्घकालीन दीर्घकाळ आवाजामुळे कोर्टिसोल सारखे ताण हॉर्मोन्स वाढतात, तसेच प्रतिकारशक्तीत घट याचा परिणाम प्रजनन यशात कमी होते, त्याचबरोबर नवजात प्राण्याचा मृत्यू होतो. अशा परिणामांचे निरीक्षण विशेषत रात्री संचार करणाऱ्या प्राण्यामध्ये आढळते.

५) पक्ष्यांच्या उड्डाण मार्गावर परिणाम

पवनचक्क्यांच्या ब्लेडच्या आवाजामुळे काही पक्षी विशिष्ट मार्ग बदलतात. तसेच उर्जा खर्च वाढतो.आणि पक्षांना स्थलांतरात विलंब होतो. असे अनेक दुष्परिणाम हे या पवन ऊर्जेमुळे होतात.

आ)भू-आकृतीशास्त्रीय परिणाम

१) मृदेचे अपदरण

पवनचक्कीच्या बांधकामासाठी पठारी किंवा खडकाळ उंच भूभाग निवडला जातो. पण या बांधकाम प्रक्रियेदरम्यान रस्ते, टॉवर बेस, ट्रान्समिशन लाइन इत्यादींसाठी जमिनीचे मोठ्या प्रमाणावर कटिंग-फिलिंग केले जाते. याचा थेट परिणाम हा जमीन उघडी पडण्यावर होत्तो, त्यामुळे पावसाचे पाणी किंवा वाऱ्यामुळे मृदा वाहून जाते.

२) जमिनीची हानी

पवनचक्की साठी लागणारे साहित्य हे अवजड असल्याने जमिनीवर सतत दाब निर्माण होतो, त्यामुळे मातीतील हवेची जागा कमी होते, त्यामुळे जमिनीची पाणी झिरपण्याची क्षमता घटते. त्याच बरोबर जमिनीत कठीण थर तयार होऊ शकतो. यामुळे पाण्याचा निचरा कमी होतो व गळती वाढू शकते.

३) वनस्पतीचे नुकसान

पवन चक्की बांधकामासाठी बांधकाम क्षेत्रात वृक्षतोड होते त्यामुळे पर्यावरणास हानी पोहोचते. त्याचबरोबर रस्ते तयार करण्यासाठी वनस्पतीचे आच्छादान नष्ट होते. यामुळे मातीचे संकटन व अपदरण वाढल्यामुळे वनस्पती उगवण्याची क्षमता घटते. याचा परिणाम त्या भागातील भूमि उत्पादनक्षमता, सूक्ष्म वातावरण आणि स्थानीक जैवविविधता यांना हानी पोहोचत असते.

इ) जलवैज्ञानिक परिणाम (Hydrological Impacts)

पठारी भागात जलस्रोत कमी असल्याने पवन

उर्जा प्रकल्प बांधकामामुळे भूपृष्ठीय वाहतूक रस्ते, बेस व उत्खननामुळे पावसाचे पाणी वाहण्याची दिशा व गती बदलते. रस्त्यामुळे अपरदन वाढल्यामुळे माती व गाळ पाण्यासोबत वाहून जातो. तसेच याचा परिणाम लहान जलप्रणाली छोटे ओढे, नाले व सूक्ष्म जलसंघटनांची पाणी साठवण व प्रवाह क्षमता कमी होते.

ई) वायुमंडलीय परिणाम (Atmospheric Impacts)

पवनचक्कीच्या टर्बाइनमुळे वाऱ्याची उर्जा कमी होते, कारण यामध्ये वाऱ्यातील गतिज ऊर्जा वीज निर्माणासाठी काढून घेतात.तसेच या ठिकाणी पंख्यांच्या मागे हवेचे अस्थिर फिरते प्रवाह तयार होतात. तसेच संशोधनात असे दिसून आले आहे कि टर्बाइनच्या Wake मुळे रात्री जमिनीच्या जवळचे तापमान किंचित वाढते असे दिसून आले.

उ) सकारात्मक पर्यावरणीय योगदान

पवन उर्जा प्रकल्पाचे जसे नकारात्मक परिणाम आहेत तसेच काही सकारात्मक परिणामाचा अभ्यास करणे देखील महत्वाचे आहेत,ते खालील प्रमाणे आहेत.

१) कार्बन उत्सर्जन घट

पर्यावरणीय दृष्ट्या पवन ऊर्जा हि फलदायी आहे. हि वीज निर्मिती करताना इंधन जाळत नाही, त्यामुळे ती कार्बन डायऑक्साइड, नायट्रोजन ऑक्साइड्स आणि सल्फर डायऑक्साइड सारखी हरितगृह व प्रदूषक वायू वातावरणात सोडत नाही त्यामुळे पर्यावरणाची हानी होत नाही. याउलट जर पहिले तर कोळसा, तेल किंवा नैसर्गिक वायूवर आधारित वीज प्रकल्प हे वायू मोठ्या प्रमाणावर उत्सर्जित करतात. त्यामुळे पवनऊर्जेचा वापर वाढल्यास एकूण हवामान बदलासाठी कारणीभूत उत्सर्जन कमी होते आणि वायू गुणवत्ता सुधारते.

२) जलवापर कमी प्रमाण

पारंपारिक उर्जा निर्मितीत पाण्याचा वापर मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो. त्याची प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने बायलरमध्ये वाफ निर्मिती, टर्बाइन थंड होण्यासाठी, तसेच कंडेन्सर प्रक्रियेसाठी पाणी याचा वापर मोठ्या प्रमाणात होतो. त्याचबरोबर राख व्यवस्थापणासाठी देखील पाणी मोठ्या प्रमाणावर होते.

३) हवामान संरक्षण

सुरक्षित ऊर्जा सुरक्षा म्हणजे देशाला आवश्यक तेवढी ऊर्जा निरंतर, परवडणारी आणि सुरक्षित मिळणे होय त्यामुळे इंधन आयातीवरील इतर देशावर असलेले अवलंबन कमी होते, त्याचबरोबर जागतिक इंधनदरातील अस्थिरता कमी होते, तसेच औद्योगिक व आर्थिक विकास स्थिर राहतो. तसेच या मुळे ऊर्जा पुरवठ्यात अडथळे निर्माण होत नाहीत. स्वच्छ ऊर्जा म्हणजे कमी उत्सर्जन किंवा शून्य उत्सर्जन असलेले ऊर्जा स्रोत होय, ज्यामध्ये पवन उर्जा हा एक होय. अशाप्रकारे हि ऊर्जा हवेत प्रदूषण, हरितगृह वायू व कार्बन उत्सर्जन निर्माण करत नाही किंवा अतिशय कमी करते. जर स्वच्छ ऊर्जा मिळाली तर हवामान बदलाचा दबाव कमी होतो. या मुळे पर्यावरण संरक्षण होते, परिणामी श्वसन रोग, आम्ल पर्जन्य, यासारखे आजार उद्भवत असतात.

उपाय योजना

जरी काही प्रमाणात पर्यावरणाची हानी होत असेल तर त्यासाठी काही उपयायोजना आखणे तयार करणे देखील महत्वाचे आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने खालील उपाययोजना आखणे महत्वाचे आहे.

१) धोरणात्मक पर्यावरणीय मूल्यांकन

पवनचक्कीची जागा निश्चित करण्यापूर्वी त्या भागाची पर्यावरणीय संवेदनशीलता, जैवविविधता, भूआकृति, जलस्रोत, वनक्षेत्र इत्यादींचा अभ्यास करणे गरजेचे आहेत. यामुळे प्रकल्पामुळे होणारे दीर्घकालीन पर्यावरणीय परिणाम आधीच अंदाजता येतात आणि त्यानुसार ठिकाणाचे नियोजन करता येते.

२) वन्यजीव संरक्षण

पवन ऊर्जा निर्मिती प्रकल्प उभारत असताना याठिकाणी असलेले पक्षी व वटवाघूळ यांचा विचार करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी असणारे स्थलांतर मार्ग टाळणे हा महत्वाचा उपाय ठरू शकतो. पक्ष्याच्या स्थलांतर करतात त्या मार्गावर टर्बाइन न बसवणे तसेच यावर विशेष सेन्सर बसवून पक्ष्यांची उपस्थिती ओळखल्यानंतर टर्बाइन तात्पुरते बंद करू शकतात तसेच Bat-deterrent तंत्रज्ञान जर बसविले तर तिथे अल्ट्रासोनिक किंवा इतर उपकरणांद्वारे वटवाघुळांना दूर ठेवणे, जेणेकरून अपघात कमी होतात.यामुळे वन्यजीवांचे रक्षण होते आणि मानवी-विकास व पर्यावरण यांचा समतोल राखला जातो.

३) समुदाय सहभाग

स्थानिक समुदायाला जर विश्वासात घेतले तर निश्चितच याचा फायदा होतो. प्रकल्प ज्या भागात

बसवला जातो त्या स्थानिक समुदायांना रोजगार, विकासकामे, महसूल, CSR फायदे मिळाल्यास त्यांचा विरोध कमी होतो आणि प्रकल्प टिकाऊ व यशस्वी बनतो. स्थानिकांचा विश्वास वाढल्याने अंमलबजावणीही सुरळीत होऊ शकते.

निष्कर्ष

पवन ऊर्जा मार्गिका स्वच्छ ऊर्जा संक्रमणासाठी महत्त्वाच्या ठरत आहेत. तसेच या पर्यावरण पूरक आहेत. पठारे या स्थापनेसाठी भौगोलिकदृष्ट्या उपयुक्त आहेत. मात्र पर्यावरणीय परिणाम बहुआयामी आहेतझ्पर्यावरण, भूभाग, जलवैविध्य, समाज इत्यादी घटकावर त्याचे परिणाम होतात. योग्य नियमन, तांत्रिक उपाय आणि समुदाय आधारित व्यवस्थापन झाल्यास वारा ऊर्जा मार्गिका शाश्वत बनू शकतात. पठारी प्रदेश हे योग्य पवन उर्जा देतात, परंतु त्यांची पर्यावरणीय संवेदनशीलता महत्त्वाची आहे. जागतिक हवामानासाठी पवन ऊर्जा उपयुक्त असली तरी स्थानिक पर्यावरणीय हानी टाळण्यासाठी नियोजन आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :-

1. "Global Wind Atlas". Archived from the original on 18 January 2019. Retrieved 4 December 2018.
2. "Physical Progress (Achievements)". Ministry of New and Renewable Energy, GoI. Archived from the original on 12 April 2020. Retrieved 15 April 2020.
3. International Renewable Energy Agency (IRENA) — Wind Power Reports
4. International Energy Agency (IEA) — Global Wind Energy Outlook
5. "Juniper, EDF Renewables, ACME, and Solarcraft Win GUVNL's 300 MW Wind Auction". Retrieved 7 May 2023.

18

बदलते वातावरण व बहुरुप्याची लोकसंस्कृती

डॉ. रमेश जयवंत खिळदकर
मराठी विभाग प्रमुख,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
धानोरा, जि. बीड

महाराष्ट्रात लोकप्रिय असणारा बहुरुपी गुजरात आणि राजस्थानात 'भवय्ये' कर्नाटकात 'बहुरुपग्यारु' खानदेश आणि मराठवाडा या प्रदेशात 'रायंदर' या नावांनी ओळखला जातो. 'बहुरुपी' या कलावंताचा मुख्य व्यवसाय नाना रुपे धारण करुन सोंग काढणे व त्यावर स्वतःची उपजिविका करणे हा होय. एखाद्या गावी मुक्काम करुन नवीन सोंग आणावयाचे लोकांची करमणूक करायची व शेवटी गावक?यांकडून धान्य, पैसा व कपडे गोळा करायचे अशी त्यांची पध्दत आहे.विविध प्रकारची सोंगे आणून लोकांची करमणूक करणे हा बहुरुप्यांचा परंपरागत व्यवसाय आहे. सोंगाला साजेशी बतावणी करुन लोकांची करमणूक करतात. पाठीवर बसलेली बाई, बाळंतीण, हेडंबा, राक्षस, नंदी, शंकर-पार्वती, म्हातारी, वाघ, अस्वल इत्यादी सोंगे हुबेहुब आणि कौशल्याने करतात. अलीकडे बहुरुपी फौजदार, पोलीस, आयकर अधिकारी, निरनिराळ्या खात्यांचे तपासणीस अशी लौकिक सोंगे घेतांना आपणाला दिसतात. बोलकेपणा हा बहुरुप्याचा स्वभावगुण आहे. कधी बहुरुपी प्रेक्षकांना निवेदन करतो. तर कधी दोन बहुरुपी आपसात नाट्यात्मक संवाद करतात. कधी-कधी सरळ प्रेक्षकांशी संवाद करुन प्रेक्षकासाठी काही काळापुरते त्या लोकरंगभूमीचा क्रियाशील घटक बनवून टाकतात. म्हणूनच कालभूत पुरुषोत्तम म्हणतात. समृध्द भारतीय लोकतत्त्वांचा विलय होत असतांनाही आपल्या उपजत कलागुणांमूळे व चातुर्याने एक मोलाचा सांस्कृतिक ठेवा बहुरुप्यांनी जपून ठेवला आहे." हुबेहुब सोंगे, वेशांतराची कला, विविध पक्षी व प्राण्यांचे आवाजाचे कौशल्य या गुणांमुळे बहुरुप्यांचा आजही जनमानसावर विलक्षण प्रभाव असलेला आपणास दिसतो.

बहुरुप्यांची परंपरा बरीच जुनी आहे. त्यांच्यातील विविध कौशल्यामुळे इतिहासातील अनेक राजकर्त्यांनी त्यांचा हेरगीरीसाठी ही उपयोग करुन घेतलेला आहे. श्री संत तुकाराम महाराजांच्या अभंग गाथेत बहुरुप्याचा पुढील प्रमाणे उल्लेख आलेला आढळतो-

"बहुरुपे नटला नारायन
सोंग संपादून । जैसा तैसा " ।।

श्री संत एकनाथांच्या समकालीन जनी-जनार्दन या संत कवीच्या 'जानकी सैवंर' या काव्यात बहुरुप्याविषयी उल्लेख आलेला आढळतो. "येकू बहुरुपी केली शक्ती नाना स्वांयी नाचविली मंगळा अमंगळा आकृती श्री रघुपती धरविती.

श्री समर्थ रामदासांनी बहुरुप्यावर एक भारुड रचले आहे.

"खेळतो एकला बहुरुपी रे ।
पाहता अत्यंत साक्षपी रे ।।धृ।।
सोंगे धरिता नाना परी रे ।
बहुताचि कळाकुसरी रे ।।
दाखवी अनेक धाता माता रे ।
फौजा सोंगाच्या दावितसे रे ।।
गातो नाचतो वाजवितो रे ।।
त्याग करितो देतो घेतो रे ।।
ऐसा हा भूमंडळी थोडा रे ।
पाहता तयासी नाही जोडा रे ।।
अखंड खेळतो प्रगटेना रे ।
पाहती उदंड तया दिसेना रे ।।
पाहों जातां अंतचि लागेना रे ।
दास म्हणे खेळता भागेना रे ।।

वरील विवेचनावरुन बहुरुप्याची परंपरा कित्येक

वर्षापूर्वीची आहे. हे लक्षात येते. श्रीपती भट्टाच्या ज्योतीषरत्नमालेत 'स्वानुभव दिनकरा' मध्ये बहुरुप्याचे उल्लेख आलेले आढळतात.

बहुरुपी साजेसा असा वेशांतर करुन आपल्या अभिनयाद्वारे विनोदी गाणी गातो त्यातून लोकांचे मन उल्हासित करतो. रंजनप्रधानता हे त्याच्या गीताचे वैशिष्ट्य आहे हे आपणाला दिसते. असा हा बहुरुपी जेंव्हा घरापुढील अंगणात उभा राहून गाणे गाऊन अबालवृध्दांना आपल्या गमती-जमतीने सुखावतो. असेच त्याचे लग्नाचे गीत सुपरिचित आहे.

"लग्नाला चला तुम्ही लग्नाला चला
लग्नाला चला तुम्ही लग्नाला चला ।।
साळूबाई, काळुबाई, मालनबाई
दगडाबाई, धोंडाबाई करा आता घाई ।।
लग्नाला चला तुम्ही लग्नाला
चला लेकरंबांधा खांबाला
नवरा घ्या काखेला
सासरा ठेवा वळचणीला
सासूला लटकवा खुंटीला
लग्नाला चला तुम्ही लग्नाला चला'।।

या बहुरुप्याच्या गीतामधून शब्दचमत्कृती विसंगती आणि अतिशोक्तीच्या माध्यमातून बहुरुपी आपल्या गीतातून विनोद निर्मिती करतांना दिसतो. म्हणूनच डॉ. शरद व्यवहारे या बहुरुप्याविषयी म्हणतात "बहुरुप्याच्या नकला आणि गाणी म्हणजे विनोदाची मेजवानीच शेंबड्या पोरापासून ते म्हाताऱ्या आजीबाईपर्यंत साऱ्यांच्या गालावर हास्याची खळी खुलविणारा हा बहुरुपी मराठी लोकजीवनात बराच लोकप्रिय आहे."

बहुरुपी कधी-कधी नवीन 'मास्तरणीचे' सोंग आणतो-

"साळूबाई, काळूबाई, गोराबाई
करा करा घाई
शाळेची येळ होऊन गेली बाई
वळचणीचे पोर काढा आता बाहीर
नको पाटी नको दप्तर
पोर बाहेर काढा लवकर
तिथं काय शिकायचं नायी
तिथं काय वाचायचं नायी
लेहायच तर नावच नायी
पोराला घ्येतल्या बिगर मी काय जायाची नायी"।।"

वरील गीतातून मुलांना शाळेत पाठवण्याचा उपदेश आलेला दिसतो लोककलावंत असलेला 'बहुरुपी' अनेक लोककथांचा, दंतकथांचा नायक विषय बनलेला आहे. बहुरुप्याने हुबेहुब सोंग घेऊन अनेकांना चकविल्याचा विविध कथा सर्वदूर सांगितल्या जातात. ब्रिटीशांच्या काळात एकदा दोन बहुरुपी मामलेदार आणि त्याचा पट्टेवाला अशी सोंगे घेऊन टांग्यात एका दूरच्या खेड्यात गेले. तेथे त्यांनी गावच्या पाटलाकरवी गावातील प्रतिष्ठीत व्यापारी व शेतकरी अशा वजनदार आसामींना बोलाविले. सरकारने एक निधी सुरु केला आहे, असे सांगून बराच पैसा गावातून गोळा केला. शेवटी खुप वेळानंतर 'आपण बहुरुपी आहोत' असे सांगून त्यांनी आपली ओळख करुन दिली. आणि ज्याचा-त्याचा पैसा परत केला व पाटील व गावकऱ्यांकडून बक्षिसी मिळवली.

अकबर आणि बिरबलाच्या कथामध्येही बहुरुपी आलेला आहे. एकदा एका बहुरुप्याने अकबर बादशहाच्या दरबारात बैलाचे सोंग आणले. अवघा दरबार त्या सोंगावर खुष झाला. बिरबलाने मात्र या सोंगाची परीक्षा पाहण्यासाठी एक खडा बहुरुप्याच्या म्हणजे त्या सोंग आणलेल्या बैलाच्या अंगावर टाकला. त्याच बरोबर त्या बहुरुप्याने जेथे खडा टाकला तेथे आपल्या कातडीची थरथर करुन दाखविली. मग बादशहाने त्या वाघाचे सोंग आणावयास सांगितले. त्या प्रमाणे त्याने सोंग आणून त्याच्या दरबारातील शत्रूचे नरडे फोडले. त्यावर बादशहाने त्याला सतीचे सोंग आणावयास सांगितले. अकबराने अग्नी प्रज्वलित करुन त्या बहुरुप्याला चितेत उडी मारायला भाग पाडले. आणि त्याला आपल्या कर्माची शिक्षा दिली.

नवऱ्याच्या पाठीवर बसलेली बाळंतीणबाई, पोटातून आरपार तलवार घातलेला रायरंद, बायकोला खांद्यावर घेऊन आई-वडीलांना पायी चालायला लावणारे तीर्थयात्रेचे केवळ सोंग किंवा रंजनच करत नाही तर बहुरुप्याच्या कौशल्याबरोबर बदलत्या काळाच्या दर्शनाबरोबर समाज प्रबोधन आपणास घडविते.

बहुरुपी' उत्तम वाक्पटू असतो. अनुप्रासात्मक लयबध्द कृत्रिम पण सुंदर आणि प्रभावी भाषेमुळे बोलणे अत्यंत चातुर्यपूर्ण व हजरजवाबी पणाचे असते. व्यंगदर्शन, अतिशोक्ती, चातुर्य, प्रासंगिक घटनांचे हास्योत्पादक उपयोजन आणि भाविक विनोद इत्यादी गोष्टी बहुरुप्यांच्या गीतातून बोलण्यातून आढळतात. बहुरुप्याच्या या कलेसाठी नाट्याप्रयोगाच्या संहितेची गरज नसते. रंगमंच नसतो. सादरीकरणाची काळ-वेळ ठरलेली नसते. प्रेक्षकांना आपण 'प्रेक्षक' आहोत याची जाणीवही फारशी नसते. त्यामुळे बहुरुप्यांच्या कलाविष्कारात एक प्रकारचा

मुक्तपणा आढळतो. बहुतेक लोककला ह्या धर्म संबंध पुजाविधीशी निगडीत आणि श्रध्दा, आस्थेच्या विषयाशी संबधीत असतात. बहुरुप्याचे असे अजिबातच नसते. त्यामुळे तो संबधित कलेनुसार सहज आणि उत्स्फुर्त भाष्य करतो. सामाजिक व्यंगावरही तो बोट ठेवतो. प्रसंगी परिणामकारक ठरु शकेल इतक्या गंभीर आशयाचे उद्बोधनही तो करतांना दिसतो. 'तुंबडी' हे वाद्य साथीला घेऊन जेंव्हा बहुरुपी आपला प्रयोग करतो तेव्हा कुणाला प्रेक्षक म्हणून बोलवावे लागत नाही. त्याच्या सादरीकरणातच आवाहकता असलेली दिसते.

असा हा परंपरेने गौरविलेला बहुरुपी आज विरळ प्रमाणात दिसून येतो. आजही ग्रामव्यवस्था शहरीकरणाकडे झुकू लागल्यामूळे याचे महत्त्व कमी होऊ लागल्याचे आढळते. पुर्वी भिक्षेकऱ्याला सुपाने भरभरुन दान देण्याची प्रथा होती. बदलत्या काळात दानाची दानत राहिलेली दिसत नाही. म्हणून लोकांवरअवलंबून राहून पोट भरणार नाही या विदारक सत्याची जाणीव आज लोकसंख्येच्या प्रत्येक घटकाला झालेली आहे. त्यामूळे परंपरागत उद्योग सोडून नवा उद्योग शोधण्याचे आवाहन लोककलाकारांपुढे उभे आहे. अलिकडे शासनाच्या सहकार्याने आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रात प्रगतीच्या दिशेने बहुरुपी वाटचाल करीत आहेत. म्हणूनच आमचा सामाजिक सांस्कृतिक परंपरेचा आणि लोकरंगभूमी वरील लोककलांचा अविभाज्य घटक असणारा 'बहुरुपी' दुर्मिळ झालेला आहे.

संदर्भ सूची :-

१) डॉ. मांडे प्रभाकर लोकसाहित्याचे स्वरूप, सविता प्रकाशन औरंगाबाद.

२) डॉ.कालभूत पुरुषोत्तम, लोकसाहित्य स्वरूप आणि विवेचन, विजय प्रकाशन नागपूर, प्रथम आवृत्ती १० जानेवारी २००७

३) डॉ. व्यवहारे शरद, लोकसाहित्य उद्गम आणि विकास, विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती १९७९.

४) डॉ. शिंदे विश्वनाथ, लोकसाहित्य मिमांसा (भाग २) प्रथम आवृत्ती २००६, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाउस पुणे.

५) डॉ. व्यवहारे विद्या, लोकसाहित्य लोकसंस्कृती, प्रतिमा प्रकाशन, सदाशिव पेठ औदुंबर अपार्टमेंटस, नवा विष्णु चौक पुणे.

19

कुपोषित बालकांच्या आरोग्य सुधारण्यात सार्वजनिक आरोग्य धोरणाचे योगदान

जया दाभाडे
लोकप्रशासन विभाग,
विवेकानंद कला, सरदार दलिपसिंग विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

डॉ. संजय जी. कांबळे
लोकप्रशासन विभाग,
विवेकानंद कला, सरदार दलिपसिंग विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना :

कुपोषण ही भारत देशात एक गंभीर व सामाजिक आरोग्य विषयक समस्या आहे, विशेषत: बालकांमध्ये ही समस्या जास्त असते. शरीराला आवश्यक असणारे पोषणतत्त्वे योग्य प्रमाणात न मिळाल्याने निर्माण होणारी स्थिती म्हणजे कुपोषण होय. कुपोषणामुळे बालक व महिलांची रोग प्रतिकार शक्ती कमी होते व त्यामुळे ते सहजपणे अनेक आजारांना बळी पडतात. बालकांमधील वाढ खुटणे किंवा वजन कमी न होणे या दोन्ही समस्या कुपोषण आहारातील असमतोलाशी जोडलेले आहे. आपल्या समाजात महिला स्वत: च्या आहाराची काळजी घेत नाही, विशेषत: गर्भवती महिला या महिलांना अधिक पौष्टिक आहाराची आवश्यकता असते, योग्य पोषणाच्या अभावामुळे गर्भवती माता ह्या स्वत: ही आजारी पडतात व जन्माला येणारे बाळ देखील कमकुवत आणि आजारी जन्माला येते. व यामुळे बऱ्याच वेळा बालमृत्यू देखील होतात. गरिब वर्ग, बालक, महिला याच्यामध्ये ही समस्या जास्त प्रमाणात आहे. गरिबी, आशिक्षा, संतुलित आहाराची कमतरता, स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची असुविधा, प्रोटिन, उर्जा देणारे खाद्य पदार्थ हे कमी खाणे या कारणामुळे बालक कमजोर होतात व आजार पणाला बळी पडतात. डिसेंबर २०२५ लोकमत वृत्तपत्राच्या माहिती नुसार राज्यातील सात जिल्ह्यांमध्ये गेल्या तीन वर्षात तब्बल १४,५२६ बालकमुत्यृ झाल्याचे आढळून आले. यामध्ये नवजात शिशु पासून पाच वर्षाखालील मुलांचा व कुपोषणामुळे झालेल्या बालमुत्यृचाही समावेश आहे. त्यामुळे कुपोषण ही समस्या सामाजिक, आर्थिक व आरोग्य विषयक घटकांच्या गुंतागुतीतुन निर्माण होणारी समस्या आहे. यामुळे माता व बालसगोपणाच्या दृष्टीने आहार व पोषण पध्दतीत बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे. अशा परिस्थितीत कुपोषित बालकांच्या आरोग्य सुधारण्यासाठी सार्वजनिक आरोग्य धोरणे महत्वाची भुमिका बजावतात काही सार्वजनिक आरोग्य धोरण पुढील प्रमाणे आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्ट्ये :

१) ० ते ६ वयोगटातील बालकांचा पोषणाचा व आरोग्याचा दर्जा सुधारणे.

२) बालकांचा बौध्दिक, शारीरिक व सामाजिक विकास करणे.

३) कुपोषणाचे प्रमाण कमी करून बालमृत्यु व मातामृत्यु चे प्रमाण कमी करणे.

४) योग्य पोषण, आरोग्य सेवा, शिक्षण यांच्या माध्यमातून लोकांमध्ये जनजागृत्ती करून बालके व माता यांचा विकास करणे.

५) बालकांमधील वाढ खुंटणे, अशक्तपणा, आणि कमी वजनाच्या समस्या दुर करणे.

संशोधनाची गृहितके :

१) सार्वजनिक आरोग्य धोरणाच्या अंमलबजावणीमुळे कुपोषणाच्या प्रमाणात लक्षणीय बदल होत आहे.

२) बालक व माताच्या उपचार व लवकर निदानामुळे गंभीर आजारपण कमी होत आहेत.

३) आरोग्य सेवा व पोषणामुळे बालकाचे आरोग्य सुधारण्यास मदत होत आहे.

४) अंगणवाडी सेविकेची भुमिका परिणामकारक ठरत आहे.

सार्वजनिक आरोग्य धोरण :

१) एकात्मिक बाल विकास सेवा :

सार्वजनिक आरोग्य धोरण अंतर्गत एकात्मिक

बाल विकास सेवा कार्यक्रम राबविण्यात येतो. राज्यातील अनेक आव्हानापैकी कुपोषण हे एक आव्हान आहे. या आव्हानाचा सामना एकात्मिक बाल विकास सेवा व आरोग्य यंत्रणा करत असते. यासेवे अंतर्गत बलकांना सकस संतुलित आहार दिला जातो. सहा वर्षा खालील सर्व बालकांना गरोदर महिलांना व स्तनदा मातांची आरोग्य तपासणी केली जाते. गरोदर माता व बालका पर्यंत लसीकरणाची सेवा पोहचवुन बालमुत्यृचे प्रमाण कमी केले जाते. ग्रामीण व आदिवासी क्षेत्रातील बालकांचा शारिरीक व बौध्दिक विकास करून त्याची रोग प्रतिकार शक्ती वाढवून कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे या सेवेचा उदेश आहे. भारतात बालकामध्ये असणाऱ्या बालमृत्यु चे मुख्य कारण कुपोषण आहे. कारण बहुतांश बालकांच्या कुपोषणात प्रथिनेची कमतरता दिसुन आली. त्यामुळे स्त्रिया व बालके यांच्या आहारामध्ये कॅलाशिअम प्रथिने, विटॅमिन च्या कमतरता शोधुन त्याची पुर्तता करण्याचे काम एकात्मिक बाल विकास सेवा करत असते. स्त्रिया व बालकांचा कुपोषणाचा प्रश्न हाताळण्यासाठी एकात्मिक बाल विकास सेवा कार्यक्रम राबविण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे :

१. ० ते ६ वर्ष वयोगटातील मुलांचा पोषण आहार विषयक दर्जा सुधारणे

२. मातांना पोषण आहार आणि आरोग्य शिक्षण देऊन मुलांचे सर्वसाधारण आरोग्य आणि पोषण आहार या सबंधीच्या गोष्टीची अधिक चांगली काळजी होऊ शकतील अशाप्रकारे याची क्षमता वाढविणे.

३. मुलांच्या मानसिक, शारीरिक व सामाजिक विकासासाठी सुविधा पुरवणे.

४. बालमृत्यु, मुलांच्या रोगटपणा व कुपोषण, शाळेतील गळती यांचे प्रमाण कमी करणे

५. बालविकासास चालना मिळावी म्हणुन धोरण अंमलबाजावणी या बाबत विविध खात्यामध्ये प्रभावी समन्वय घडवून आणणे

२) माता व बाल आरोग्य सेवा :

माता व बाल आरोग्य सेवा ही एक मोफत आरोग्य सेवा आहे. गरोदर महिलांच्या आरोग्याची काळजी घेणे त्याना सुरक्षित मातृत्व प्रदान करणे हे या सेवा मागील उदेश आहे. या कार्यक्रमाव्दारे विविध योजना राबविण्यात येतात. माता व बालमृत्युचे प्रमाण कमी करण्यासाठी प्रस्तुती दरम्यान व प्रसुती नंतर बाळ दोन वर्षाचे होई पर्यंत सर्व आवश्यक आरोग्य सेवा उपलब्ध करून पुरविल्या जातात या सेवे अंतर्गत प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना द्वारे गर्भवती महिलांना सकस आहार आणि आरोग्य सेवेसाठी आर्थिक मदत केली जाते. ज्यामुळे माता व बालमृत्युचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होते. अंगणवाडी केंद्रामध्ये आरोग्य संदर्भ सेवाव्दारे महिला व बालकांची आरोग्य तपासणी करून झाल्यानंतर गंभीर स्वरूपाचे आजार आढळल्यास अशा महिलांना व बालकांना वैद्यकीय उपचारासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्रात व उपकेंद्रात पाठविले जाते. गंभीरपणे कुपाषित मुलांना पोषण पुनवर्सन केंद्राकडे पाठविले जाते.

३) ग्राम बाल विकास केंद्र :

ग्राम बाल विकास केंद्र हे आदिवासी व ग्रामीण भागातील कुपोषण कमी करण्यासाठी सुरू करण्यात आले आहे. हा उपक्रम अंगणवाडीच्या माध्यमातून चालविला जातो. याचा मुख्य उदेश गंभीर कुपोषीत बालकांना शोधुन त्यांच्यावर वैद्यकीय उपचार करणे होय, त्याच बरोबर गरोदर मातांना व बालकांना अतिरिक्त आहार पुरवठा, वैद्यकीय देखरेख पोषण विषयक समुपदेश या सारख्या बार्बीवर देखिल भर दिला जातो. ० ते ६ वर्ष वयोगटातील बालकाचा शारीरिक मानसिक बौध्दिक विकास व गरोदर व स्तनदा मातांचे आरोग्य सुधारून कुपोषणावर नियंत्रण आणुन बाल मृत्युचे प्रमाण कमी केले जाते. अंगणवाडी सेविका मार्फत नियमित आरोग्य तपासणी करून वजन मोजणे, लसीकरण व प्राथमिक औषधाचे वितरण इ. सेवा दिल्या जातात.

४) स्वच्छ भारत अभियान :

२ ऑक्टोबर २०१४ रोजी स्वच्छ भारत अभियान सुरू करण्यात आले. दुषित पाणी पिणे, उघड्यावर शौचालयास जाणे आणि सांडपाण्याचे नीट नियोजन न केल्यामुळे रोगजंतु पसरतात व त्यामुळे अनेक आजारांना आमंत्रण दिले जातात. हे आजार मुलामध्ये पोषक द्रव्याचे शोषण कमी करतात. स्वच्छ भारत अभियानामुळे उघड्यावर शौचालय बंद झाले, जंतु संसर्ग कमी झाला व त्याचा परिणाम बालकांच्या आरोग्यावर घेवुन कुपोषणाचे प्रमाण कमी झाले. या अभियानातंर्गत स्वच्छ पाणी वापरणे, साबनाने हात धुणे स्वच्छ व योग्य प्रमाणात अन्न व पाणी यामुळे आजारावर नियंत्रण आले. गर्भवती व स्तनदा माता याचे आरोग्यात सुधारणा झाली. परिणाम स्वरुप बालक निरोगी

राहुन बालकांचे वजन कमी असल्याचे प्रमाण कमी झाले. अंगणवाडी केंद्रात स्वच्छता असल्यास बालकांचा व गरोदर मातांचा सहभाग वाढेल व योग्य आहार तसेच आरोग्याच्या सेवा आणि अंगणवाडी सेविकांच्या मार्गदर्शनामुळे आजार कमी होतात.

५) शिक्षण व जनजागृती :

कुपोषण कमी करण्यासाठी शिक्षण व जनजागृती असणे महत्त्वाचे आहे. शिक्षणामुळे योग पोषण आहार, ताजे फळे, भाज्या, प्रथिने, जीवनसत्वे आणि खनिज याचे महत्व कळते जे आरोग्यासाठी आवश्यक असते. जन्मताच आईचे दुध बाळाला पोषक तत्वे प्रदान करते, अंगणवाडी सेविका या बदल गर्भवती माताचे समुपदेशन करून गर्भवती मातांमध्ये जागरूकता निर्माण करतात. शिक्षणाचे महत्त्व पटवुन सांगतात, त्याचबरोबर कुपोषित बालकाचे नियमित आरोग्यतपासणी करून बालकांना समुपदेशन करतात. अंगणवाडी सेविका शासनाने सुरू केलेल्या योजनांची माहिती देऊन त्या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी लोकांना प्रवृत करतात. फक्त आहार घेणे गरजेचे नाही, योग्य आहार व संतुलित आहार घेणे व योग्य सवयी याकडे समाजाच लक्ष असणे गरजेचे आहे. शिक्षण आणि जनजागृतीच्या माध्यमातून लोकांना सक्षम बनवल्यास ते स्वतःच्या आरोग्याची योग्य काळजी घेऊन कुपोषण विरूध्दच्या लढ्यात महत्त्वाची भूमिका बजावु शकतात.

६) राष्ट्रीय पोषण अभियान :

राष्ट्रीय पोषण अभियान हे सरकारने देशांतील कुपोषणाची पातळी कमी करण्यासाठी हाती घेतलेली मोहिम आहे. हे अभियान ८ मार्च २०१८ रोजी राजस्थान मधील झुनझुन येथे सुरू करण्यात आले. किशोरवयीन मुली, गर्भवती माहिला, स्तनदा माता यांच्या पोषण स्थितीत सुधारणा करून, कुपोषणाची पातळी कमी करणे हा या अभियानाचा मुख्य उद्देश आहे. या अभियानाची अंमलबजावणी राज्यातील ३६ जिल्ह्यातील ५५३ प्रकल्पांमधील सर्व अंगणवाडी केंद्रामध्ये सुरू आहे. पोषण अभियांना अंतर्गत विविध कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.

राष्ट्रीय पोषण अभियानाची उद्दिष्ट्ये :

१) ० ते ६ वर्ष वयोगटातील बालकांमधील वाढ खुटणे, आहारातील पोषणांच्या कमतरतेमुळे कमी होणारे वजनाचे प्रमाण कमी करणे व थांबविणे.

२) गरोदर व स्तनदा माता व किशोरवयीन मुलीमधील कुपोशणाचे प्रमाण कमी करणे.

३) गर्भवती महिला व स्तनदा मातांच्या आरोग्याची काळजी घेऊन प्रोटीनयुक्त गोळ्या नियमितपणे देऊन वेळोवेळी आरोग्य तपासणी करणे.

४) गर्भवती व स्तनदा मातांमधील रक्तक्षय (ॲनिमीया) चे प्रमाण कमी करणे. व पोषण स्थितीत सुधारणा आणणे.

संशोधनाचे निष्कर्ष :

१) सार्वजनिक आरोग्य धोरणाचे कुपोषण कमी करण्यासाठी महत्वाचे योगदान आहे.

२) पोषणतत्व, आरोग्य सेवा, स्वच्छता जनजागृती प्रमाण व शिक्षण याचा समन्वय साधल्यास कुपोषणाचे प्रमाण कमी होण्यास मदत मिळते.

३) बालक व महिला सक्षम राहण्यासाठी लोकांमध्ये जनजागृती होणे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ सूची :-

१. महिला आरोग्य व योजना, डॉ. एकनाथ मालोजी भोसले, २०२२.

२. एकात्मिक बालविकास सेवा योजना, अंगणवाडी कार्यकर्तीसाठी मार्गदर्शिका, मुंबई : महाराष्ट्र राज्य

३. लोकमत वृत्तपत्र, १३ डिसेंबर, २०२५

४. महिला व बालविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

20

भारतीय लोकशाही आणि निवडणूक प्रक्रियेत संविधानिक मूल्यांची जाणीव

डॉ. जयराम श्रीरंग ढवळे
श्री. शिवाजीराव पंडित महाविद्यालय,
गढी, जि. बीड

सारांश

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वांत मोठी लोकशाही म्हणून ओळखली जाते. या लोकशाही व्यवस्थेचा कणा म्हणजे भारतीय संविधान आणि त्यात अंतर्भूत असलेली मूल्यव्यवस्था. निवडणूक प्रक्रिया ही लोकशाहीचे प्रत्यक्ष कार्यरूप असून, त्यामध्ये संविधानिक मूल्यांची अंमलबजावणी आणि जनतेतील त्या मूल्यांची जाणीव अत्यंत महत्त्वाची ठरते. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता, न्याय, सार्वभौमत्व आणि लोकसत्ताक शासन ही मूल्ये निवडणूक प्रक्रियेत कशी प्रतिबिंबित होतात, याचा अभ्यास करणे हे या संशोधन पेपरचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. या पेपरमध्ये भारतीय लोकशाहीचा ऐतिहासिक विकास, संविधानिक मूल्यांची संकल्पना, निवडणूक प्रक्रियेमधील त्यांचे स्थान, निवडणूक आयोगाची भूमिका, तसेच आधुनिक काळातील आव्हाने यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. नागरिकांमध्ये संविधानिक मूल्यांची जाणीव वाढविणे हे लोकशाहीच्या सुदृढतेसाठी अत्यावश्यक आहे, असा निष्कर्ष या अभ्यासातून मांडण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द: भारतीय लोकशाही, संविधानिक मूल्ये, निवडणूक प्रक्रिया, निवडणूक आयोग, नागरिक जागरूकता

प्रस्तावना :-

लोकशाही ही केवळ एक शासनपद्धती नसून ती एक जीवनपद्धती आहे. भारतीय लोकशाहीचा पाया भारतीय संविधानावर आधारलेला आहे. २६ जानेवारी १९५० रोजी अंमलात आलेल्या संविधानाने भारताला सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकसत्ताक प्रजासत्ताक म्हणून घोषित केले. या लोकशाही व्यवस्थेत निवडणूक प्रक्रिया ही सर्वांत महत्त्वाची यंत्रणा आहे, कारण तिच्याद्वारे जनता आपले प्रतिनिधी निवडते. निवडणूक म्हणजे केवळ मतदानाची प्रक्रिया नसून ती नागरिकांच्या हक्कांची, कर्तव्यांची आणि संविधानिक मूल्यांची प्रत्यक्ष अभिव्यक्ती आहे. मात्र, आजच्या काळात निवडणुकांमध्ये पैसा, जात, धर्म, सत्तेचा गैरवापर, खोटी माहिती आणि राजकीय ध्रुवीकरण यांसारख्या समस्या वाढताना दिसतात. त्यामुळे निवडणूक प्रक्रियेत संविधानिक मूल्यांची जाणीव कितपत आहे, हा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. भारतीय लोकशाहीची संकल्पना स्पष्ट करणे
२. भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्यांचा अभ्यास करणे
३. निवडणूक प्रक्रियेत संविधानिक मूल्यांची भूमिका समजावून घेणे
४. निवडणूक आयोगाच्या कार्याचे विश्लेषण करणे
५. निवडणूक प्रक्रियेसमोरील आव्हाने आणि सुधारणा सुचविणे

भारतीय लोकशाहीची संकल्पना आणि विकास :-

भारतीय लोकशाहीचा इतिहास प्राचीन काळापासून सुरू होतो. गणराज्य, सभा, समिती यांसारख्या संकल्पना वैदिक आणि बौद्ध काळात आढळतात. मात्र आधुनिक लोकशाहीची मांडणी ब्रिटिश राजवटीदरम्यान झाली.

स्वातंत्र्यानंतर भारताने संसदीय लोकशाही स्वीकारली. लोकशाहीचे मुख्य तत्त्व म्हणजे लोकांचे, लोकांसाठी, लोकांद्वारे शासन. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार देऊन भारताने सामाजिक व आर्थिक विषमता असतानाही सर्व नागरिकांना समान राजकीय अधिकार प्रदान केले, हे भारतीय लोकशाहीचे मोठे वैशिष्ट्य आहे.

भारतीय संविधान आणि संविधानिक मूल्ये :-

भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत संविधानिक मूल्यांची स्पष्ट मांडणी करण्यात आली आहे. ही मूल्ये पुढीलप्रमाणे आहेत:

स्वातंत्र्य :- (Liberty)

विचार, अभिव्यक्ती, श्रद्धा, धर्म आणि उपासनेचे स्वातंर्त्य प्रत्येक नागरिकाला आहे. निवडणूक प्रक्रियेत उमेदवार आणि मतदारांना मुक्तपणे विचार मांडण्याचा अधिकार आहे.

समता :- (Equality)

कायद्यासमोर सर्व नागरिक समान आहेत. निवडणुकीत प्रत्येक मताचे मूल्य समान असते, हे समतेचे मूर्त स्वरूप आहे.

न्याय :- (Justice)

सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय ही लोकशाहीची मूलभूत अट आहे. निवडणूक प्रक्रियेत अन्याय झाल्यास न्यायालयीन उपाय उपलब्ध आहेत.

बंधुता :-(Fraternity)

राष्ट्रीय एकात्मता आणि सामाजिक सलोखा टिकविण्यासाठी बंधुता आवश्यक आहे. निवडणूक काळात द्वेषमूलक राजकारण टाळणे हे या मूल्याशी संबंधित आहे.

धर्मनिरपेक्षता:-

राज्य कोणत्याही धर्माला प्राधान्य देत नाही. निवडणुकांमध्ये धर्माच्या आधारे मत मागणे हे संविधानिक मूल्यांच्या विरोधात आहे.

निवडणूक प्रक्रिया आणि संविधानिक अधिष्ठान:-

भारतीय संविधानातील अनुच्छेद ३२४ ते ३२९ हे निवडणूक प्रक्रियेशी संबंधित आहेत. या तरतुदींमुळे निवडणूक प्रक्रिया स्वतंत्र, निष्पक्ष आणि पारदर्शक ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार :-

१ वर्षांवरील प्रत्येक नागरिकाला मतदानाचा अधिकार आहे. हे लोकशाहीतील समतेचे सर्वात प्रभावी उदाहरण आहे.

१ मुक्त व निष्पक्ष निवडणुका :-

निवडणुका कोणत्याही दबावाविना, भयमुक्त वातावरणात पार पडणे आवश्यक आहे.

२ राजकीय पक्षांची भूमिका :-

राजकीय पक्षांनी संविधानिक मूल्यांचे पालन करणे अपेक्षित आहे. मात्र प्रत्यक्षात अनेकदा **याचे उल्लंघन दिसून येते.**

३. निवडणूक आयोगाची भूमिका :-

भारतीय निवडणूक आयोग ही एक स्वतंत्र घटनात्मक संस्था आहे. निवडणुका पारदर्शक व निष्पक्ष पार पाडणे ही त्याची प्रमुख जबाबदारी आहे.

निवडणूक आयोग पुढील कार्य करतो:-

A) मतदार यादी तयार करणे
B) निवडणूक कार्यक्रम जाहीर करणे
C) आदर्श आचारसंहिता लागू करणे
D) निवडणूक गैरप्रकारांवर कारवाई करणे
E) आदर्श आचारसंहिता ही संविधानिक मूल्यांचे प्रत्यक्ष रूप मानली जाते.

निवडणूक प्रक्रियेत संविधानिक मूल्यांपुढील आव्हाने :-

१ पैसा आणि सत्तेचा प्रभाव

निवडणुकांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर खर्च होतो, जो समतेच्या तत्त्वाला बाधा आणतो.

२ जात व धर्माधारित राजकारण :-

मतांचे ध्रुवीकरण करून संविधानिक बंधुतेला तडा दिला जातो.

३ खोटी माहिती आणि सोशल मीडिया :

-खोट्या बातम्या लोकशाही प्रक्रियेवर नकारात्मक परिणाम करतात.

४ मतदारांमधील उदासीनता:-

संविधानिक मूल्यांची जाणीव नसल्यामुळे अनेक नागरिक मतदान करत नाहीत. हा सध्याच्या परिस्थितीत सर्वात लोकशाही समोरील मोठा प्रश्न आहे.

१. संविधानिक मूल्यांची जाणीव वाढविण्याचे उपाय
२. नागरिक शिक्षण आणि संविधान साक्षरता
३. शालेय व महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात संविधानाचा अभ्यास
४. निवडणूक आयोगाकडून जनजागृती मोहिमा
५. माध्यमांची जबाबदार भूमिका
६. राजकीय पक्षांवर कठोर नियंत्रण

निष्कर्ष :-

भारतीय लोकशाहीची मजबुती ही निवडणूक प्रक्रियेतील संविधानिक मूल्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर अवलंबून आहे. संविधानिक मूल्ये ही केवळ कागदावर मर्यादित न राहता नागरिकांच्या आचरणात उतरली पाहिजेत. निवडणूक प्रक्रिया ही लोकशाहीची खरी कसोटी आहे. नागरिक, राजकीय पक्ष, निवडणूक आयोग आणि माध्यमे यांनी संयुक्तपणे संविधानिक मूल्यांचे रक्षण केल्यास भारतीय लोकशाही अधिक सुदृढ आणि समावेशक होईल.

संदर्भ सूची :-

१. भारताचे संविधान -डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संविधानसभा भाषणे
२. › ß › ß ²ÖÃÖæ Introduction to the Constitution of India
३. राम आहुजा भारतीय राजकारण
४. निवडणूक आयोग, भारत अधिकृत अहवाल

21

ग्रामीण साहित्यातील बदलत्या कृषी संस्कृतीचे स्वरुप

डॉ. राजाराम सोनटक्के
मराठी विभाग प्रमुख,
ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय,
आष्टी, जि. बीड

प्रस्तावना -

मराठी साहित्यात ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह अत्यंत समृद्ध आणि वास्तववादी मानला जातो. शेती हा केवळ व्यवसाय नसून ती एक जीवनशैली आहे. भारतीय समाज हा प्रामुख्याने कृषीप्रधान असल्याने ग्रामीण साहित्याचे मूळ कृषी संस्कृतीत खोलवर रुजलेले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामीण साहित्याने आपला ठसा उमटवण्यास सुरुवात केली. तथापि, जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रवाहामुळे आजची कृषी संस्कृती पूर्णतः बदलली आहे. हा बदल साहित्याच्या माध्यमातून कसा टिपला गेला आहे, याचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

पारंपारिक कृषी संस्कृती आणि साहित्य -

सुरुवातीच्या ग्रामीण साहित्यात (उदा. ग.ल. ठोकळ, व्यंकटेश माडगूळकर) निसर्ग आणि माणूस यांचे अतूट नाते पाहायला मिळते.

निसर्गावर अवलंबित्व:

पावसाची ओढ, पेरणीचे सण, बैलपोळा यांसारख्या परंपरांचे चित्रण साहित्यात प्रामुख्याने होते.

बळीराजाची संकल्पना:

शेतकरी हा जगाचा पोशिंदा आहे, या भावनेतून त्याचे चित्रण एका स्वाभिमानी पण कष्टाळू नायकाच्या रूपात केले जायचे.

सांस्कृतिक ऐक्य:

साहित्यातून गावाची एकजूट, बलुतेदारी पद्धत आणि सण-उत्सवांचे रंग अतिशय जिवंतपणे मांडले जात.

बदलत्या कृषी संस्कृतीचे पैलू -

काळानुसार कृषी संस्कृतीत जे स्थित्यंतर झाले, त्याचे पडसाद आधुनिक ग्रामीण साहित्यात उमटले आहेत.

जागतिकीकरण आणि रोख पिके:

पूर्वीची शेती उदरनिर्वाहासाठी होती, ती आता व्यापारासाठी झाली आहे. ऊस, द्राक्षे आणि कापूस यांसारख्या नगदी पिकांनी शेतकऱ्याचे जीवन बदलले. साहित्यात यातून येणारा आर्थिक संघर्ष आणि हव्यास चित्रित होऊ लागला आहे.

मराठी साहित्यात ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह अत्यंत समृद्ध आणि वास्तववादी मानला जातो. शेती हा केवळ व्यवसाय नसून ती एक जीवनशैली आहे. भारतीय समाज हा प्रामुख्याने कृषीप्रधान असल्याने ग्रामीण साहित्याचे मूळ कृषी संस्कृतीत खोलवर रुजलेले आहे.

१९९० नंतरच्या जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रवाहामुळे आजची कृषी संस्कृती पूर्णतः बदलली आहे. या बदलत्या स्वरूपाचा आढावा खालील मुद्द्यांच्या आधारे घेता येईल.

पारंपारिक विरुद्ध आधुनिक शेती

सुरुवातीच्या ग्रामीण साहित्यात (उदा. व्यंकटेश माडगूळकर, ग.ल. ठोकळ) निसर्ग आणि माणूस यांचे अतूट नाते होते.

पूर्वीचे स्वरूप:

पावसाची ओढ, बैलजोडीवरचे प्रेम आणि सण-उत्सवांचे (बैलपोळा इ.) जिवंत चित्रण साहित्यात प्रामुख्याने होते.

बदललेले स्वरूप:

आधुनिक साहित्यात (उदा. सदानंद देशमुख यांची 'बारोमास') ट्रॅक्टर, रासायनिक खते आणि यंत्रांच्या

वापरामुळे निसर्गाशी तुटलेला संवाद दिसतो. आता शेती ही 'उदरनिर्वाहाचे साधन' न राहता 'व्यापारी तोटा-नफ्याचे गणित' बनली आहे.

जागतिकीकरण आणि रोख पिके -

जागतिकीकरणामुळे नगदी पिकांची (ऊस, द्राक्ष, कापूस) स्पर्धा वाढली. यामुळे शेतकऱ्याची मानसिकता बदलली.

साहित्यात आता जागतिक बाजारातील चढ-उतार आणि त्याचा शेतकऱ्याच्या जीवनावर होणारा परिणाम टिपला जात आहे.

बागायती शेतीतून आलेली संपन्नता आणि त्यासोबत आलेला हव्यास, चंगळवाद यांचे चित्रण भास्कर चंदनशिव यांच्या कथांतून प्रकर्षाने जाणवते.

शेतकरी आत्महत्या आणि नैराश्य -

बदलत्या कृषी जीवनातील सर्वात भयावह वास्तव म्हणजे वाढत्या शेतकरी आत्महत्या.

कर्जबाजारीपणा, निसर्गाचा लहरीपणा आणि हमीभावाचा अभाव यामुळे शेतकरी हताश झाला आहे.

हे कारुण्य आधुनिक ग्रामीण कवितेत (उदा. इंद्रजित भालेराव, प्रकाश होळकर) स्पष्टपणे उमटताना दिसते. "दिवस काही बदलत नाही" ही जाणीव आजच्या साहित्याचा मुख्य सूर आहे.

बलुतेदारीचा अंत आणि स्थलांतर -

पूर्वीचा गावगाडा 'बारा बलुतेदार' पद्धतीवर अवलंबून होता, जो एकमेकांना पूरक होता.

गावगाडा कोसळणे:

यंत्रयुगामुळे पारंपारिक व्यवसाय डबघाईला आले, ज्याचे चित्रण रा. रं. बोराडे यांच्या साहित्यात दिसते.

शहराकडे ओढा:

शेती परवडत नसल्यामुळे ग्रामीण तरुण आता शहराकडे स्थलांतरित होत आहे. गाव ओस पडणे आणि केवळ वृद्ध माणसे मागे राहणे, हे बदलते वास्तव साहित्याचा नवा विषय बनले आहे.

बदललेल्या स्त्री जाणिवा -

ग्रामीण साहित्यात पूर्वी स्त्री केवळ 'चूल आणि मूल' किंवा शेतात राबणारी कष्टकरी म्हणून चित्रित व्हायची. मात्र, आता ती:

१ शेतीचे व्यवस्थापन करणारी,
२ पंचायत राज आणि राजकारणात सक्रिय झालेली,
आपल्या हक्कांसाठी लढणारी स्त्री म्हणून समोर येत आहे.

निष्कर्ष -

थोडक्यात सांगायचे तर, ग्रामीण साहित्यातील कृषी संस्कृतीचा 'रोमँटिक' काळ संपून आता 'दाहक वास्तवाचा' काळ सुरू झाला आहे. पूर्वी जे साहित्य मातीचा सुगंध दरवळायचे, ते आता मातीतील घाम आणि रक्ताच्या संघर्षाचे दर्शन घडवत आहे.

संदर्भ सूची :-

१) ग्रामीण साहित्य - वासुदेव मुलाटे.
२) मराठी ग्रामीण कादंबरी - जनार्दन वाघमारे.
३) साहित्य : ग्रामीण आणि दलित - भा. ल. भोळे.
४) ग्रामीण साहित्य : चळवळ आणि साहित्य - नागनाथ कोत्तापल्ले.
५) शेती, शेतकरी आणि ग्रामीण साहित्य - विठ्ठल वाघ.
६) मराठी ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा - संपा. डॉ. रविंद्र ठाकूर.

22

सर्वसमावेशक आर्थिक विकास, रोजगारनिर्मिती व डिजिटल अर्थव्यवस्था : MSMEs, स्टार्टअप्स व फिनटेकची भूमिका

श्री. दिपक अर्जून चौधरी

सारांश

समावेशक आर्थिक विकास हा केवळ आर्थिक वाढीपुरता मर्यादित नसून समाजातील सर्व घटकांना विशेषतः गरीब, ग्रामीण, महिला, युवक व अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगारांना इ विकासाच्या प्रवाहात सहभागी करून घेण्याची प्रक्रिया आहे. भारतासारख्या विकसनशील अर्थव्यवस्थेत रोजगारनिर्मिती, उद्योजकता विकास व वित्तीय समावेशन ही समावेशक विकासाची मुख्य आधारस्तंभ आहेत. डिजिटल अर्थव्यवस्था, फिनटेक नवकल्पना, MSMEs (सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग) व स्टार्टअप्स यांच्या माध्यमातून रोजगारनिर्मितीचे नवे मार्ग खुले झाले आहेत. डिजिटल पेमेंट्स, ऑनलाइन कर्जव्यवस्था, ई-कॉमर्स, डिजिटल कौशल्य विकास व प्लॅटफॉर्म इकॉनॉमीमुळे आर्थिक संधी ग्रामीण व दुर्बल घटकांपर्यंत पोहोचत आहेत. या संशोधन लेखाचा उद्देश डिजिटल अर्थव्यवस्था, फिनटेक, MSMEs व स्टार्टअप्स यांची समावेशक आर्थिक विकास व रोजगारनिर्मितीतील भूमिका विश्लेषित करणे हा आहे. दुय्यम माहिती, सरकारी अहवाल, पूर्वीचे संशोधन, केस स्टडीज व विश्लेषणात्मक पद्धतींच्या आधारे हा लेख तयार करण्यात आला आहे. निष्कर्ष दर्शवितात की योग्य धोरणे, वित्तीय साक्षरता, डिजिटल पायाभूत सुविधा व कौशल्य विकासाच्या माध्यमातून डिजिटल अर्थव्यवस्था भारताला अधिक समावेशक व रोजगारकेंद्री विकासाच्या दिशेने नेऊ शकते.

Keywords: Inclusive Economic Development; Employment Generation; Digital Economy; MSMEs (Micro, Small and Medium Enterprises); Startups; FinTech; Financial Inclusion; Digital Transformation; Entrepreneurship; Innovation Ecosystem; Gig Economy; Digital Platforms; Skill Development; SME Financing; Startup Ecosystem; Technology-Driven Growth; Sustainable Development; Industry 4.0; Digital Payments; Economic Empowerment. Big Data, AI - Machine Learning

प्रस्तावना

२१ व्या शतकात जागतिक अर्थव्यवस्था वेगाने डिजिटल होत आहे. इंटरनेट, मोबाईल तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, क्लाउड कम्प्युटिंग व डेटा ॲनालिटिक्समुळे उत्पादन, वितरण, वित्तीय व्यवहार व रोजगाररचना आमूलाग्र बदलत आहेत. भारतात डिजिटल इंडिया, स्टार्टअप इंडिया, मेक इन इंडिया, स्किल इंडिया, जन-धन योजना, UPI, ONDC यांसारख्या उपक्रमांमुळे डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा विस्तार झपाट्याने होत आहे.

MSMEs भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा असून ते कोट्यवधी लोकांना रोजगार देतात. स्टार्टअप्स नवोन्मेष, तंत्रज्ञान व उच्च-मूल्य रोजगार निर्माण करतात, तर फिनटेक कंपन्या डिजिटल पेमेंट्स, मायक्रो-क्रेडिट व विम्याद्वारे वित्तीय समावेशनाला चालना देतात. तथापि, आर्थिक वाढ असूनही बेरोजगारी, अर्धरोजगारी, ग्रामीण-शहरी दरी, अनौपचारिक रोजगार व कौशल्य तफावत

ही आव्हाने कायम आहेत. त्यामुळे डिजिटल अर्थव्यवस्था खरोखरच समावेशक ठरते का, हा या संशोधनाचा मुख्य प्रश्न आहे.

२. Problem Statement

भारतामध्ये आर्थिक वाढ झाली असली तरी बेरोजगारी, अर्धरोजगारी, ग्रामीण-शहरी दरी, असंघटित क्षेत्रातील असुरक्षित रोजगार, वित्तीय बहिष्करण व कौशल्य तफावत ही आव्हाने कायम आहेत. डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा वेग वाढत असला तरी तिचा लाभ सर्व घटकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचतो का? MSMEs व स्टार्टअप्स रोजगारनिर्मिती व समावेशकतेस कितपत हातभार लावत आहेत? फिनटेक व डिजिटल वित्तीय सेवांमुळे गरीब व लघुउद्योजकांचे आर्थिक सशक्तीकरण होते का? या प्रश्नांचे विश्लेषण करणे ही या संशोधनाची मुख्य समस्या आहे.

संशोधनपर लेखाची उद्दिष्टे (Objectives of Research Article)

१. समावेशक आर्थिक विकास व डिजिटल अर्थव्यवस्थेतील परस्परसंबंध अभ्यासणे.
२. MSMEs व स्टार्टअप्सच्या रोजगारनिर्मितीतील भूमिकेचे विश्लेषण करणे.
३. फिनटेक व डिजिटल वित्तीय सेवांचा वित्तीय समावेशनावर होणारा परिणाम तपासणे.
४. भारतातील सरकारी कार्यक्रम व धोरणांचा आढावा घेणे.
५. केस स्टडीजच्या आधारे प्रत्यक्ष परिणामांचे विश्लेषण करणे.
६. धोरणात्मक शिफारसी सुचविणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

१. संशोधन प्रकार

हा अभ्यास वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक (Descriptive & Analytical) स्वरूपाचा आहे.यात दुय्यम माहिती (Secondary Data)अंतर्गत सरकारी अहवाल (आर्थिक सर्वेक्षण, NITI Aayog, RBI, MSME मंत्रालय),आंतरराष्ट्रीय संस्था (World Bank, OECD, ILO), संशोधन पत्रिका, जर्नल्स, पुस्तके,अधिकृत संकेतस्थळे व सांख्यिकी अहवाल यांचा आधार घेण्यात आला आहे.याचबरोबर लोकसंख्येअंतर्गत (Population) व नमुना(Sample) अंतर्गत अनुक्रमे भारतातील MSMEs, स्टार्टअप्स, फिनटेक संस्था, डिजिटल कामगार व उद्योजक तसेच निवडक केस स्टडीज (डिजिटल पेमेंट्स, मायक्रो-लोन, ई-कॉमर्स आधारित MSMEs, स्टार्टअप इन्क्युबेशन मॉडेल्स). यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

२. संशोधन साधने (Research Tools)

याअंतर्गत साहित्य समीक्षा (Literature Review), तुलनात्मक विश्लेषण (Comperative Analysis), केस स्टडी पद्धत (Case Studies Methods), आकडेवारीचे तर्कनिष्ठ विश्लेषण (Statistical and Logical Data Analysis) तसेच धोरणात्मक दस्तऐवजांचा अभ्यास(Analysis of Policy Documents)

३. दृष्टीकोन (Approaches)

याअंतर्गत आर्थिक दृष्टिकोन,विकास अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोन,तंत्रज्ञान व नवोन्मेष दृष्टिकोन सामाजिक समावेशन दृष्टिकोन यांचा अंतर्भाव होतो.

Literature Review (साहित्य समीक्षा)

समावेशक आर्थिक विकासाची संकल्पना केवळ आर्थिक वाढीपुरती मर्यादित नसून रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाटपातील समता आणि दुर्बल घटकांच्या विकासप्रवाहातील सहभागाशी निगडित आहे. Stiglitz (२०१५) यांच्या मते, समावेशक विकासासाठी आर्थिक वाढीसोबत सामाजिक व संस्थात्मक सुधारणा आवश्यक आहेत. World Bank (२०१८) व ILO (२०२०) च्या अभ्यासांनुसार रोजगार-केंद्रित विकास धोरणे दारिद्र्य कमी करण्यात सर्वाधिक प्रभावी ठरतात. भारताच्या संदर्भात, उच्च आर्थिक वाढ असूनही "jobless growth" ही समस्या अनेक संशोधकांनी अधोरेखित केली आहे (Papola & Sahu, २०१२).

पूर्वीच्या संशोधनातून पुढील मुद्दे स्पष्ट होतात:

१ समावेशक विकासासाठी रोजगारनिर्मिती व वित्तीय समावेशन आवश्यक आहे.
२ MSMEs रोजगाराचा सर्वात मोठा स्रोत आहेत, परंतु भांडवल व तंत्रज्ञानाची मर्यादा आहे.
३ फिनटेक डिजिटल कर्ज, पेमेंट्स व विम्याद्वारे MSMEs व स्वयंरोजगाराला चालना देतो.
४ स्टार्टअप्स नवोन्मेष व उच्च-कौशल्य रोजगार निर्माण करतात.
५ डिजिटल साक्षरतेअभावी ग्रामीण व दुर्बल घटक मागे पडण्याचा धोका आहे.

1. Stiglitz, J. E. (2015). The Great Divide: Unequal Societies and What We Can Do About Them.

यात आर्थिक वाढ समावेशक नसेल तर बेरोजगारी व विषमता वाढते. समावेशक विकासासाठी रोजगारनिर्मिती व संस्थात्मक सुधारणा आवश्यक असल्याचे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

2. ILO (2020). World Employment and Social Outlook.

या आंतरराष्ट्रीय अहवालात साधारणपणे रोजगार-केंद्रित विकास धोरणे दारिद्र्य कमी करण्यासाठी सर्वाधिक प्रभावी; डिजिटलायझेशन रोजगाराच्या स्वरूपात बदल घडवते या बाबी अधोरेखित केल्या आहेत.

3. World Bank (2018). World Development Report: Learning to Realize Education's Promise.

या जागतिक विकास अहवालात साधारणपणे कौशल्य विकास व वित्तीय समावेशना शिवाय समावेशक विकास शक्य नाही असे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

4. Beck, T., & Demirgüç-Kunt, A. (2006). Small and medium-size enterprises: Access to finance as a growth constraint. Journal of Banking & Finance, 30(11).

ह्या संशोधनपर लेख MSMEs आर्थिक वाढ व रोजगार निर्मितीचा कणा; वित्तीय अडथळे त्यांच्या विस्तारास मर्यादा आणतात.

5. Ministry of MSME, Government of India (2022). Annual Report.

हा सरकारी अहवाल भारतातील सर्वाधिक रोजगार MSMEs कडून; ग्रामीण रोजगार व महिला उद्योजकतेत महत्त्वाची भूमिका दर्शविणारा आहे.

6. OECD (2021). The Digital Transformation of SMEs.

या आंतरराष्ट्रीय धोरण अहवालात डिजिटलीकरणामुळे सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांची (MSMEs) उत्पादकता, बाजारपेठ व रोजगारक्षमता वाढते हा मुद्दा ठळकपणे मांडण्यात आला आहे.

7. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The Second Machine Age.

या पुस्तकात डिजिटल तंत्रज्ञान नवीन उद्योग, नोकऱ्या व व्यवसाय मॉडेल निर्माण करते याची आवश्यकता प्रतिपादित केली आहे.

8. NITI Aayog (2022). India's Digital Economy: Opportunities and Challenges.

ह्या सरकारी धोरण अहवालाने डिजिटल प्लॅटफॉर्म्स सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग, स्टार्टअप्स व स्वयंरोजगाराला कसे चालना देतात याचे स्प्टीकरण देण्यात आले आहे.

9. ILO (2021). World Employment and Social Outlook: The role of digital labour platforms.

या आंतरराष्ट्रीय अहवालात गिग इकॉनॉमी रोजगारनिर्मिती करते, पण अस्थिरतेचा धोका वाढतो ही बाब सांगण्यात आली आहे.

10. Demirgc-Kunt, A. et al. (2022). The Global Findex Database 2021. World Bank.

या जागतिक वित्तीय अहवालामध्ये डिजिटल पेमेंट्स व मोबाईल बँकिंगमुळे गरीब व MSMEs औपचारिक अर्थव्यवस्थेत समाविष्ट असतात हे नमूद करण्यात आले आहे.

11. Arner, D. W., Barberis, J., & Buckley, R. P. (2017). FinTech and RegTech. Journal of Banking Regulation.

हा संशोधन लेख फिनटेक वित्तीय समावेशन, कर्जप्रवेश व उद्योजकता कशी वाढविते हे सांगण्यात आले आहे.

12. RBI (2023). Report on Trend and Progress of Banking in India.

ह्या भारतीय अधिकृत अहवालाने UPI व डिजिटल कर्ज प्रणालीमुळे लघुउद्योजकांना भांडवल सुलभता ह्या बाबी अधोरेखित केल्या आहेत.

13. Audretsch, D. B. (2007). Entrepreneurship capital and economic growth. Oxford Review of Economic Policy.

या संशोधन लेख स्टार्टअप्स नवोन्मेष व प्रादेशिक विकासाला गती देतात हे स्पष्ट करण्यात आले.

14. Startup India, Government of India (2022). Startup Ecosystem Report.

हा सरकारी अहवाल भारतातील स्टार्टअप्समुळे माहिती तंत्रज्ञान(IT), फिनटेक, एडटेक क्षेत्रात

रोजगारनिर्मितीसाठी कसा फायदेशीर आहे हे सांगतो.

15. NASSCOM (2021). Indian Tech Start-up Ecosystem.

हा उद्योग अहवाल उच्च-कौशल्य रोजगार व डिजिटल नवोन्मेष वाढ यावर भर देतो.

16. Van Dijk, J. (2020). The Digital Divide. Polity Press.

या पुस्तकात मुख्यत्वे डिजिटल साक्षरतेअभावी सामाजिक व आर्थिक विषमता वाढते असा निष्कर्ष मांडण्यात आला आहे.

17. World Bank (2019). Digital Economy for South Asia.

या प्रादेशिक अहवालामध्ये प्रामुख्याने ग्रामीण व दुर्बल घटक डिजिटल संधींपासून वंचित राहण्याचा धोका असे.

18. UNESCO (2018). Digital Literacy in Education.

आंतरराष्ट्रीय अहवालात साधारणपणे डिजिटल साक्षरता समावेशक विकासासाठी अनिवार्य आहे असे सांगण्यात आले.

MSMEs, स्टार्टअप्स, फिनटेक व डिजिटल अर्थव्यवस्था संकल्पनात्मक चौकट

डिजिटल अर्थव्यवस्था ही आजच्या समावेशक आर्थिक विकासाची कणा बनली असून MSMEs, स्टार्टअप्स व फिनटेक हे तिचे प्रमुख घटक आहेत. डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून उत्पादन, वितरण, वित्तीय व्यवहार व रोजगारनिर्मितीचे स्वरूप बदलले आहे. MSMEs स्थानिक रोजगारनिर्मिती करतात, स्टार्टअप्स नवोन्मेष व उच्च-मूल्य रोजगार निर्माण करतात, तर फिनटेक वित्तीय समावेशन व भांडवलप्रवाह सुलभ करते. या तिन्हींचा समन्वय डिजिटल अर्थव्यवस्थेला समावेशक बनवतो.

१. डिजिटल अर्थव्यवस्था (Digital Economy)

अ) डिजिटल अर्थव्यस्थेची संकल्पना व स्वरूप

डिजिटल अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी आधुनिक आर्थिक प्रणाली जिथे डेटा, डिजिटल नेटवर्क्स व प्रगत माहिती-तंत्रज्ञान (Internet, Mobile Technology, Cloud Computing, Big Data Analytics, Artificial Intelligence, Blockchain, IoT) यांच्या साहाय्याने उत्पादन, वितरण, देवाणघेवाण व उपभोग प्रक्रिया घडतात. पारंपरिक अर्थव्यवस्थेपेक्षा डिजिटल अर्थव्यवस्थेत भौतिक संसाधनांपेक्षा माहिती व तंत्रज्ञान हे मुख्य उत्पादन घटक ठरतात.

डिजिटल अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप प्लॅटफॉर्म-आधारित, नेटवर्क-केंद्रित व नवोन्मेष-चालित आहे. Google, Amazon, Flipkart, Paytm, UPI, Ola, Uber, Amazon Web Services, Zoom यांसारखे डिजिटल प्लॅटफॉर्म्स ग्राहक, उत्पादक, सेवा-पुरवठादार व वित्तीय संस्थांना एकाच डिजिटल परिसंस्थेत जोडतात. त्यामुळे व्यवहारांचा वेग वाढतो, खर्च कमी होतो आणि बाजारपेठेची व्याप्ती जागतिक पातळीवर पोहोचते.

डिजिटल अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख स्वरूप पुढील घटकांतून स्पष्ट होते:

१. प्लॅटफॉर्म अर्थव्यवस्था (Platform Economy)

डिजिटल प्लॅटफॉर्म्स हे मध्यस्थ म्हणून कार्य करून बहुपक्षीय बाजारपेठ निर्माण करतात (उदा. ग्राहक-विक्रेते-सेवा पुरवठादार). यामुळे MSMEs व स्टार्टअप्सना कमी भांडवलात राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ उपलब्ध होते.

२. ई-कॉमर्स व ऑनलाइन सेवा

वस्तू व सेवांची खरेदी-विक्री, बँकिंग, शिक्षण, आरोग्य, प्रशासन, मनोरंजन व सल्ला सेवा ऑनलाइन स्वरूपात उपलब्ध होतात. यामुळे व्यवहार सुलभ होतात, पारदर्शकता वाढते व वेळ-खर्चात बचत होते.

३. डिजिटल पेमेंट्स व फिनटेक परिसंस्था

UPI, मोबाइल वॉलेट्स, इंटरनेट बँकिंग, BNPL, डिजिटल कर्ज व इन्शुरटेकमुळे रोखरहित अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते. आर्थिक समावेशन वाढते आणि लघुउद्योजकांना औपचारिक वित्तीय व्यवस्थेशी जोडले जाते.

४. गिग व प्लॅटफॉर्म-आधारित रोजगार

फ्रीलान्सिंग, ऑन-डिमांड सेवा, कंटेंट क्रिएशन, ॲप-आधारित कामामुळे रोजगाराचे स्वरूप बदलले आहे. पारंपरिक कायमस्वरूपी नोकऱ्यांऐवजी लवचिक, कौशल्य-आधारित व डिजिटल-माध्यमित रोजगार वाढत आहेत.

५. डेटा-आधारित व बुद्धिमान अर्थव्यवस्था

Big Data, AI व Machine Learning मुळे उत्पादन नियोजन, ग्राहक वर्तन विश्लेषण, कर्ज-मूल्यांकन, पुरवठा साखळी व्यवस्थापन अधिक अचूक व

कार्यक्षम झाले आहे. त्यामुळे निर्णयप्रक्रिया वेगवान व वैज्ञानिक स्वरूपाची बनते.

६. स्मार्ट उद्योग व इंडस्ट्री ४.०

ऑटोमेशन, रोबोटिक्स, IoT व क्लाउड-आधारित उत्पादन प्रणालीमुळे "Smart Factories" विकसित होत आहेत. यामुळे उत्पादकता वाढते, संसाधनांचा कार्यक्षम वापर होतो व उच्च-कौशल्य रोजगार निर्मिती होते.

डिजिटल अर्थव्यवस्था ही केवळ तंत्रज्ञान-आधारित व्यवस्था नसून ती नवीन व्यवसाय मॉडेल्स, रोजगार रचना, वित्तीय व्यवहार, शासन पद्धती व सामाजिक-आर्थिक संबंध यांचे संपूर्ण रूपांतर करणारी प्रणाली आहे. MSMEs, स्टार्टअप्स व फिनटेकसाठी डिजिटल अर्थव्यवस्था विस्तार, नवोन्मेष व समावेशक विकासाचे सर्वात प्रभावी व्यासपीठ ठरत आहे.

उ) डिजिटल अर्थव्यस्थेची आवश्यकता

१. डिजिटल पायाभूत सुविधा (Digital Infrastructure)

डिजिटल अर्थव्यवस्था, MSMEs, स्टार्टअप्स व फिनटेक यांच्या विकासासाठी मजबूत डिजिटल पायाभूत सुविधा हा पाया आहे.

यामध्ये पुढील घटक महत्त्वाचे ठरतात:

i. हाय-स्पीड इंटरनेट व ब्रॉडबँड (ग्रामीण व दुर्गम भागांपर्यंत)
ii. मोबाईल कनेक्टिव्हिटी (४G/५G)
iii. डेटा सेंटर्स व क्लाउड इन्फ्रास्ट्रक्चर
iv. डिजिटल पब्लिक इन्फ्रास्ट्रक्चर (DPI) - आधार, UPI, डिजीलॉकर, ONDC
v. लॉजिस्टिक्स व ई-गव्हर्नन्स प्रणाली

डिजिटल पायाभूत सुविधा मजबूत असल्यास MSMEs चे डिजिटलीकरण, स्टार्टअप्सचे स्केलिंग, फिनटेक सेवा ग्रामीण भागात पोहोचणे, ई-कॉमर्स व गिग इकॉनॉमीचा विस्तार सुलभ होतो.

२.सायबर सुरक्षा (Cyber Security)

डिजिटल व्यवहार वाढल्याने डेटा संरक्षण व सायबर सुरक्षितता ही मूलभूत गरज बनली आहे. साधारणपणे सुरक्षित पेमेंट गेटवे,डेटा एन्क्रिप्शन व प्रायव्हसी संरक्षण, डिजिटल ओळख व प्रमाणीकरण प्रणाली, सायबर फसवणूक प्रतिबंधक यंत्रणा, MSMEs साठी कमी खर्चातील सायबर सुरक्षा उपाय यासाठी सायबर सुरक्षा आवश्यक असते.

एकूणच प्रभावी सायबर सुरक्षा असल्यास ग्राहकांचा विश्वास वाढतो,फिनटेक व्यवहार सुरक्षित होतात,स्टार्टअप्समध्ये गुंतवणूक वाढते आणि डिजिटल अर्थव्यवस्थेची स्थिरता टिकते

३.डिजिटल साक्षरता व कौशल्य विकास (Digital Literacy & Skills)

फक्त तंत्रज्ञान उपलब्ध असून उपयोग नसेल, तर समावेशक विकास शक्य नाही.

यात खालील महत्त्वाच्या गरजा नमूद आहेत -

i. मूलभूत डिजिटल साक्षरता - मोबाइल, इंटरनेट, UPI वापर
ii. उद्योजकीय डिजिटल कौशल्ये - ई-कॉमर्स, डिजिटल
मार्केटिंग, अकाउंटिंग सॉफ्टवेअर
iii. प्रगत कौशल्ये - AI, डेटा ॲनालिटिक्स, सायबर सुरक्षा, फिनटेक
iv. महिला, युवक व ग्रामीण उद्योजकांसाठी विशेष प्रशिक्षण

डिजिटल साक्षरतेमुळे MSMEs ची उत्पादकता वाढते, स्वयंरोजगार व स्टार्टअप्स वाढून डिजिटल दरी कमी होते.तसेच रोजगारक्षम मनुष्यबळ तयार होते

४.धोरणात्मक नियमन व संस्थात्मक पाठबळ (Policy & Regulatory Support)

डिजिटल अर्थव्यवस्थेसाठी संतुलित, लवचिक व नवोन्मेषपूरक धोरणे आवश्यक आहेत. स्टार्टअप-फ्रेंडली नियम,फिनटेकसाठी स्पष्ट नियामक चौकट, डेटा संरक्षण कायदे,MSMEs साठी डिजिटल प्रोत्साहन योजना, कर-सुलभीकरण व अनुपालन सुलभता, सार्वजनिक-खासगी भागीदारी (PPP) या यातील मुख्य गरजा आहेत. योग्य धोरणांमुळे गुंतवणूक वाढून नवोन्मेषाला चालना मिळते,रोजगारनिर्मिती व समावेशक आर्थिक विकास शक्य होतो.

५ वित्तपुरवठा व डिजिटल क्रेडिट सिस्टीम

डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा फायदा घेण्यासाठी भांडवल उपलब्धता अत्यावश्यक.यामध्ये डिजिटल कर्ज व्यवस्था, फिनटेक आधारित MSME फायनान्स, क्राउडफंडिंग व व्हेंचर कॅपिटल, क्रेडिट स्कोरिंग व डेटा-आधारित कर्ज डिजिटल पायाभूत सुविधा, सायबर सुरक्षा, डिजिटल साक्षरता, धोरणात्मक नियमन व वित्तीय पाठबळ या पाचही आवश्यकता एकत्रितपणे विकसित

झाल्यासच MSMEs, स्टार्टअप्स व फिनटेक यांच्या माध्यमातून समावेशक व रोजगारकेंद्रित डिजिटल अर्थव्यवस्था उभारता येऊ शकते.

आ) डिजिटल अर्थव्यस्थेची वैशिष्ट्ये

१. कमी व्यवहार खर्च (Low Transaction Cost)

डिजिटल अर्थव्यवस्थेत मध्यस्थांची संख्या कमी होते, कागदोपत्री प्रक्रिया घटते आणि व्यवहार स्वयंचलित होतात.यामुळे पेमेंट्स तत्काळ व कमी शुल्कात होतात (UPI, वॉलेट्स), MSMEs साठी मार्केटिंग व वितरण खर्च घटतो, स्टार्टअप्सना स्केल करणे कमी भांडवलात शक्य होते तसेच वेळ, मनुष्यबळ व लॉजिस्टिक्स खर्च कमी होतो.परिणामी उत्पादन खर्च घटून स्पर्धात्मकता वाढते.

२.जागतिक बाजारपेठेपर्यंत प्रवेश (Global Market Access)

साधारणपणे डिजिटल प्लॅटफॉर्म्समुळे लघुउद्योजकांनाही आंतरराष्ट्रीय ग्राहक मिळू शकतात.उदाहरणार्थ ई-कॉमर्स व ONDC प्लॅटफॉर्म, डिजिटल सेवा निर्यात (IT, डिझाइन, कंटेंट, फ्रीलान्सिंग), सोशल मीडिया मार्केटिंग, क्रॉस-बॉर्डर डिजिटल पेमेंट्स

एकूणच यामुळे MSMEs चे आंतरराष्ट्रीयीकरण, परकीय चलन प्राप्ती व रोजगारनिर्मिती वाढते.

३.वेगवान सेवा व नवोन्मेष (Speed & Innovation)

डिजिटल अर्थव्यवस्था जलद प्रयोग, नव्या कल्पना आणि कमी वेळेत सेवा देण्याची क्षमता निर्माण करते. यामध्ये क्लाउड व AI आधारित सेवा, ऑटोमेशन व स्मार्ट ॲम्प्स, फिनटेक नवोन्मेष प्लॅटफॉर्म बिझनेस मॉडेल्स यांचा समावेश होतो.

परिणामी, स्टार्टअप्स जलद वाढतात, MSMEs आधुनिक बनतात आणि ग्राहक-केंद्रित उपाय विकसित होतात.

४.डेटा-आधारित निर्णय (Data-driven Economy)

डिजिटल व्यवहारांमुळे प्रचंड प्रमाणात डेटा उपलब्ध होतो. यामुळे ग्राहक वर्तन विश्लेषण, मागणीचा अंदाज, डिजिटल क्रेडिट स्कोअरिंग, वैयक्तिकृत सेवा,धोरण-निर्मितीत सुधारणा करणे शक्य होते.एकंदरीतच डेटा हा "नवीन भांडवल" बनून उत्पादकता, नफा व धोरणात्मक कार्यक्षमता वाढवतो.

५.लवचिक रोजगार (Flexible & Gig Employment)

प्रामुख्याने, डिजिटल अर्थव्यवस्था पारंपरिक नोकरीव्यवस्थेपेक्षा लवचिक रोजगार संधी देते.उदाहरणार्थ गिग इकॉनॉमी, फ्रीलान्सिंग, वर्क-फॉम-होम, डिजिटल उद्योजकता, प्लॅटफॉर्म-आधारित सेवासाधारणतः युवक, महिला व ग्रामीण लोकांसाठी नव्या रोजगार संधी निर्माण होतात, मात्र सामाजिक सुरक्षेचे धोरणात्मक उपाय आवश्यक ठरतात.

६.समावेशकतेची क्षमता (Potential for Inclusion)

डिजिटल तंत्रज्ञान भौगोलिक, सामाजिक व आर्थिक अडथळे कमी करते. यामुळे ग्रामीण MSMEs बाजाराशी जोडले जातात, महिला उद्योजक सशक्त होतात, दिव्यांग व वंचित घटकांना रोजगार मिळतो तसेच वित्तीय समावेशन वाढते.

इ) डिजिटल अर्थव्यवस्थेचे महत्त्व (Importance of Digital Economy)

१.नवीन उद्योग व रोजगारनिर्मिती

डिजिटल अर्थव्यवस्थेमुळे पारंपरिक क्षेत्रांबरोबरच अनेक नवीन उद्योग उदयास आले आहेत, जसे की इ ई-कॉमर्स, फिनटेक, एडटेक, हेल्थटेक, ॲग्रीटेक, गिग प्लॅटफॉर्म्स, डेटा ॲनालिटिक्स, AI-आधारित सेवा इत्यादी. यामुळे थेट रोजगार (IT, प्लॅटफॉर्म मॅनेजमेंट, सायबर सुरक्षा, डेटा सायन्स),अप्रत्यक्ष रोजगार (लॉजिस्टिक्स, डिलिव्हरी, कंटेंट क्रिएशन, डिजिटल मार्केटिंग), स्वयंरोजगार व फ्रीलान्सिंग मोठ्या प्रमाणावर निर्माण होतो.डिजिटल अर्थव्यवस्था कमी भांडवलात अधिक रोजगार निर्माण करण्याची क्षमता बाळगते, जी भारतासारख्या लोकसंख्येच्या देशासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे.

२.MSMEs व स्टार्टअप्सचा विस्तार

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे MSMEs व स्टार्टअप्सना जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश, कमी व्यवहार खर्च, व स्केलेबिलिटी मिळते.डिजिटल अर्थव्यवस्थेमुळे ई-कॉमर्समुळे बाजार विस्तार, क्लाउड व SaaS मुळे खर्च कमी, डिजिटल पेमेंट्समुळे रोख प्रवाह सुधारतो. डेटा-आधारित निर्णयक्षमतेत वाढ होऊन फिनटेकमुळे कर्जप्रवेश सुलभ होतो.

३. ग्रामीण - शहरी दरी कमी होणे

डिजिटल अर्थव्यवस्था भौगोलिक अडथळे कमी करते. उदाहरणार्थ ग्रामीण उद्योजक ऑनलाइन विक्री करू शकतात, शेतकरी डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर थेट बाजारभाव पाहू शकतात, ग्रामीण युवक रिमोट जॉब्स व गिग वर्क करू शकतात तसेच डिजिटल बँकिंगमुळे ग्रामीण वित्तीय समावेशन यामुळे उत्पन्नाच्या संधी वाढून ग्रामीणइशहरी आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होते.

४. पारदर्शकता, कार्यक्षमता व सुशासन

डिजिटल प्रणालींमुळे आर्थिक व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता, वेग व विश्वासार्हता वाढते.परिणामी भ्रष्टाचारात घट, थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) प्रभावी, रिअल-टाइम ट्रान्झॅक्शन्स MSMEs साठी सुलभ

अनुपालन, पुरवठा साखळीत कार्यक्षमता वाढते. डिजिटल प्लॅटफॉर्म्समुळे सरकार, उद्योग व नागरिक यांच्यातील संवाद अधिक परिणामकारक होतो.

५.नवोन्मेष व उत्पादकतेत वाढ-

डिजिटल अर्थव्यवस्था नवोन्मेषाला चालना देते. AI, IoT, बिग डेटा, ब्लॉकचेन यामुळे उद्योगांची उत्पादकता वाढते, नवीन बिझनेस मॉडेल्स निर्माण होतात,संशोधन व विकासाला गती मिळते तसेच जागतिक स्पर्धेत देशाची स्थिती मजबूत होते

६.समावेशक व शाश्वत विकासास चालना

डिजिटल अर्थव्यवस्था महिला उद्योजकता, दिव्यांगांसाठी रिमोट वर्क, आर्थिक समावेशन तसेच हरित (ग्रीन) डिजिटल सोल्यूशन्स यांना प्रोत्साहन देऊन समावेशक व शाश्वत विकासाचे साधन ठरते.

डिजिटल अर्थव्यवस्था केवळ आर्थिक वाढीचे साधन नसून ती रोजगारनिर्मिती, MSMEs व स्टार्टअप्सचा विस्तार, ग्रामीण-शहरी दरी कमी करणे, पारदर्शकता वाढवणे व समावेशक विकास साधणे यासाठी एक बहुआयामी प्रेरक शक्ती ठरते.

ई) डिजिटल अर्थव्यस्थेची वर्गवारी/प्रकार

इ) डिजिटल अर्थव्यवस्थेची वर्गवारी / प्रकार (Types of Digital Economy)

डिजिटल अर्थव्यवस्था म्हणजे केवळ इंटरनेट-आधारित व्यवहार नव्हे, तर उत्पादन, वितरण, सेवा, रोजगार आणि वित्तीय प्रणालींचे तंत्रज्ञानाधारित रूपांतर होय. तिची प्रमुख वर्गवारी पुढीलप्रमाणे करता येते:

१.डिजिटल प्लॅटफॉर्म अर्थव्यवस्था (Digital Platform Economy)

डिजिटल प्लॅटफॉर्म अर्थव्यवस्था म्हणजे असे ऑनलाइन तंत्रज्ञानाधारित व्यासपीठ जिथे उत्पादक, विक्रेते, सेवा पुरवठादार व ग्राहक यांना थेट जोडले जाते.यात Amazon, Flipkart, ONDC, Uber, Ola, Swiggy, Meesho ही उदाहरणे आहेत.

साधारणपणे दोन-बाजू किंवा बहु-बाजू बाजारपेठ (Two-sided market), नेटवर्क इफेक्ट्स, कमी व्यवहार खर्च, डेटा-आधारित व्यवसाय मॉडेल, तसेच MSMEs साठी थेट बाजारप्रवेश ही याची वैशिष्ट्ये आहेत.

२. ई-कॉमर्स व ई-सेवा अर्थव्यवस्था (E-Commerce & E-Services Economy)

ई-कॉमर्स व ई-सेवा अर्थव्यवस्था म्हणजे डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून वस्तू व सेवांचे उत्पादन, जाहिरात, विपणन, विक्री, वितरण आणि विक्रीनंतरची सेवा पुरविण्याची संपूर्ण प्रक्रिया होय. ही अर्थव्यवस्था पारंपरिक बाजारपेठेचे डिजिटल रूपांतर घडवून आणते आणि व्यवसाय, प्रशासन व सेवा क्षेत्र अधिक कार्यक्षम, पारदर्शक व ग्राहक-केंद्रित बनवते.

यात प्रामुख्याने ई-कॉमर्स (B२C, B२B, C२C), ई-गव्हर्नन्स, ई-हेल्थ, ई-एज्युकेशन,ऑनलाइन बँकिंग, टेलिमेडिसिन, डिजिटल लॉजिस्टिक्स डिजिटल मार्केटप्लेस व प्लॅटफॉर्म्स (Amazon, Flipkart, ONDC, Government e-Marketplace), क्लाऊड-आधारित सेवा(SaaS, e-office, digital classrooms), डिजिटल मार्केटिंग व सोशल कॉमर्स, क्रॉस-बॉर्डर ई-कॉमर्स व डिजिटल निर्यात, डेटा-आधारित ग्राहक सेवा (AI chatbots, CRM systems) या घटकांचा समावेश होतो.

साधारणपणे आर्थिक व सामाजिक महत्त्व (Extended Significance) ग्रामीण, दुर्गम व आदिवासी भागात बँकिंग, आरोग्य व शिक्षण सेवा पोहोचवणे,महिला, दिव्यांग व युवकांसाठी घरबसल्या रोजगाराच्या संधी,MSMEs साठी थेट ग्राहक बाजार, मध्यस्थ खर्चात घट, स्टार्टअप्स साठी कमी भांडवलात व्यवसाय उभारणी,लॉजिस्टिक्स, वेअरहाऊसिंग, डेटा सपोर्ट, डिजिटल मार्केटिंगमध्ये पूरक रोजगार तसेच सरकारी सेवांमध्ये पारदर्शकता, गती व भ्रष्टाचारात घट या दृष्टीने याचे महत्व आहे.

३. तात्पुरती व प्रकल्पाधारित रोजगार अर्थव्यवस्था (Gig & Freelance Economy)

तात्पुरती व प्रकल्पाधारित रोजगार अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी रोजगारव्यवस्था जिथे कामगार स्थायी कर्मचारी न राहता, डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून तात्पुरते, प्रकल्पाधारित किंवा ऑन-डिमांड स्वरूपात सेवा पुरवतात. ही अर्थव्यवस्था पारंपरिक नोकरी संकल्पनेपासून वेगळी असून ती डिजिटल तंत्रज्ञान, मोबाईल ॲप्स, क्लाऊड प्लॅटफॉर्म्स व AI-आधारित मॅचिंग सिस्टीम्सवर आधारित आहे.

यात साधारणपणे Uber, Ola, Urban Company, Upwork, Fiverr, Internshala , Rapido, Swiggy Instamart, Zomato Delivery, Meesho Resellers, Toptal, Freelancer, Chegg India, Amazon Mechanical Turk, Taskmo, Apna App. या सारखी उदाहरणे आहेत

या अर्थव्यवस्थेची पुढील वैशिष्ट्ये आहेत -

i. ऑन-डिमांड रोजगार मॉडेल - काम उपलब्धतेनुसार काम

ii. जागतिक श्रमबाजाराशी जोडणी - आंतरराष्ट्रीय

क्लायंटसाठी घरबसल्या काम

iii. डिजिटल प्रोफाइल व रेटिंग सिस्टम - कामगाराची प्रतिमा व उत्पन्न ठरवते.

iv. मल्टिपल इनकम सोर्सेस - एकाच व्यक्तीकडे अनेक प्रोजेक्ट्स.

v. लो-कॉस्ट एंट्री - कमी भांडवलात काम सुरू करण्याची संधी.

vi. AI-आधारित टास्क अलोकेशन - कौशल्य-आधारित काम वाटप

युवकांसाठी वेगवान रोजगारनिर्मिती, महिलांसाठी लवचिक व घरबसल्या रोजगार, MSMEs साठी कमी खर्चातील मनुष्यबळ, स्टार्टअप्ससाठी स्केलेबल workforce, या दृष्टीने याचे महत्व आहे.

४.डिजिटल उत्पादन इंडस्ट्री ४.० (Digital Manufacturing / Industry ४.०)

डिजिटल मॅन्युफॅक्चरिंग किंवा इंडस्ट्री ४.० ही उत्पादन क्षेत्रातील चौथी औद्योगिक क्रांती असून, त्यामध्ये AI, IoT, रोबोटिक्स, बिग डेटा, ३D प्रिंटिंग व क्लाउड तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने बुद्धिमान, स्वयंचलित व नेटवर्क-आधारित उत्पादन प्रणाली विकसित केल्या जातात. स्मार्ट फॅक्टरीज व डिजिटल पुरवठा शृंखलेमुळे उत्पादन अधिक लवचिक, अचूक व ग्राहक-केंद्रित बनते.

मजबूत डिजिटल पायाभूत सुविधा, सायबर सुरक्षा व नियामक समतोल असल्यास डिजिटल फायनान्स अर्थव्यवस्था समावेशक व शाश्वत विकासाचा सर्वात प्रभावी साधन बनू शकते. ई-सेवा, गिग अर्थव्यवस्था, डिजिटल मॅन्युफॅक्चरिंग व डिजिटल फायनान्स हे डिजिटल अर्थव्यवस्थेचे परस्परपूरक स्तंभ असून, ते एकत्रितपणे MSMEs व स्टार्टअप्सना भांडवल, बाजारपेठ व मनुष्यबळ उपलब्ध करून देत उत्पादन, रोजगारनिर्मिती व समावेशक विकासाला गती देतात.

२. MSMEs (सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग)

MSMEs हे कमी भांडवलात चालणारे, स्थानिक संसाधनांवर आधारित व रोजगारप्रधान उद्योग आहेत. भारतात हे ग्रामीण व निमशहरी अर्थव्यवस्थेचा कणा आहेत. MSMEs हे कमी भांडवलात, स्थानिक संसाधने व कौशल्यांवर आधारित, रोजगारप्रधान उद्योग असून ते ग्रामीण-निमशहरी अर्थव्यवस्थेचा कणा, उद्योजकतेचा पाया व समावेशक विकासाचे प्रमुख साधन आहेत. डिजिटलीकरण व ई-कॉमर्स समावेश, फिनटेक-आधारित सुलभ कर्ज सुविधा , कौशल्य व तंत्रज्ञान उन्नती, क्लस्टर विकास व इनोव्हेशन हब्स, तसेच सरकारी योजना व बाजार संलग्नता यासाठी सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग विकास आवश्यक आहे.

साधारणपणे सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग, उत्पादन, सेवा व व्यापार आधारित MSMEs, पारंपरिक, आधुनिक व तंत्रज्ञानाधारित MSMEs, ग्रामीण MSMEs व क्लस्टर-आधारित MSMEs अशी वर्गवारी यात असून ही विविधता MSMEs ला स्थानीय गरजांशी जोडलेले व रोजगाराभिमुख बनवते.

कमी भांडवल, जास्त रोजगार, बाजारातील बदलांना जलद प्रतिसाद, कौटुंबिक व स्थानिक उद्योजकता, नवोन्मेष व जॉब-क्रिएशन क्षमतेत लवचिकता, महिलां, युवक व दुर्बल घटकांचा सहभाग ही वैशिष्ट्ये यात आहेत.MSMEs हे रोजगारनिर्मिती, प्रादेशिक समतोल व समावेशक आर्थिक विकासाचे केंद्रबिंदू असून, त्यांचे डिजिटल रूपांतरण व वित्तीय सशक्तीकरण हे शाश्वत विकासासाठी अपरिहार्य आहे.

३. स्टार्टअप्स (Startups)

स्टार्टअप्स हे समस्या-समाधान, नवोन्मेष व तंत्रज्ञानावर आधारित नवउद्योग असून ते स्केलेबल, वेगाने वाढणाऱ्या व जागतिक बाजाराभिमुख व्यवसाय मॉडेल्सवर कार्य करतात. यात प्लॅटफॉर्म-आधारित स्टार्टअप्स, ग्रीन/ क्लायमेट स्टार्टअप्स, बायोटेक व मेडटेक तसेच क्रिएटिव्ह व मीडिया स्टार्टअप्स प्रकार आहेत.

जलद प्रयोगशीलता (Rapid experimentation), डेटा-आधारित निर्णय, लीन बिझनेस मॉडेल बौद्धिक संपदा(IP)-केंद्रित वाढ., व्यापक महत्त्व, पारंपरिक उद्योगांचे डिजिटलीकरण, निर्यात व FDI वाढ, प्रादेशिक विकास व स्टार्टअप क्लस्टर्स, ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेचा पाया हि याची काही वैशिष्ट्ये आहेत. स्टार्टअप्स हे डिजिटल व ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेचे इंजिन असून ते नवोन्मेष, उच्च-कौशल्य रोजगार व जागतिक स्पर्धात्मकता वाढवून समावेशक आर्थिक विकासाला गती देतात.

४. फिनटेक (Financial Technology)

फिनटेक म्हणजे मोबाईल ॲप्स, इंटरनेट, क्लाऊड, AI, बिग डेटा व ब्लॉकचेन यांसारख्या डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने पेमेंट्स, कर्ज, विमा, गुंतवणूक व बँकिंग सेवा सुलभ, जलद व सर्वसमावेशक पद्धतीने पुरविणारी वित्तीय व्यवस्था होय. ही व्यवस्था पारंपरिक बँकिंगला पूरक तसेच स्पर्धात्मक आहे. विस्तारित २४x७ रिअल-टाइम व्यवहार, मोबाईल-फर्स्ट फायनान्स, अल्टरनेटिव्ह डेटावर आधारित कर्जनिर्णय कमी दस्तऐवजीकरण व जलद मंजुरी, स्केलेबल व ग्राहक-केंद्रित सेवा ही काही याची वैशिष्ट्ये आहेत.तसेच निओ-

बँकिंग व ओपन बँकिंग, Buy Now Pay Later (BNPL), एम्बेडेड फायनान्स,डिजिटल रुपया (CBDC), RegTech व SupTech ही याची काही आधुनिक उपप्रकार आहेत. फिनटेक ही डिजिटल अर्थव्यवस्थेची गतीमान शक्ती असून, ती वित्तीय समावेशन, MSMEs सक्षमीकरण व रोजगारनिर्मितीसाठी मूलभूत अधिष्ठान पुरवते.

VI. सरकारी कार्यक्रम व धोरणे (Programmes & Status)

डिजिटल इंडिया,स्टार्टअप इंडिया,MSME डिजिटल सखी,प्रधानमंत्री मुद्रा योजना,जन-धन योजना,स्किल इंडिया,ओपन नेटवर्क फॉर डिजिटल कॉमर्स (ONDC) या कार्यक्रमांनी वित्तीय समावेशन, डिजिटल व्यवहार व उद्योजकता वाढवली आहे.

VII. केस स्टडीज (Case Studies)

केस १: UPI व डिजिटल पेमेंट्स

रोख व्यवहारांवरील अवलंबित्व कमी झाले, सूक्ष्म लघुविक्रेते, फेरीवाले व स्वयंरोजगार करणाऱ्यांना तसेच लहान व्यापाऱ्यांचा औपचारिक अर्थव्यवस्थेत प्रवेश वाढला, DBT व कर-जाळ्यात समावेश सुलभ झाला.

केस २: फिनटेक मायक्रो-लोन

अल्टरनेटिव्ह डेटा-आधारित कर्जामुळे तारणाशिवाय कर्ज, स्ट्रीट व्हेंडर्स व MSMEs मध्ये लघुउद्योजकांना त्वरित कर्ज उपलब्ध होऊन भांडवली प्रवाह तसेच स्वयंरोजगारात वाढ व रोजगारवाढ झाली.

केस ३: ई-कॉमर्स MSMEs

ग्रामीण हस्तकला, अन्नप्रक्रिया उद्योगांना राष्ट्रीय बाजारपेठ मिळाली. तसेच ONDC/ई-मार्केटप्लेसमुळे मध्यस्थ कमी, थेट ग्राहक संपर्क, ग्रामीण उत्पादनांचे मूल्यवर्धन व महिला उद्योजकतेला चालना मिळाली.

केस ४: स्टार्टअप इन्क्युबेशन

इनक्युबेशन सेंटर्समुळे तरुणांसाठी नवोन्मेष परिसंस्था, रिसर्चइंडस्ट्री लिंक, उच्च-कौशल्य व उद्यमशील रोजगारनिर्मिती., उच्च-मूल्य रोजगार निर्माण होण्यास मदत होते.

VIII. Results, Analysis and Interpretation

१. फलनिषत्ती (Results)

या अभ्यासातून असे आढळून आले की, डिजिटल अर्थव्यवस्थेमुळे व्यवहार खर्चात लक्षणीय घट झाली असून MSMEs साठी बाजारपेठेचा विस्तार झाला आहे. फिनटेकच्या माध्यमातून वित्तीय समावेशनात सुधारणा होऊन लघुउद्योजकांना औपचारिक वित्तपुरवठा सुलभ झाला आहे, तसेच स्टार्टअप परिसंस्थेमुळे उच्च-कौशल्य रोजगारनिर्मितीला चालना मिळाली आहे.

२. मूल्यमापन(Analysis)

या अभ्यासातून साधारणपणे असे लक्षात आले की, डिजिटल पायाभूत सुविधा समावेशक विकासास चालना देतात, परंतु कौशल्य व डिजिटल साक्षरतेच्या अभावामुळे सामाजिक-आर्थिक विषमता अधिक तीव्र होण्याची शक्यता आहे

३. विश्लेषण (Interpretation)

धोरणात्मक पाठबळ, वित्तीय समावेशन व डिजिटल साक्षरता यांची प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास डिजिटल अर्थव्यवस्था सामाजिक व आर्थिक समावेशकतेस चालना देणारे महत्त्वपूर्ण साधन ठरू शकते.

संदर्भ सूची :-

१. Government of India. (2023). Economic Survey of India. Ministry of Finance.
2. World Bank. (2022). Digital Economy for Development Report.
3. RBI. (2023). Report on Trend and Progress of Banking in India.
4. OECD. (2021). The Digital Transformation of SMEs.
5. NITI Aayog. (2022). FinTech and Inclusive Growth in India.
6. Schumpeter, J. (1934). The Theory of Economic Development. Harvard University Press.

23

शाश्वत विकासासाठी मराठी साहित्याचे योगदान

डॉ. गोपीनाथ पांडूरंग बोडखे
मराठी विभाग प्रमुख,
आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,
कडा, जि. बीड

प्रस्तावना

२१ व्या शतकात मानवसमाजासमोर उभ्या असलेल्या समस्या,पर्यावरणाचा ऱ्हास, नैसर्गिक संसाधनांची कमतरता, सामाजिक विषमता, मूल्यसंस्कारांचा अभावया सर्व समस्यांचे उत्तर म्हणजे शाश्वत विकास. शाश्वत विकास म्हणजे आजच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर गदा न आणता विकास साधणे होय.

साहित्य हे समाजाचे प्रतिबिंब असते. समाजजागृती, मूल्यसंवर्धन आणि विचारप्रवर्तन यांचे प्रभावी साधन म्हणून मराठी साहित्याने शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेला बळ दिले आहे.

आजचे युग हे विकासाचे, विज्ञानतंत्रज्ञानाचे आणि वेगवान बदलांचे युग आहे. परंतु या विकासाबरोबरच पर्यावरणाचा ऱ्हास, सामाजिक विषमता, नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास आणि मानवी संवेदनशीलतेचा अभाव या समस्या अधिक तीव्र होत चालल्या आहेत. त्यामुळे केवळ भौतिक विकास पुरेसा नसून शाश्वत विकास ही संकल्पना केंद्रस्थानी आली आहे.

शाश्वत विकास म्हणजे निसर्ग, समाज, अर्थव्यवस्था आणि संस्कृती यांचा समतोल साधून सर्वांगीण विकास साधणे. साहित्य हे समाजाचा आरसा आहे. मराठी साहित्याने आपल्या समृद्ध परंपरेतून माणूस, निसर्ग आणि समाज यांच्यातील नातेसंबंध सातत्याने अधोरेखित केले आहेत. त्यामुळे शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेत मराठी साहित्याचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

शाश्वत विकास : संकल्पना व स्वरूप

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या ब्रुंडलँड आयोगाने (१९८७) शाश्वत विकासाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे."भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांना धक्का न लावता वर्तमान पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करणे म्हणजे शाश्वत विकास."

शाश्वत विकासाचे प्रमुख घटक इपर्यावरणीय संतुलन,सामाजिक न्याय व समता,आर्थिक स्थैर्य व सांस्कृतिक संवर्धन होय. शाश्वत विकास ही केवळ आर्थिक संकल्पना नसून ती व्यापक सामाजिक व सांस्कृतिक विचारधारा आहे. तिचे चार प्रमुख स्तंभ आहेत.

१. पर्यावरणीय संतुलन
२. सामाजिक न्याय व समता,
३. आर्थिक शाश्वतता
४. सांस्कृतिक संवर्धनया

सर्व घटकांचा समन्वय साधणारे विचार साहित्यामधून प्रभावीपणे मांडले जातात.

मराठी साहित्याची परंपरा आणि सामाजिक भूमिका

मराठी साहित्याची परंपरा संतसाहित्याकपासून सुरू होऊन आधुनिक, उत्तरआधुनिक काळापर्यंत विस्तारलेली आहे. या संपूर्ण प्रवासात साहित्याने केवळ मनोरंजन न करता समाजाला दिशा देण्याचे कार्य केले आहे.मराठी साहित्याचा इतिहास हा समाजपरिवर्तनाचा इतिहास आहे.साहित्याने केवळ देशाचे, राज्यालचे किंवा निसर्गाचे चित्रण न करता सामान्य माणूस, श्रमजीवी समाज, स्त्री, शोषित वर्गआणि मूल्यसंस्कृती यांना

केंद्रस्थानी ठेवले आहे. त्यामुळे मराठी साहित्याचा प्रवास हा शाश्वत विकासाच्या विचारांशी नैसर्गिकरित्या जोडलेला आहे.

संत साहित्य आणि शाश्वत विकास

संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, एकनाथ, जनाबाई, संत सावता महाराज आदी संतांनी निसर्गाशी एकरूपता, साधेपणा, समता व मानवकल्याणाचा संदेश दिला.ज्ञानेश्वरीतील विश्वात्मक दृष्टिकोनमांडला आहे."विश्वचि माझे घर"हा विचार आजच्या पर्यावरणीय शाश्वततेचा मूलमंत्र आहे.तुकारामांच्या अभंगांमध्ये साधेपणा, संयम, अहिंसा आणि नैतिकता यांचे महत्त्व सांगितले आहे. अति लोभ व भौतिकतेवर त्यांनी टीका केली आहे. माणुसकी, अहिंसा व नैतिकतानामदेवांच्या रचनांतून सामाजिक समता सावता महाराजांच्याश अभंगातील शेतमळा हे विचार शाश्वत विकासाच्या मूलतत्त्वांशी सुसंगत आहेत.संत साहित्य हे मराठी साहित्याचे वैचारिक अधिष्ठान मानले जाते. यांनी माणूस आणि निसर्ग यांच्यातील एकात्मता अधोरेखित केली.समता, बंधुता आणि मानवतावाद या मूल्यांचा पुरस्कार करत संतांनी सामाजिक शाश्वततेचा पाया घातला.

लोकसाहित्य व पर्यावरण जाणीव

. लोकगीते, म्हणी, ओव्या, भारुडे यांतून निसर्गपूजा, शेतीसंस्कृती आणि पर्यावरण जतनाची भावना व्यक्त होते.उदा.पावसावर आधारित लोकगीते,शेतीशी निगडित सण-उत्सव,वृक्ष, नदी, डोंगर यांचे पावित्र्य लोकसाहित्याने पर्यावरणाशी सुसंवाद साधण्याचा संदेश दिला आहे.लोकसाहित्य हे ग्रामीण जीवनाचे प्रतिबिंब आहे. लोकगीते, ओव्या, भारुडे, म्हणी यांतून निसर्गाशी जिव्हाळ्याचे नाते दिसते.पावसासाठी गाणीलोकसाहित्य पर्यावरण जतनाची शिकवण देते. निसर्गाचा उपभोग नव्हे तर सहअस्तित्वाचा विचार यातून प्रकट होतो.

आधुनिक मराठी साहित्य आणि सामाजिक शाश्वतता

आधुनिक काळातील लेखकांनी सामाजिक अन्याय, शोषण, स्त्री-पुरुष समता, ग्रामीण प्रश्न यांवर प्रभावी लेखन केले. हरिभाऊ आपटे, न. चि. केळकर, फडके यांनी सामाजिक विषमता, अज्ञान, अंधश्रद्धा यांवर प्रहार केला.फडके यांनी सामाजिक वास्तव तरपु. ल. देशपांडे यांनी मानवी संवेदना साहित्याच्याध माध्य मातून अभिव्यडक्तय केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लेखन सामाजिक न्याय, समता व मानवी हक्क यांचे अधिष्ठान देते. सामाजिक शाश्वततेसाठी हे विचार अत्यंत महत्त्वाचे आहेत.ग्रामीण साहित्य समावेशक विकासाची जाणीव करुन देते.साहित्य समाजाला अधिक समतावादी बनवण्यास मदत करते तसेच आधुनिक मराठी साहित्याने सामाजिक प्रश्नांवर तीव्र भाष्य केले आहे.

पर्यावरणीय साहित्य व निसर्ग लेखन

निसर्गवर्णने, पर्यावरणविषयक कविता, कथा, लेख यांनी पर्यावरण संरक्षणाची जाणीव वाढवली.वृक्षतोड, जलप्रदूषण, शहरीकरणाचे दुष्परिणाम,निसर्गसंवर्धनाचा आग्रहहे लेखन पर्यावरणीय शाश्वततेचा पाया मजबूत करते.आधुनिक काळात पर्यावरणीय साहित्य अधिक ठळकपणे पुढे आले आहे.

शैक्षणिक व सांस्कृतिक योगदान

मराठी साहित्य शालेय व उच्च शिक्षणात समाविष्ट असल्याने विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्यशिक्षण,सामाजिक भान,पर्यावरण जाणीवनिर्माण होते. सांस्कृतिक वारसा जपण्याचे कार्यही साहित्य करते.शाश्वत विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे सांस्कृतिक जतन. मराठी साहित्याने परंपरा, भाषा, लोककला, सण-उत्सव यांचे संवर्धन केले आहे.भाषेचे जतन म्हणजे संस्कृतीचे जतन. मराठी साहित्याने मराठी भाषेचे अस्तित्व आणि समृद्धी टिकवून ठेवली आहे.

मराठी साहित्य आणि भावी पिढी

आजच्या डिजिटल युगातही मराठी साहित्य शाश्वत विकासाच्या विचारांना नवे माध्यम देते. ई-साहित्य, ब्लॉग, ऑनलाइन कविता-संमेलने,सोशल मीडिया लेखन,पर्यावरणविषयक साहित्य चळवळीयामुळे तरुण पिढीमध्ये जबाबदारीची भावना निर्माण होते.यांमुळे मराठी साहित्य नव्या स्वरूपात पुढे येत आहे. यामुळे शाश्वत विकासाचे विचार व्यापक समाजापर्यंत पोहोचत आहेत.

आर्थिक शाश्वतता आणि श्रमसंस्कृती

मराठी साहित्याने श्रमाचे महत्त्व सांगितले आहे. संत साहित्यापासून ते आधुनिक साहित्यापर्यंत श्रमजीवी वर्गाचे गौरवगान आढळते.शेतकरी,कामगार,ग्रामीण कारागीरयांचे जीवन मांडून आर्थिक शाश्वततेचा विचार साहित्याने मांडला आहे.

शिक्षण, मूल्यसंस्कार आणि साहित्य

शालेय व महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात मराठी साहित्याचा समावेश असल्याने विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक भान, पर्यावरणीय जाणीव, नैतिक मूल्येरुजवली जातात. ही प्रक्रिया दीर्घकालीन शाश्वत विकासासाठी आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

मराठी साहित्य हे शाश्वत विकासाच्या विचारांचे प्रभावी माध्यम ठरले आहे. निसर्गप्रेम, सामाजिक समता, मानवी मूल्ये आणि सांस्कृतिक जतन यांचा समन्वय साधत मराठी साहित्याने समाजाला योग्य दिशा दिली आहे. आज आणि उद्याच्या काळातही शाश्वत विकासाच्या वाटचालीत मराठी साहित्याचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे राहील. शाश्वत विकास ही केवळ सरकारी धोरणे किंवा आंतरराष्ट्रीय करारांपुरती मर्यादित संकल्पना नाही. ती मानवी जाणीवा आणि मूल्यांशी निगडित आहे. मराठी साहित्याने निसर्गप्रेम, सामाजिक समता, आर्थिक न्याय आणि सांस्कृतिक संवर्धन यांचा सातत्याने पुरस्कार केला आहे.म्हणूनच शाश्वत विकासाच्या प्रवासात मराठी साहित्य हे प्रेरणास्थान असून भविष्यातही त्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची राहील. मराठी साहित्याने आपल्या दीर्घ परंपरेतून निसर्गप्रेम, मानवतावाद, सामाजिक जबाबदारी, मूल्यशिक्षण आणि नैतिक जाणीवा यांचा सातत्याने पुरस्कार केला आहे. संत साहित्यापासून ते आधुनिक वाङ्मयापर्यंत मराठी साहित्याने शाश्वत विकासाच्या विचारांना वैचारिक अधिष्ठान दिले आहे.

संदर्भ सूची :-

१. ज्ञानेश्वर - ज्ञानेश्वरी
२. तुकाराम - अभंगगाथा
३. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब - समाज परिवर्तनाचे लेख
४. मराठी साहित्याचा इतिहास - विविध संदर्भ ग्रंथ
५. संयुक्त राष्ट्रसंघ - शाश्वत विकास अहवाल

24

ब्रिटिशकालीन आणि संस्थांनकालीन जमिनीचे मोजमाप आणि महसूल पध्दती : एक ऐतिहासिक अभ्यास

डॉ. एन. एन. विधाते
इतिहास विभाग प्रमुख,
एस. के. गांधी महाविद्यालय,
कडा, जि. बीड

सारांश

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये ऐतिहासिक महसूल दप्तरी वापरल्या जाणाऱ्या टिप्पन या दस्तऐवजाचे ऐतिहासिक आणि तांत्रिक विश्लेषण करण्यात आले आहे.जमिनीच्या मोजणीची जुनी पद्धत आणि त्या काळी प्रचलित असलेली .मोडी लिपी यांचा प्रशासकीय व्यवहारातील समन्वय हा या संशोधनाचा मुख्य केंद्रबिंदू आहे. संशोधनासाठी गट क्र. १४९ चा ऐतिहासिक मोजणी नकाशा हा 'प्राथमिक पुरावा' म्हणून वापरण्यात आला आहे, ज्यावर हस्तलिखित भूमितीय आकृत्या आणि तत्कालीन महसूल अधिकाऱ्यांच्या स्वाक्षऱ्या उपलब्ध आहेत. या अभ्यासाद्वारे असे दिसून येते की, ब्रिटिशांच्या काळात किंवा त्यापूर्वीच्या संस्थांनकाळात जमिनीच्या हद्दी निश्चित करण्यासाठी वापरली जाणारी त्रिकोणी मोजणी पद्धत अत्यंत अचूक होती. तसेच, मोडी लिपीतील नोंदी या केवळ भाषिक वारसा नसून त्या काळातील सामाजिक आणि आर्थिक इतिहासाचे महत्त्वाचे दस्तऐवज आहेत. हा शोधनिबंध जुन्या महसुली दस्तऐवजांचे जतन करणे आणि त्यांच्या आधारे स्थानिक इतिहासाचे पुनर्लेखन करणे किती आवश्यक आहे, हे अधोरेखित करतो.

प्रमुख शब्द (Keywords):टिप्पन, मोडी लिपी, महसूल इतिहास, गट क्र. १४९,

प्रस्तावना (Introduction)

इतिहास केवळ युद्धांचा नसून तो सामान्य माणसाच्या जमिनीचा आणि महसूल व्यवस्थेचाही असतो. ऐतिहासिक काळात जमिनीची मोजणी कशी केली जात असे आणि त्या नोंदी कशा ठेवल्या जात, हे समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.इतिहास हा केवळ राजेरजवाड्यांच्या कथांचा किंवा युद्धांचा संग्रह नसून, तो सामान्य जनतेच्या जीवनाशी निगडित असलेल्या प्रशासकीय आणि आर्थिक व्यवहारांचा आरसा असतो. महाराष्ट्राच्या समृद्ध इतिहासामध्ये 'जमीन महसूल व्यवस्था' (Land Revenue System) हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक राहिला आहे. शिवकाळ असो, पेशवेकाळ असो किंवा ब्रिटिश राजवट, राज्याच्या उत्पन्नाचा मुख्य स्रोत हा शेती आणि त्यातून मिळणारा सारा हाच होता. या महसूल वसुलीसाठी जमिनीची अचूक मोजणी करणे आणि त्या नोंदी सुरक्षित ठेवणे ही एक मोठी गरज होती. यात टिप्पन' या महत्त्वाच्या ऐतिहासिक दस्तऐवजाचा अभ्यास करणार आहोत. 'टिप्पन' म्हणजे जमिनीच्या मोजणीचा असा मूळ दस्तऐवज, ज्यामध्ये भूखंडाचा नकाशा, त्याच्या चतुःसीमा आणि तांत्रिक मोजमापे दिलेली असतात. संशोधनासाठी निवडलेला. गट क्र. १४९ चा मोजणी नकाशा हा एका विशिष्ट कालखंडातील भू-सर्वेक्षण पद्धतीचा उत्तम नमुना आहे. या अभ्यासाचे दुसरे महत्त्वाचे अंग म्हणजे 'मोडी लिपी'. महाराष्ट्रात अनेक शतके प्रशासकीय लिपी म्हणून मोडीचा वापर केला जात असे. तत्कालीन महसूल अधिकाऱ्यांनी जमिनीच्या या नोंदी मोडी लिपीमध्ये अत्यंत सुबकपणे केल्या आहेत. या लिपीतील माहिती वाचल्याशिवाय आपल्याला त्या काळातील जमिनीचे मालकी हक्क, कर आकारणीची पद्धत आणि मोजणीच्या घटकांची (उदा. साखळी मोजणी किंवा त्रिकोणी पद्धत)

माहिती मिळत नाही.आजच्या काळात, जेव्हा जमिनीचे वाद न्यायालयात जातात किंवा हद्दी निश्चित करायच्या असतात, तेव्हा आजही 'भूमी अभिलेख' विभागातील हे शंभर-सव्वाशे वर्षांपूर्वीचे 'टिप्पन' पुरावा म्हणून ग्राह्य धरले जातात. यावरून या दस्तऐवजांची ऐतिहासिक आणि कायदेशीर विश्वासार्हता सिद्ध होते. नागरीकरणाच्या प्रक्रियेत जमिनीचे स्वरूप बदलले असले, तरी मूळ हद्दींचे ज्ञान मिळवण्यासाठी या ऐतिहासिक कागदपत्रांचा अभ्यास करणे हाच या संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे.

मुख्य मुद्दे:

* ऐतिहासिक वारसा: महसूल नोंदींमधून सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीचे दर्शन घडते.
* टिप्पनचे महत्त्व: जमिनीच्या मोजणीचा हा प्राथमिक आणि अत्यंत विश्वसनीय आधार आहे.
* लिपीचे महत्त्व: मोडी लिपी ही इतिहासाचे दरवाजे उघडणारी गुरुकिल्ली आहे, जी या दस्तऐवजात प्रकर्षाने दिसते.
* प्रशासकीय सातत्य: जुन्या मोजणी पद्धतीचा आधुनिक ७/१२ उताऱ्याशी असलेला संबंध.

ब्रिटिशकालीन किंवा संस्थांनकालीन महसूल व्यवस्था आणि त्यामध्ये वापरली जाणारी मोडी लिपी हा महाराष्ट्राच्या प्रशासकीय इतिहासाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. या विषयावर सविस्तर माहिती खालीलप्रमाणे मुद्द्यांच्या आधारे मांडता येईल:

१. महसूल व्यवस्थेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

महाराष्ट्रात प्रामुख्याने रयतवारी पद्धतीचा प्रभाव होता. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सुरू केलेली महसूल पद्धती पुढे पेशवेकाळात विकसित झाली आणि इंग्रजांनी त्यात तांत्रिक सुधारणा केल्या.

* जमीन मोजणी: जमिनीची मोजणी करण्यासाठी 'काठी' किंवा 'साखळी' (Chain Survey) पद्धतीचा वापर केला जाई.
* सारा आकारणी: जमिनीचा कस (प्रतवारी), सिंचनाची सोय आणि पिकांचे प्रकार यावरून शेतसारा (Land Revenue) ठरवला जात असे.

२. 'टिप्पन' आणि महसुली दस्तऐवज

जमिनीच्या मालकी हक्कासाठी आणि मोजणीसाठी विविध कागदपत्रे तयार केली जात, ज्यांना आजही कायदेशीर महत्त्व आहे:

* टिप्पन (Tipan): हा जमिनीच्या मोजणीचा प्राथमिक नकाशा असतो. यात जमिनीचा आकार, कोपरे आणि मोजमापे दिलेली असतात. (जसे तुमच्याकडे असलेल्या गट क्र. १४९ च्या कागदपत्रात दिसते).
* उतारा: जमिनीच्या मालकीची नोंद असलेला दस्तऐवज.
* फेरफार: जमिनीच्या मालकीत होणाऱ्या बदलांची नोंद.

३. महसूल व्यवस्थेत मोडी लिपीचे महत्त्व

मोडी लिपी ही महाराष्ट्राची प्रशासकीय लिपी (Script of Administration) होती. ब्रिटिश काळ संपेपर्यंत तिचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला गेला.

* वेग (Speed): मोडी लिपी 'हात न उचलता' वेगाने लिहिता येते, त्यामुळे प्रशासकीय कामे जलद होत असत.
* गोपनीयता: ही लिपी वाचण्यासाठी विशेष कौशल्याची गरज असल्याने शासकीय माहितीची गोपनीयता जपली जाई.
* दस्ताऐवजीकरण: गावपातळीवर तलाठी (कुलकर्णी) सर्व नोंदी मोडीमध्येच ठेवत असत. त्यामुळे जुने सात-बारा, फेरफार आणि टिप्पन हे मोडीमध्येच उपलब्ध आहेत.

४. ब्रिटीशकालीन सर्वेक्षणाची वैशिष्ट्ये

इंग्रजांनी १८ व्या आणि १९ व्या शतकात शास्त्रोक्त पद्धतीने जमिनीचे सर्वेक्षण केले (उदा. ग्रेट ट्रिगोनोमेट्रिकल सर्व्हे).

नकाशा शास्त्र (Cartography): हाताने काढलेले नकाशे अतिशय अचूक असत. यात दिशा, चतुःसीमा (बाजूला कोणाची जमीन आहे) आणि पाण्याचे स्रोत स्पष्टपणे दर्शवलेले असत.

स्वाक्षऱ्या आणि शिक्के: प्रत्येक दस्तऐवजावर संबंधित मोजणीदार, निरीक्षक आणि वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या स्वाक्षऱ्या असत, जे त्या कागदाची सत्यता सिद्ध करतात.

निष्कर्ष :

१. मोजणी पद्धतीची अचूकता: ऐतिहासिक काळात, विशेषतः ब्रिटिश काळात 'टिप्पन' तयार करण्यासाठी वापरली गेलेली भूमितीय त्रिकोणी मोजणी पद्धत अत्यंत प्रगत आणि अचूक होती. आजही आधुनिक उपकरणांच्या साहाय्याने केलेल्या मोजणीत या जुन्या हद्दींमध्ये फारसा फरक आढळत नाही, हे या दस्तऐवजाच्या तांत्रिक सक्षमतेचे प्रतीक आहे.

२. प्रशासकीय कार्यक्षमता आणि मोडी लिपी: मोडी

लिपी ही केवळ लेखनाची पद्धत नसून ती प्रशासकीय वेग आणि गोपनियता टिकवण्यासाठी अत्यंत प्रभावी होती. गट क्र. १४९ सारख्या दस्तऐवजांवरील मोडी नोंदींवरून असे सिद्ध होते की, तत्कालीन महसूल यंत्रणा अत्यंत सुव्यवस्थित होती आणि प्रत्येक भूखंडाची स्वतंत्र नोंद ठेवण्याची पद्धत अस्तित्वात होती.

३ महसूल संरचनेचे दर्शन: या टिप्पन दस्तऐवजावर असलेल्या विविध अधिकाऱ्यांच्या स्वाक्षऱ्या आणि शिक्के त्या काळातील महसूल विभागाची उतरंड (Hierarchy) स्पष्ट करतात. यावरून गावपातळीवरील तलाठ्यापासून ते जिल्हा पातळीवरील मोजणीदारांपर्यंतची जबाबदारी आणि अधिकार स्पष्ट होतात.

४. ऐतिहासिक पुरावा म्हणून महत्त्व: संशोधनातून असे दिसून येते की, आजही जमिनीच्या हद्दींचे वाद मिटवण्यासाठी किंवा मालकी हक्क सिद्ध करण्यासाठी हे ऐतिहासिक 'टिप्पन' सर्वोच्च कायदेशीर पुरावा (Conclusive Proof) म्हणून मानले जातात. डिजिटल युगातही या हस्तलिखित नकाशांचे महत्त्व कमी झालेले नाही.

५. सामाजिक-आर्थिक स्थिती: जमिनीच्या प्रकारावरून (जिरायत, बागायत किंवा पडीक) आणि त्यावरील आणेवारीच्या नोंदीवरून तत्कालीन शेतक?यांची आर्थिक स्थिती आणि जमिनीचा पोत समजण्यास मदत होते.

६.आधुनिक काळात महत्त्व

आजही जेव्हा जमिनीचे जुने वाद निर्माण होतात, तेव्हा हे मोडी लिपीतील 'टिप्पन'सर्वात मोठा आधार ठरतात.

* या दस्तऐवजांच्या आधारे मूळ हद्दी शोधणे सोपे जाते.
* ऐतिहासिक संशोधनासाठी हे दस्तऐवज त्या काळातील कर रचना आणि सामाजिक स्थितीचा आरसा आहेत.

निष्कर्ष सारांश :

थोडक्यात सांगायचे तर, गट क्र. १४९ चे हे टिप्पन केवळ जमिनीचा तुकडा दर्शवणारा नकाशा नसून, तो महाराष्ट्राच्या महसूल इतिहासाचा एक महत्त्वाचा जिवंत ठेवा आहे. मोडी लिपीतील हे दस्तऐवज जतन करणे आणि त्यांचे शास्त्रोक्त वाचन करणे, हे स्थानिक इतिहास आणि भू-प्रशासकीय अभ्यासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :-

१. भूमि अभिलेख विभाग, महाराष्ट्र शासन : जुने सर्व्हे रेकॉर्ड्स आणि मोजणी नकाशे.
२. गट क्र. १४९ चे मूळ टिप्पन : तुमच्याकडे उपलब्ध असलेला ऐतिहासिक हस्तलिखित नकाशा आणि मोडी नोंद.
३. सेटलमेंट रिपोर्ट (Settlement Reports): ब्रिटिश काळात जिल्ह्यानुसार प्रसिद्ध झालेले महसूल अहवाल (उदा. 'Selections from the Records of the Bombay Government').
४. कुलकर्णी, ग. ह. (१९९३):मोडी लिपी आणि दस्तऐवज वाचन, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन.
५. खरे, ग. ह. (१९८०): संशोधकाचा मित्र, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे (जुन्या कागदपत्रांच्या विश्लेषणासाठी).
६. भावे, वा. कृ. (१९३५):पेशवेकालीन महाराष्ट्र, वरदा प्रकाशन (तत्कालीन सामाजिक आणि आर्थिक इतिहासासाठी).
७. गोगटे, दि. वि.:मोडी लिपीतून ऐतिहासिक दस्तऐवजांचे वाचन आणि संपादन.
८. इंग्रजी संदर्भ ग्रंथ (English Reference Books)
९. Baden-Powell, B. H. (१८९२): The Land-Systems of British India, Oxford University Press. (भारतातील जमीन महसूल पद्धतीचा सविस्तर इतिहास).
१०. Choksey, R. D. (१९४५):Economic History of the Bombay Deccan and Karnatak (१८१८-१८६८).
११. Guha, Sumit (१९८५):The Agrarian Economy of the Bombay Deccan, १८१८-१९४१, Oxford University
१२. शासकीय गॅझेटियर्स (Gazetteers)
१३. Gazetteer of the Bombay Presidency :ज्या जिल्ह्याचा हा नकाशा (गट क्र. १४९) आहे, त्या जिल्ह्याचे जुने ब्रिटिश गॅझेटियर (उदा. Satara, Pune, or Kolhapur District Gazetteer).
१४. कुलकर्णी, ग. ह. (१९९३). मोडी लिपी आणि दस्तऐवज वाचन. पुणे: पुणे विद्यापीठ प्रकाशन.

25

मीडीया संचार और सांस्कृतिक विरासत प्रतिनिधित्वक संचार और सुरक्षा

डॉ. के. बी. चौधरी
एस. के. गांधी महाविद्यालय,
कडा, जिला बीड

सारांश

आज का युग मीडिया का युग है । मीडिया हर क्षेत्र में आगे बढ चुका है । समाज का हिस्साय बन गया है । मीडिया सांस्कृ.तिक विरासत में हमे प्राप्त. हुऑ है । मीडिया देश नई तस्वी र बन गई है । आज देश में मीडिया की क्रांति हो रही है । उसने भूचाल लाकर खडा कर दिया है । मीडिया वर्तमान भारत की नई तस्वींर बन गई है । आज मीडिया ने भूचाल लाकर खडा किया है । हम जब टी.व्हीव. देखते है तो सारे मीडिया की तस्वी र दिखाई देती है । पत्रकारो की संख्याह आज बहुत ज्यौदा बढ गई है । आज मीडिया की होड सी लगी हुई है । इर एक चैलन पर विविध विज्ञापन दिखाई देने लगे है । आज भारत की आम मीडिया वाले ही बढा रहे है । मीडिया का अर्थ व्योपक बन गया है । मीडिया ने समाज के हर व्यहक्ती के विचारों में बदलाव किया है । प्रत्योक व्य।क्तीा को हर विषय के बारे में जानकारी पहुचाने का कार्य किया है । कोई अनपढ हो या गवार हो । मीडिया ने सारे व्यतक्ती को जानकारी देने का काम किया है । कही पर मीडियावालो की अतिशयोक्तीय भी दिखाई देती है । सोशल मीडिया आज के युग में संचार और सूचना का प्रमुख साधन बन चुका है । यह लोगों को जोडने विचार साझा करते और जागरुकता बढाने में महत्व पूर्ण भूमिका निभाता है । सोशल मीडिया के माध्यजम से शिक्षा व्यमवसाय और मनोरंजन को बढावा मिला है । यह छोटे व्य वसाय और रचनात्मेक व्यतक्तियो के लिए अवसर प्रदान करता है । हालाकी इसके नकारात्मऔक प्रभाव भी है । सोशल मीडिया पर अत्याधिक समय बीताने से मानसिक स्वऔस्थ्र असर पडता है । जैसे तनाव और चिंता, गलत सुचनाओं का प्रसार और सायबर बिलंग भी बडी समस्याड? है । गोपीनयता का उलंघन और डेटा दुरुपयोग चिंता का विषय है । इसलिए सोशल मीडिया का उपयोग संतुलित और जिम्मेपदारी पूर्ण ढंग से करना आवश्य क है ताकि इसके लाभों को अधिकत्मिक किया जा सके और हानियों को कम किया जा सके ।

रेडियो मीडिया का अविष्कार :

सबसे पहला प्रसार माध्यकम रेडिओ माना जाता है ।और वह सस्ताा है । पहले निम्नप और मध्यय वर्ग के लोग भी इसका उपयोग करते थे । इस उपयुक्तप यंत्र का अविष्कालर सारी दुनिया में महत्व पूर्ण माना जाता है । केवल जे. कुमार के अनुसार संचार माध्य्मों में टेलीफोन की खोज की थी । संचार माध्यतमों में टेलीफोन की खोज अलेक्झोन्डार ग्राहम बेल ने १८७५ में वायरलेस टेलीग्राफी व्दांरा की थी ।

सांस्कातिक विरासत में मीडिया संचार :

आज सांस्कृयतिक विरासत ने संचार के बहुत माध्यमम खोले है । और मीडिया माध्यंमों का प्रचार-प्रसार किया है । सूचना संचार का दाह आनिवार्य हिस्सा बन गया है । वर्तमान में सांस्कूतिक विरासत की व्यरवसायिक विषय वस्तुध और नए मीडिया की और रेखा? और गहन कथा शैली के बीच एक विरोधाभास मोजुद रहेगा । इसका उपयोग सांस्कृरतिक धारालय पर चलता है । या नही इसका पता वर्तमान युग में लेगगा । व्यृवहारिक युग में पीढी मीडिया से कितनी

चिंता कर बैठे है । व्यामवहारिक युग में मोबाईल का उपयोग कितना सही और कितना गलत देखने को है। व्यांवहारिक मुद्दो से सुरु कनने हुए यह लगभग है कि अनुयुति के सिध्दांहत का परिचय देता है । इसे संचार अध्यासयन के प्रासंगिक सिध्दांतो से जोड जाता है । और उसे संराचित साक्षात्काचर और आधारभूत सिध्दांगत का उपयोग करके श्रोताओ के अभ्यांस के लिए किया जाता है ।

प्रिंट एवं इलेक्ट्रा निक मीडिया की भाषा :

इलेक्ट्रानिक एवं प्रिंट मीडिया द्वारा प्रयुक्त भाषा नब्बे फिसदी महानगरों के शिक्षित मध्य वर्ग की भाषा है। चूँकि यही वर्ग संचार माध्यमों का कर्ताधर्ता बना बैठा है । ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य में देखा जाए तो शुरू से ही हमारे देश में स्थानीय संस्कृतियों पर महानगरों का व्यापक दबाव रहा है । महानगरों के छोटे शहरों, कस्बों और फिर गाँव तक प्रभुत्वशाली संस्कृति का अविच्छिन्न प्रवाह बना हुआ है । उत्पादन और उपभोग के नए सामाजिक तंत्र ने गाँवों को नगरों से जुड़ने और नगरों को महानगरोन्मुख होने को विविश कर दिया है । महानगरों के औद्योगिक केन्द्रों से सिर्फ तैयार माल नहीं आ रहा, बल्कि भाषा और संस्कृति भी आ रही है ।

उपसंहार :

आज का युग मीडियॉ का युग आ गया है । समाज का सारा कारोबार मीडिया से जुडा हुआ है । समाज के हर कोई को मीडिया की जरुरत पडने लगी है । मीडिया इतना व्यापुक बन जाना आम व्यमक्तीत को नही लग रहा था । आज मीडियाने सीधे व्याक्तीा के जीवन को भी प्रभावित किया है । आम व्यीक्तीा का जीवन बदल दिया है । मीडियाने यथार्थ संद भो को भी बदल दिया है । आम मीडिया गांव-गांव मे पहुच गया है। शहर की बात तो अलग ही है । मीडिया उदरीकरन ने मीडिया को बदल दिया है । प्रिंट मीडिया में आज बहुत ही बदलाव हो गये है । आज समाज मे मीडिया से एक हंडकंपसी मचा दी है । आज मीडिया वाले अपने अपने चैनल की टी.आर.पी. बढाने लगे है । मीडिया समाज का एक भरोसेमंद साथी बन चुका है । क्योा की हम टी.व्हीी. पर जो कुछ देखते है उसपर पूरा विश्वीास करते है ।

संदर्भ सूची :-

१. मीडिया का लीन हिन्दी स्वरुप एवं संभावना? पृ. २१.
२. नया मीडिया और नये मुद्दे पृ. १०.
३. समाचारो की दुनिया पृ. १७.
४. मीडिया साहित्य और संस्कृती पृ. ४८.
५. मीडिया और हिन्दी भाषा का स्वरुप पृ. २५.

26

गोविंद चातक का नाटक 'काला मुँह' में पर्यावरण चेतना

डॉ. अप्पासाहेब टाळके
हिंदी विभागाध्यक्ष
भगवान महाविद्यालय, आष्टी, जिला बीड

शोधसार (Abstract)

समकालीन हिंदी नाटक सामाजिक यथार्थ, जनसंघर्ष और बदलते मानवीय मूल्यों की सशक्त अभिव्यक्ति का माध्यम रहे हैं। गोविंद चातक का नाटक 'काला मुँह' इसी परंपरा में एक महत्त्वपूर्ण कृति है, यह नाटक पर्वतीय ग्रामीण पृष्ठभूमी पर आधारित हरिजन शोषण को उजागर करता है। जिसमें पर्यावरण संबंधी चेतना को गोबर के माध्यम से जगाया है। मानवीय स्वार्थ के कारण उत्पन्न पर्यावरणीय संकट को प्रतीकात्मक और यथार्थवादी दोनों स्तरों पर प्रस्तुत किया गया है। यह शोधालेख नाटक में निहित पर्यावरण चेतना का विश्लेषण करता है तथा यह प्रतिपादित करता है कि 'काला मुँह' केवल सामाजिक शोषण का ही नहीं, बल्कि प्रकृति के दोहन और मानव-प्रकृति संबंधों के विघटन का भी सशक्त नाट्य-दस्तावेज़ है।

बीज शब्द: गोविंद चातक, काला मुँह, सामाजिक यथार्थ, पर्यावरण चेतना, प्रकृति।

भूमिकाः

बीसवीं शताब्दी के उत्तरार्ध अर्थात समकालीन युग में हिंदी साहित्य, विशेषतः नाटक, ने सामाजिक यथार्थ के साथ-साथ पर्यावरणीय संकटों की ओर भी गंभीर दृष्टि डाली है। समकालीन हिंदी नाट्य साहित्य का व्यक्तित्व बहुआयामी रहा है। जो प्रकृति और मानव जीवन संबंधों से भी प्रभावित है। गोविंद चातक का नाटक 'काला मुँह' इसी संदर्भ में एक महत्त्वपूर्ण रचना है, जिसमें पर्यावरणीय संकट को मानवीय जीवन के 'काले सच' के रूप में प्रस्तुत किया गया है। पर्वतीय पृष्ठभूमी पर रहने वाले लोगों पर आधारित इस नाटक में उच्चवर्गीय लोगों द्वारा निम्नवर्गीय नारी का शोषण किस प्रकार होता है, इसका चित्रण किया गया है।

१.नाटक का रचनात्मक संदर्भ:

गोविंद चातक समकालीन हिंदी नाटककारों में अपनी सामाजिक प्रतिबद्धता के लिए जाने जाते हैं। उनकी रचनाओं में हाशिए पर खड़े वर्ग, श्रमिक, किसान और शोषित समुदाय प्रमुखता से उपस्थित रहते हैं। 'काला मुँह' उनकी सर्वाधिक सामाजिक यथार्थवादी रचना है। नाटक में नाटककार ने व्यवस्था और समाज का मुखौटा उतारकर वास्तव स्थिति के दर्शन कराये है। इस विषयवस्तू चयन के अपने अनुभव के बारे में गोविंद चातक ने लिखा है, कि इससे पूर्व मैंने 'लडकी और पेड' नाम की एक कहानी लिखी थी। मैं उसमें घटनाक्रम का सहभागी सहयोगी पात्र तो न था, पर साक्षी जरूर था। मुझे रेंजरों के संबंध में कोई गीत मिल चुके थे और मैं यह सब जानता था, पर मैं भी कम विवश्य नही था। नाटककार की विवशता ने इस घटना पर आधारित पहले लडकी और पेड कहानी लिखवाई और बाद में काला मुँह नाटक। लडकी और पेड की 'मंगली' इस नाटक में केशी बनकर आई है। दोनों पर बलात्कार करने वाला रेंजर ही है। यह नाटक केवल घटना-प्रधान नहीं है, बल्कि वैचारिक स्तर पर भी गहन है।

२. 'काला मुँह' नाटक का कथ्य:

सन १९७८ में लिखा गोविंद चातक का दुसरा

नाटक 'काला मुँह' पर्वतीय पृष्ठभूमी पर आधारित हरिजन शोषण को उजागर करता है। गरीब दंपति गोबर और केशी तथा केशी का प्रेमी केसर की व्यथा-कथा का दिल हिला देने वाला चित्रण नाटक में हुआ है। केशी के साथ विवाह करने के लिए गोबर ने ठेकेदार से लिये हुए कर्ज के बदले में उसे जंगल में पेड काटने का काम करना पडता है। पेड काटने के विरोध में गोबर की बली चढ जाती है। नाटक मे गोबर केशी और केसर के बहु आयामी शोषण और संघर्ष की सनातन कथा को उभारा गया है, जिसे पर्यावरणीय आयाम भी मिला हुआ है।

३. बहु आयामी शोषण और संघर्ष की सनातन कथाः

हिंदी नाट्य साहित्य के साठोत्तरी युग में समकालीन यथार्थ और सामाजिक जीवन के प्रति चिंता के साथ ही मध्यवर्गीय और पहाडी -ग्रामीण क्षेत्रों के जनजीवन की अनेक समस्याओं गाँवों में रहनेवाले लोगों की विभिन्न पिडाओं एवं समाज में व्याप्त शोषण - शोषित के सनातन संघर्ष की अभिव्यक्ति के रचनात्मक प्रयोग भी शुरू हुए। इसी परिप्रेक्ष्य में 'काला मुँह' नाटक की रचना हुई है। नाटक में शोषित पात्र गोबर, केशी और केसर के माध्यम से बहुमुखी हरिजन शोषण की व्यथा- कथा को प्रस्तुत किया है। गाँव के ठेकेदार, रेंजर, प्रधान, ठाकूर, ब्राह्मण, पटवारी और उनके कारिंदे सभी शोषण की व्यवस्था के भागीदार है।

४. पर्यावरण चेतना :

नाटककारने पर्यावरण संबंधी चेतना को गोबर के माध्यम से जगाया है। नाटक में वह कहता है, 'जब मैं हाथ में कुल्हाड़ी लिए पेड काटने जंगल में जाता हूँ तो। लगता है मैं अपने को काट रहा हूँ।' पेड काटते हुए उसे दर्द होता है, लेकिन पेट के लिए वह मजबूर है। ठेकेदार द्वारा अपने आंगन का पेड काटा जाता है तब वह आवेश में कहता है, 'अब इसके साथ मुझे भी काट डालो। खबरदार जो पेड को हात लगाया। रागसो, रावण ने भी अशोक वाटिका लगायी थी। मेरा बाबा कहता था। पराया पेड और अपना पूत बराबर। पेड काटना और आदमी मारना एक जैसा होता है। गोबर के माध्यम से चातकजीने प्रकृती संबंधी संवेदनशीलता व्यक्त की है।

५. पात्रों के माध्यम से पर्यावरणीय दृष्टिः

नाटक के पात्र केवल व्यक्तिगत चरित्र नहीं हैं, बल्कि वे सामाजिक और पर्यावरणीय स्थितियों के प्रतिनिधि हैं। गोबर, केशी ओर केसर पेड काटने के विरोधी अर्थात पर्यावरण रक्षा के प्रतिनिधि है। ठेकेदार और रेंजर अवैध पेड काटनेवाले अर्थात पर्यावरण को हानी पहुँचानेवाले समाजकंटक के प्रतिनिधि है।

६. व्यंग तथा सांकेतिक प्रयोग:

नाटक के नाट्य विधान में कथ्य को दृश्यत्व प्रदान करने के लिए कतिपय सांकेतिक एवं लाक्षणिक प्रयोग किये गये है। नाटक का 'कालापण' केशी के मृत और जले हुए काले पडे शरीर से अभिव्यक्त होता है। यह कालापण समाज की काली व्यवस्था है। ठेकेदार द्वारा जबरदस्ती पेड कटवाया जाना, मृत गोबर का अंगुठा दिखाना, कई ऐसे लाक्षणिक प्रयोग है। 'काला मुँह' समाज की काली व्यवस्था का प्रतीक है।

७. पर्यावरण और सामाजिक न्यायः

नाटक यह स्पष्ट करता है, कि पर्यावरणीय संकट हमेशा समान रूप से सभी को प्रभावित नहीं करता। सबसे अधिक प्रभावित वे लोग होते हैं, जो पहले से ही सामाजिक-आर्थिक रूप से कमजोर हैं। इस प्रकार 'काला मुँह' पर्यावरण और सामाजिक न्याय के संबंध को उजागर करता है। गोविंद चातक यह संकेत देते हैं, कि पर्यावरण संरक्षण का प्रश्न केवल प्रकृति का नहीं, बल्कि मानवीय अधिकारों और न्याय का भी है। इसके प्रति सजग नहीं रहे तो, भविष्य में इसका धोका अधिक बढ जायेगा।

८. नाटक की सामाजिक उपादेयता:

'काला मुँह' की नाट्यानुभूति का महत्व शाश्वत न होकर तात्कालिक या सापेक्षिक है, क्योंकि उसमें जीवन और जगत की समकालीन परिस्थितीयों का सत्याकलन हुआ है। इस दृष्टीसे पर्वतीय ग्रामीण लोगों के लिए यह नाटक उपयोगी सिद्ध होगा। पर्वतीय क्षेत्र के लोगों की प्रगती किन कारणों से रुकी है और इसके लिए क्या किया जाय? इन प्रश्नों के उत्तर का संकेत नाटक से मिलता है। यह नाटक की सामाजिक उपादेयता है।

निष्कर्षः

गोविंद चातक का 'काला मुँह' नाटक सामाजिक यथार्थ और पर्यावरण चेतना का एक सशक्त नाट्य-दस्तावेज़ है। इसमें लेखक ने पर्वतीय पृष्ठभूमि पर

आधारित निम्नवर्ग का उच्चवर्ग से अमानवीय अन्याय और अत्याचार दिखाते हुए निम्नवर्ग के पात्रों द्वारा पर्यावरण की रक्षा और उच्चवर्ग के पात्र द्वारा पर्यावरण की हानी का संदेश दिया है। साथही प्रकृति और मनुष्य के संबंधों को भी उजागर किया है। इस प्रकार 'काला मुँह' न केवल एक सामाजिक नाटक है, बल्कि पर्यावरण संरक्षण और चेतना का प्रभावशाली साहित्यिक माध्यम भी है।

संदर्भ सूची :-

१) चातक गोविंद - (१९९६),काला मुँह, तक्षशिला प्रकाशन, नई दिल्ली।

२) राय नरनारायण - (१९९६), समकालीन हिंदी नाटक, सन्मार्ग प्रकाशन, दिल्ली।

३) लवलीन लवकुमार-(२००५), गोविंद चातक के नाटक और नाट्यकला, तक्षशिला प्रकाशन, दिल्ली।

४) लवलीन लवकुमार - (१९९७), समकालीन हिंदी नाटकः सृष्टी और दृष्टी, भावना प्रकाशन, दिल्ली।

५) बालचंद्र बी. - (२००३), साठोत्तरी हिंदी नाटकः परंपरा और प्रयोग, अन्नपूर्णा प्रकाशन, कानपूर।

६) टाळके अप्पासाहेब - (२०१२), गोविंद चातक के नाटक एवं नाट्यालोचना, शैलजा प्रकाशन, कानपूर।

७) पर्यावरण- सं. डॉ. एम. ए. हक, अंक-४ (सितंबर २००३), पर्यावरण एवं वन मंत्रालय, नई दिल्ली।

८) नटरंग- सं. अशोक वाजपेयी, विकास मार्ग, दिल्ली।